

Vol. 1
1887

THE BHELA SAMHITA

THE
BHELA SAMHITA

SANSKRIT TEXT

701.1
-008/1

Published by the
University of Calcutta

1921

CCU 3530

19644

PRINTED BY ATULCHANDRA BHATTACHARYA,
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, ARNAB MOON, CALCUTTA.

NOTE

This Volume reproduces the text of the *Bhela Samhita*. According to Dr. Hoernle (*Studies in the Medicine of Ancient India*, Oxford, 1907) the theory of the Ancient Indians regarding Medicine has been transmitted to us in three different systems, namely, the systems of Atreya, Susruta and Vagbhata. Atreya is said to have flourished in the sixth century B. C. and to have had six pupils, each of whom is reputed to have committed to writing the teaching of the master in the form of a Samhita or compendium. But at present not more than two of them are known to us, namely, the compendia of Agnivesa and Bhela. The former does not appear to have survived in its original form and exists at present only in the redaction undertaken by Charaka. On the other hand, the compendium by Bhela has come down to us in a single manuscript which is written in Telegu character. This manuscript is taken by Dr. Hoernle to have been written about 1650 A. D. and is preserved in the Palace Library in Tanjore (Burnell's Catalogue, No. 10773). Copies have been made from time to time from this unique manuscript. Dr. Hoernle had a copy made for him by order of the Government of Madras in 1905. Dr. Cordier had a copy made at an earlier date.

I have two copies made on two different occasions by two different scribes at an interval of about ten years. The manuscript is said to be in a fragile condition and has rapidly decayed. It has been considered desirable to reproduce the text in its present condition with a view to make it accessible to scholars and to facilitate the study of one of the most ancient monuments of Indian medicine. Professor Aufrecht (Cat. Cat. 416) notices another manuscript, Radh 32, in a library in Lahore, but Dr. Hoernle was not able to verify its existence. The Tanjore manuscript is obviously incomplete and is in some places unintelligible. Vedantabisharad Ananta Krishna Shastri, University Lecturer in Sanskrit, who has read through the proofs, has suggested emendations, which are either enclosed in brackets or inserted in footnotes. It is proposed to publish an English version of the text with critical apparatus and introduction.

CALCUTTA,
30th September, 1921. }

ASUTOSH MOOKERJEE.

विषयानुक्रमिका ।

सूत्रस्थानम् ।

पृष्ठसं

लेपनाभ्यङ्गनादिना कुष्ठचिकित्सा	१—३
अत्यगनादिकृतदोषाः मातृशनकृतगुणाश्च	४—५
धारणीयवैगानामधारणीयवैगानां च निरूपणम्, दन्त- धावनं भूमपानप्रकाराः तद्वृत्ताश्च	६—२०
श्रीसंभोगयोग्यावस्थाकालादिः	२०—२१
अत्यासनादिदोषाः, मातृऽऽसनादिगुणाः चिरजीवनेच्छनां कर्तव्यानि च	२२—२६
चतुष्पादविकित्सितस्यैव क्लमवत्त्वादिविवेकः, भिषगातुरादि लक्षणं च	२४—२७
आमाशयदोष निमित्तागनादिकं तत्त्विरामोषधानि च	२८—२८
रस-रक्त-मांस-मैदोऽस्थि-मज्जा-शुक्र-गर्भ-व्यापत्तिज- व्याधिनामानि	२८—२९
रसविभागः, रसातिसेवनदोषः, चिमिचिमिव्यतिरिक्त- मत्स्यानां सदुग्धं भोजनीयत्वमित्वादिकम्	२९—२९
अमण्डविशेषेण रोगविशेषनिर्णयः	२२—२३
चिकित्साप्रभृतकर्तव्य वमनविरेचनादिकामव्यवस्थादिकं	२४—२५
• एषणावयस्य चिबर्गानुपरोधेन प्रयोगफलम्	२५—२६
वातोत्कर्षनिमित्तानि, तद्विभागश्च	२६—२८
दशप्राणायतनानि, सूत्रस्थानाद्यध्यायेयसाव्यवच्छेदः तद्विषयैव चिकित्सकत्वं निर्णयश्च	२८—२८
विषसंस्पर्शादिरूपाणि	२८—२२

सुरापानगुणाः तस्या यथायोगं समाचरणं च	...	३२—३३
विरेचनादिना नाश्वरोगविशेषाः विरेचनाद्यावश्यकता च	...	३३—३४
स्वेदविभागः, स्वेदचिकित्सरोगाः स्वेदनप्रकाराश्च	...	३६—३७
गदपुरीषनिमित्तरोगाः, तत्र विरेचन चिकित्सा च	...	३८—३९
ऋतुभेदेन चिकित्सादिभेदनिर्णयः	...	३९—४१
उदकुष्ठहृद्दोशास्त्रिरोगादिलक्षणानि तद्विभागश्च	...	४२—४४
सातुपानभोज्यनिर्णयः	...	४४—४७
पथ्यापथ्य-शालि-तैल-कषाय-शाक-मांस-गुणाः	...	४७—४९

निदान स्थानम् ।

मूत्रादिचतुर्विधलक्षणम्	...	५२—५३
वात-पित्त-श्लेष्म-निचय-लोहित-गुल्लक्षणानि	...	५४—५६
वात-पित्त-क्षत-क्षय-कामलक्षणानि	...	५६—५७
कुष्ठनिमित्तानि लक्षणतद्विभागश्च	...	५८—६०
प्रमेहनिमित्त-लक्षण-विभागाः	...	६१—६३
वात-पित्त-कफ-सन्निपातापस्मारलक्षणानि	...	६३—६५

विमानस्थानम् ।

रसगुणदोषविवेचन-दोषसमान-तदुपशमरस-तदुपरोधि भोज्यभोजननियम-समाग्नि-प्रशंसाः	...	६६—६८
दुर्बलाद्यादिलक्षणचिकित्साः, भेद्य-भोज्यविभागः वातादिशमनविरेचनादिकं च	...	६८—७०
व्याधिपरोक्षाक्रमः, वात-पित्त-श्लेष्म-संसृष्ट-प्रकृति- लक्षणानि च	...	७१—७३
गुरुव्याधिविमानम्, मुस्तारस्वधाद्याख्यापने च	...	७३—७४
षड्विमानानि	...	७४—७६

(६)

शरीरस्थानम् ।

पृष्ठम्

ययःक्रमेण सत्त्वविद्वद्विज्ञय-वभ्यात्वनिमित्तैन्द्रियप्रतिनियत- स्वभावाः	७७—७८
गर्भधारणक्रम-पुंस्त्रीकोवयमनमाश्विकादिगर्भनिमित्तानि थानोचकादि जाठराग्निनलक्षणस्वरूपस्थान परिमाणादिकम्, विपृश्चिकादिनिमित्तं मिरासंख्या च	७८—८०
अपश्मारनिमित्तनिर्णयः, गर्भे कस्मावयवस्य प्रथममुत्पत्ति- रिति विचारः, गर्भवृद्धिकमावस्थानप्रकारादि- निर्णयश्च	८०—८३
योनिभेदेन स्त्रीपुमादिशरीरोत्पत्तिनिमित्तम्, षट्काय- धातुविवेकः, वाक्छादिकायनिरूपणादिकं च	८३—८८
गर्भस्य नाजाभूतारब्धस्य मातृपितृमात्सरसमुदायजत्व- विवेचनम्	८८—९१
शरीरगतत्वगस्थिहृदयेन्द्रियकोष्ठप्रत्यङ्गजलरसमीणित संख्या- परिमाणनिर्णयः देहान्तरसंक्रमकमादिकं च	९१—९४
अवभ्यात्वनिमित्तम्, बीजवृद्धिक्रमः, अश्वदातादिपुंस्त्रीत्पत्ययां नियमाश्च	९४—९५
गर्भिण्या आहारनियमाः, प्रभवचिकित्सा च	९५—९६

इन्द्रियस्थानम् ।

एक द्वित्रिचतुरादिमासजीविनां अस्यायुषां च लक्षणानि	९७—९८
भाविस्रस्यताचिह्नादीनि	९८—९९
गतायुर्लक्षणानि	९९—१००
अयो मरणचिह्नानि	१००—१०२
सुसुप्त्युपवृत्तरूपाणि	१०२—१०४
सामान्यविशेषाभ्यां मरणलक्षणादीनि	१०४—१०६

प्रत्याख्येयदूतस्य प्रत्युच्छेष्टास्वरूपाणि	...	१०६—१०८
शिरश्चूर्ण-कर्णरक्तता-केशदाह-मित्थारोगारत्यादिभिररिष्ट- विज्ञानम्	...	१०८—११०
हायया रक्तपित्तामाध्यत्वादिनिर्णयः	...	११०—१११
मरणसूचनस्यप्रविशेषाः	...	११२—११३
जीवितात्ययपूर्वकालिकचिह्नानि	...	११३—११५

चिकित्साख्यानम् ।

ज्वरोत्पत्ति-गुण-विभाग-तत्सामान्यचिकित्सा	...	११६—११८
पित्त-शोत-ज्वरचिकित्सा, भोज्याभोज्यनिर्णय-वमनकाल- ज्वरपुनर्भवनिमित्त-तत्सङ्गाख्यादयः	...	११८—१२०
विषमज्वरनिमित्तानि, तत्र महापंचमस्य पञ्चमस्य-तृप्त- पंचकोल-तृप्त्यादि-महापेगावधृतादि चिकित्सा च	...	१२०—१२४
चिकित्स्याचिकित्स्य रक्तपित्तनिमित्त-पूर्वरूपाणि	...	१२४—१२६
शोषनिमित्तस्वभावो, शोषिभोज्यमांसादिनिर्णयः, तत्र कृशादादिघृत-पञ्चमूत्रादिरसायनगुडमर्पिमोदक- तिलमोदकाश्मल्यमूलकादि मोदकादिचिकित्सा च	...	१२६—१३१
सुकुमार-शतपाक-महस्त्रपाक सुकुमार-तेले, तदुपयोग- दशाह-दाधिक-षट्पल-मानुषानसौरविशेष-क्षारघृते- वातादिगुल्मचिकित्सा	...	१३५—१३८
घटादगकुष्ठलक्षणानि, तत्र तत्पूर्वरूपाणि, माध्यामाध्य- विचिकः, जलकादिना रक्तनिर्हरकादिना तच्चिकित्सा, रक्तविकाराश्च	...	१३८—१४२
कुष्ठिनां धान्यन्तरघृत प्रयोग-सगोत्रहरिद्राचूर्णादिपानोद्- क्षोषपानादि चिकित्सा, खर्जकादिब्राह्मलेपश्च	...	१४३—१४५
घेष्ठादिप्रमेह चिकित्साविशेषाः	...	१४६—१४८

उन्मादनिमित्तलक्षणानि, अपस्मारचिकित्सायां दाधिक सर्पिरादिपानेन वा तच्चिकित्सा च	१४८—१४९
अपस्मारनिमित्तलक्षणं, कल्याणघृतादिभिस्तच्चिकित्सा च	१४९—१५०
अतिमारनिमित्तानि, आम-श्लेष्म-पित्त-वातानामारादि- चिकित्सा, योगाश्च	१५४—१५८
विषूचिकालक्षणचिकित्सादिकम्	१५८—१६०
अर्दितस्य स्नेहपानादिचिकित्सा	१६०—१६१
यक्ष्मीनिमित्तव्याधयः, तच्चिकित्सा च	१६२—१६३
मूत्रकण्डूचिकित्सा	१६३—१६४
अष्टोदरलक्षणानि, तच्चिकित्सा च	१६५—१६८
बह्वगुदोदरं शस्त्रक्रिया, उदरेऽलिकर्मादि भक्ष्यातक योगाश्च	१६८—१६८
वंशक-रास्त्रादियोगादिभिरुक्तं भविचिकित्सा	१७०—१७२
वात-पित्त-श्लेष्मसर्व-वातशोणित-निमित्त-लक्षण चिकित्साः	१७३—१७६
अर्शानिमित्तलक्षणानि, बलादिघृत-लोभादिप्रयोगशङ्करो- घृत-तालौषपत्रवटक-शस्त्रक्रिया-लेपमादि चिकित्सा च	१७७—१८४
वानिकादिशयथुनिमित्तलक्षणं, तत्रायोरजीयरसायनेन सानुपानविशेषेण चिकित्सा च	१८४—१८८
उदावर्तनिमित्त-लक्षण-चिकित्सा.	१८८—१८८
मात्रिपातिकहृदोगनिदानचिकित्से, तत्र भक्ष्यातक घृतं च	१८०—१८२
कासनिमित्तवातादिकोपलक्षणं, कामिनो भोज्या- भोज्यादिनिर्णयः, कल्याणकघृतलेहविशेषादिभि स्तच्चिकित्सा च	१८३—१८५
दशमूल्यादिलेपनेन शङ्खकचिकित्सा	१८५—१८६
सूर्यावर्तान्तवातार्धावभेदकानां शिरोरोगाणां निमित्त- लक्षणं, कल्याणघृतादिभिस्तच्चिकित्सा च	१८६—१८८

कण्ठरोगनिमित्त निचिकित्से तत्र कथनशर्त्तविशेषाश्च	१८८	१८८
गन्धशुण्डिकाकण्ठरोगचिकित्से	२००—२०१	
तृणधणादि तैलेन रक्तजाति कर्णशर्त्तचिकित्सा क्रिमिज		
कर्णरोगसंज्ञादि च	२०१—२०२	
अजाति दिशम्भ्रकस्यादृष्टकत्व अजातनिमित्तरागाश्च	२०२	२०३
निष्ठादिनिमित्तम्	२०३—२०४	
मूलक जला रास्त्रा मरुचरतैलादिभिरामशात-पक्वाशयादि		
वातचिकित्सा	२०४	२०८
मनिमित्तलक्षणचिकित्सा माध्यामाध्यप्राहविषक	२०८	२१०
अपतन्त्रनिमित्तलक्षणचिकित्सा तत्र मावस-नविभातक		
चूर्ण-हरातक्षादिघृत काकादनापासनादिक च	२११	२१३
सनिमित्तलक्षणादित्तचिकित्सा तत्र प्रणरीपणतिल		
कल्क त्रिफलतलादीनि च	२१३	२१४
मद्यगुणदोषविधेक मदान्ययदाश्च परिमितमद्यगुणादयश्च	२१४	२१७
पानान्ययचिकित्साया पानकविशेषादिक पानान्ययवर्ज्य		
शोण्याः	२१८—२२०	
नाम पिप्पल छे श भविषात पानान्ययचिकित्सा	२२१	२२३

कल्पस्थानम् ।

मन्दनकल्पप्रयोगः तद्वर्णाश्च	२२४—२२५	
इच्छाकुण्डिकायोगादि इच्छाकुकल्पप्रयोगविशेषाश्च	२२६—२२७	
धामागवकल्पप्रयोगा धामागवकुण्डिका उत्पन्नादि-		
लोशज वसनं च	२२७	२२८
कुटजकल्पप्रकारा	२२८	२३०
चतुरङ्गलकल्पप्रकारा मासुपानभोजनकयोगश्च	२३०—२३३	
दन्ताफलकल्पप्रकारा	२३३	२३४

(१४०)

पृष्ठसं

शंखिनातेनकम्प शंखिनाचूर्णं शंखिनाफलकल्क-शंखिना- मोटकयोगादयः	२३५—२३६
श्यामाचिह्नवृणयोगविशेषाः त्रिज्यमोटकनेत्रादयश्च	२३७—२३८

सिद्धिस्थानम् ।

वसनविशेषनयादेशकालभोज्यपरिमाणादिविवेकः , वसनोपधकमादिकम्, सम्यग्वाक्ताटिनलपानं च	२४१—२४४
नस्यविभाग शोधविशेषनादिविकित्तरंगाः मगुण- शोधविशेषकविशेषाश्च	२४४—२४५
नस्यविकित्तरंगाः, मगुणनस्यमेषमृते, पश्चिस्थादि नलन-निरुहयाग्यनिर्णयादिकं च	२४६—२४७
वसनप्रयाग्यापधानि, दुष्प्रयोगनिमित्तदशव्यापक्षिण- नार्थानुवामनादि, प्राधानादिप्रत्यकनिमित्त विवेकश्च	२४७—२४८
वसनाद्ययागातियोगयोर्वयसायोगं स्वानुवामनविशेषकादि विकित्ता	२४८—२५१
रक्तशूल-रक्तातियागातिमार-गुदभ्रंश-विषव्यादानो यथा- योगं वसनऽऽस्थापन-कारदूषादनभोजनादि विकित्ता च	२५१—२५४
धिरित्तनिरुटाटौनां वस्तिकमटोपाः, वस्तिनिदानं च	२५४—२५७
वस्तिनैलप्रयोगः, वस्तिनिरुहगुणा निरुटनलपानादिकं च	२५७—२६०
निरुहे फलोत्कर्षव्यवस्था वात पित्त-श्लेष्मनाशन निरुहाः	२६०—२६८
निरुहार्थकथायपरिमाणादि- शीतसधुरादिनिरुह- गुणटोषविवेकः पित्तादियाग्यनिरुहविशेषाः, पित्तावस्थिश्च	२६२—२६५

पृष्ठसं

वस्तिनिरुद्धयोग्यागतियोगद्वयः विस्वादिबस्ति

गतावर्षादिबस्ति . रसमायनिकबस्तिव

२६७ २६८

उत्तरमायनगुणा

२६८—२७१

शुद्धविषधनकस्तय

२७१ २७२

श्रीहरिः शरणम् ।

भेल-संहिता ।

पिप्पल्यो दीप्यकश्चैव तथा सृष्टिककर्णिका ।
 विन्मस्य पञ्चवा च्येवा श्वेता कर्गिद्रा तथुत्तुल्य कस्तुर्या ।
 एते कुष्ठं प्रतिघ्नन्ति युक्ता पानपलेपनैः ।
 गवां पित्तं शुनः पिप्पल्यमन्नावृकं च
 । क्षारं हृत्तं शर्करा च दद्यात्तदग्निलेपनम् ।
 यातुण्डमण्डनीहोपांशुनाम्यद्भगज्जम्बु च ।
 सुगन्धिनिर्भा सगन्धा च दद्यात्तदग्निलेपनम् ।
 सुवर्णपुष्पं तथुत्तुल्यं काश्यामां तंजोवर्तं तथा ।
 त्रिहृत् संप्रातर्कं चैव कुष्ठं संधानं विदुः ।
 चारुवधा च भृजं च मातृगन्धा गवाटनीम् ।
 श्वेता ज्योतिषर्ता चैव सृष्ट्यवृत्तं निकारयेत् ॥
 गवां पित्तं तद्वृत्तं समस्तत्वस्सुधापि विनम् ।
 योज्या न्यं मयपलेपनैः स्तु मयै न्यवेन च यं ज्ञतः ॥
 एतद्देहतदुःखं यस्य मि तं दध्यधभोजं जिनम् ।
 तं च मुलेपनमुद्दिष्टं क्षमिकुष्ठविनाशनम् ।
 गर्वष्टमिति कुष्ठानि श्वटिरस्याय त्रि चारति ॥
 तावप्रभाप्युभौ प्रसृज्ज्ञातं कुर्वेति मा कुष्ठशास्त्रे ।
 अथ कुष्ठार्ति (कण्डू) वृत्ताणां
 रक्तस्य । रसा. भू. कुष्ठिना हिताः ॥

ग्रन्थेपपतिगोपयु परिषदेषु स्वदिग्भु प्रशस्यते ।
 स्वदिग्दकपाय स्यात् स्वदिग्दकभोजन ॥
 भुयिष्ठमुदकाद्ये च कुर्वति स्वदिग्दर क म् ।
 मारमन्ते मन्त्रावृत्तः धवराहित कावः भो ॥
 शिशुपाचा, त्रकणच स्वादिग् विश्वमार्यितम् ।
 कटर्था मुष्करा रि ता ता भद्रोदुस्वलि रि काफलम् ॥
 एतेरप्यपितं कुर्वे गोमूत्रपरिषेचनम् ॥
 मान्दावकलनियामा नियामा ध कुन्दिशस्य च ।
 एते कुर्वन्ता ममुद्या ना वणाना म् प्रपीडका ।
 पुनर्द्वारकस्य वक्ष्यामि क्रिया या गीर्वाविनाशन शिर्षो म् ।
 आवर्ता गान्धर्वा मूल फलान्धावभृजानि च ॥
 गार्वा हि त्वेन निष्पाद्य दन्तिविचकमेव च ।
 पाठां ठाः चरिद्रे च तथा गवा मुखेण योजयेत् ।
 अष्टभागावशिष्टं तन्मार्दित सपरिष्कृतम् ।
 पिबेत्को क ल्य ममुदा त्या य म्विवा मे गां तोटकं पिबेत् ॥
 मसतो त ॥ ५ ॥ परिषेचत् स्थापयेच्च र्द्धं तवेष्टमनि ॥
 भेषज्यापि रि ता दोषास्त्रयमस्मान्मयिता ।
 मण्डलेषु तपस्थोव स्फोटान् जनयस्यकंरश्मिभि ॥
 स्फोटेष्वथ तु जालेषु क्षयायामुपदे वं जय ये त् ।
 शीताभिर्गहि प्रकाशा भोजयेदति भोजनम् ॥
 संस्तुभ्य भार्गोस्तोपरिपुण्ण इवास्तुटा ॥ ६ ॥
 मुच्यप्रणाद्य तोष्टोम इ अद्य येत्कण्टकन वा ॥
 चन्दनस्य च यन्मारं वटगात् स्वदिग्भु च ।
 एते, पानोयपिट्टेभु सर्पिं छाद्रममन्विते ।
 पत्रेषु पुष्करिण्यान्तु मविष्टस्याद्य दे लेपयेत् ।
 ततस्त्विति पय येत स्फोटान् शीतोदकपरिष्कृतान् ।
 सारिणां चापि इलाणां ततस्त्वतोदयद्विधक ।
 तेऽ कपायैव कर्त्तव्ये मिश्रयेत्तपयेच्च तम् ।

भेन-मंहिता

३

स्रजंरथ्य च बाजानि शङ्खनाभिं च दापयेत् ।
 अथ ३ पत्रं गोरोशं नीलमुत्पलम् (१) ।
 एषा सुस्रग्गं दूणेन स्रजन्मसवचनयेत् ।
 गच्छहालात्तोदयुक्तो दातव्यः परिपोटने ।
 आचारोत्साटनाभ्यङ्गं पुत्रेण विधिना भिषक् ।
 कारयेत्कुष्ठिनाम् तन्न तं मण्डयते सुखा ।
 न च व्याधिमुपेक्षेत् शरीरं च पतितं वृधः ।
 अथ च गमने यं गमयेत्तं च प्रदामस्येव वेत्तम् ॥
 यथा ह्येकान्ततो ह्येतां वधते सुखितशर्मे ।
 तथा शरीरमासाद्य दृशं वधति जेमत्तु रोगो वधते एव तु ।
 तस्माद्यते मित्रिः . . . यत्तोऽप्येव देहिना . . . ।
 प्रागेवापचयाद्दोगान् जम्बादेत्यां विचक्षणः ।
 त्युक्तात्तत्राधावपि च आपतत पलायमासादमेतया ।
 आयमे चापि मण्डने मिरामोली विधायने ।
 म्यामाका रकुर्तोना कुष्ठिना हितः ।
 एवं हि वतमानानां कृते प्रशममेति च ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ॥

इति भेने चतुर्थाध्यायः

अथ अत्याशितोयं ।

अथात्याशितोयं व्याख्यास्याम इति च स्माह भगवानात्रेयः—
 आत्याशितेन अथाशितेन पि धातेन स्यादितेन च युक्तितः ।
 बलमाप्यायते जलोः सद्योवाङ्मरिवेत्थने ॥
 तेनैवात्यादृतेनैव भोजनेन शरीरश्ला ।
 व्याधयस्तप्रवधन्ते कायाग्नाविति दृष्टिते ।
 द्विविधं तु भिषग्विद्यादाहारास्त्रैव नाश्वरम् ।

मातौ'लघु' स्वादा'कार' कश्च दृश्यलघु स्मृतः ।
 र्दिविध गौरव भुक्तं ते 'उच्चमानं निबोधत ॥
 मात्वा गुरुस्त्वर्थेव स्वात् दृश्यतश्च तथा गुरु ॥
 पुराणशालयो मुद्राङ्गगतिस्तिग्निवायुका ।
 एवं प्रकारयच्चान्यत् तद्वच्च लघु म स्मृतम्' ।
 याभ्याम् न पोटक माम दधि पिटुं तिलाह्वयम् ॥
 एवं प्रकारं यच्चान्यत्तद्वच्च गुर्विति स्मृतम् ।
 तत्र यो मादया भुक्तं दृश्य गुर्वपि मानव
 चाकारं तस्य पायस्ति लघुमेव मि विर्गकसकम् । ॥
 ... शाब्दा दीन्यपि यात्यश्च चशति सुलघुन्यपि ।
 चाकारस्य तत्राकृषा व्यक्तं संयत्य गुरु ।
 दृश्यस्य लघुनो युक्त्या भाजित्य यो, धिगच्छति ॥
 एकान्तपथं त दिव्याराजः कुगला लघुम् ।
 य र्दिव युक्त्यापि भाजित्य दृश्यस्य लघुनो वर्जित् (भवत्) ।
 तथाविधमिहाकारं गुरुमेव त्रवाभ्यक्तम् ।
 तस्मात् त्रिभागभाजित्यमटे' चित्यमेव वा ॥
 चाकारं लघुमन्विच्छद्गुणाना मेदित मटा ।
 लघुना ना (रम ममासाश्च दृश्य योक्षतिमेवते ॥
 तद्वद्वप्यतिमगुक्तं कोष्ठे सपद्यते गुरु ।
 गुरुलाघवविहयो नराणा वध्न्यत्यसत् ॥
 तस्मादेवं विज्ञानागात् दृज्याणा गुरुलाघवम् ।
 एवमेव च भोज्येन पथ्येनाप्यायत नर ।
 शोयते चाप्यपथ्येन प्रदुष्टैश्चाकृतादिभि ।
 स्वस्यप्यान्ये न वध्न्यते धानवशोणितान्दय ।
 व्याभितस्यापि दीपाय भाज्य परिणमत्यथ ।
 यथाशकानेदृष्ट्याश्च भूमौ भोजं विपद्यते ।

१ मा लघुः । २ 'कार' कविदृष्टः । ३ विविध गौरवः । ४ लघुना ।

५ प्रकारं च । ६ कर्त्तव्यम् ।

वर्धते कामदृष्टा च दृष्टितापि तथा रमे, ।
 यश्च नित्यमुदारः स्यात्सुखनिश्चलमामय म ॥
 लघु पास्त पाने रतः मान्सापि यथागपि दुग्धम् ॥ १ ॥
 खाताऽनुलिप्तः स्रग्वा स्यादातदन्तः ॥ २ ॥
 ट (दास) सत्यमज्ञं सा च प्रायेः । तस्य समाश्रितम् ॥
 वसयेत् एषः गात्रं रोगं च दैनिकं च विवर्धयेत् ।
 निकृष्टादातृगात्राय रक्तजायावमेवयेत् ।
 रक्तगान्धिलौ न समुद्रान्वा पट्टिकानयथा पुनः ।
 सुखं खान् । सः चयाऽयायात् हृतमन्त्रवसयुतान् ॥
 ईषत्पिप्पलिकं यथैष च सधुर्नान्वितम् ।
 ईषत्कनकवर्णं चापि पृथगधकृतं पिबेत् ॥
 विक्किकाग्रजुटायात्रा ज्ञानं वि गन्तांश्च मृगद्विजान् ।
 यथाभ्यः कटुकं पाकं भोज्यं तद्विचित्रमाचरेत् ॥
 पादाभ्यां न खरकृष्टे विषमे कणकपु च ।
 गजानं पशूनां च नदी पृष्ठांश्च न व्रजेत् ॥
 कलङ्गं न त्रिकुर्यात् च गच्छितया विवर्धयेत् ।
 गजस्य न स्यादात्मकं तोषादस्य च वाजिनः ।
 जम्बूवाटांश्च गौण्डांश्च द्विपतयापि मानवान् ।
 श्रेष्ठं चकतिबुद्धिं न मेवेत कदाचन ।
 सर्पान् न स्य ॥ वस्तुदृष्टाश्च न स्पृशेत् ।
 मन्त्रिणान् गवयान् स्त्रियान् व्याघ्रान् मिथ्याश्च व्रजेत् ॥
 नारींश्च पादपान् वेष्टनं नादानं वसे हर्षदुर्व्रतम् ।
 न गवां प्रतिनीमं च न मध्ये नतया व्रजेत् ।
 मक्तप्रसूतं हृदि हृदि नारींश्च हिमतरुं च पर्वतम् ॥
 हृतमुष्णान् च भजेत् एतद्वारेण्यमुत्तमम् ।

इत्याह भगवानात्मनः—

इति भक्त-पञ्चमोऽध्यायः ॥

न वेगान् धारणीयं वेगान् धारणीयं दन्तधावनम् ।

अथ न वेगान् धारणीयं व्याख्यास्याम इति हस्मात् भगवानाश्रयः ।

न वेगान् धारयेद्धारप्राप्ता-मृत्वपराधयो ।
 न वातस्य न पित्तस्य न शूलस्य कफस्य च
 उद्धारकृदिज्जुभाणा तयाच सवयार्यपि ॥
 न वायस्य न निद्रादिदेहं प्राप्तं वेगं निधारयेत् ॥
 रोगमञ्जनका शोथं विमृशय्याविधारिता ।
 एतानि च प्रकुर्यात् तथा प्राप्तान् समारितान् ।
 वातमृत्वपराधाना धारणादनिन्नादयः ।
 कुर्यान्नि रतमश्चापि शक्यं माश्मरा तया ।
 त्वष्ट्रोयो वा श्वरो वा स्यात् शाल शोफादि वा पुनः ।
 हृदिपित्तकफानां तु धारणं समारणान् लम् ।
 शून्धादि धारणादाभ्य तिमिरं वा व्यधारणात् ।
 सवयुद्धारकामाना धारणात् स्याच्छुक्ररुजा ।
 तस्माच्छूत्रपराधं च विमृशेकांश्च मुह्यितम् ।
 उक्तास्तु धारणीयान् ता धारणायास्त्रिबोधतः ॥
 नाभमोक्षभियां शृणाविस्तयेन्नायोम दमानयो ।
 शोथस्य च तथा विद्वान् प्राप्तं वेगं विधारयेत् ।
 एतद्धारयती शस्य वन्तमायुश्च वधतः ।
 उदरवृषि भृशं शूलो देहो प्राङ्मुखश्चैव कृदितः ।
 चावश्यकमप्यभातं कर्तव्याद्विरुद्धम्भृशम् ।
 कृतशोचमनो जन्तुभक्तयेत् दन्तधावनम् ।
 धर्मं पलाशं शर्पाधं नक्तमानमथापि वा ।
 शिराधं करवाधं च शार्तिवृक्षमशार्तिनम् ।
 एतेषां दन्तधवनं शृङ्गमाह पुनर्वसु ।

चापाद्य विद्वद्भिरुक्तं दन्तसाममवाधये ।
तदस्य साधयेदन्तं पित्तस्य च कफस्य च ।
वातरक्तादि शमने कुरुते दन्तभावम् ।
मुस्तकम्भं सविफले मधुतेन मखादकम् ।

याजने कल्कधम्य-	प्रत्येकं कवचयाजं धारये-
हृगणम् । धूमपाना	दन्तप्रवकम् । वातपित्तकफा-
धधानि । धूमपा ।	दद्यात् शाम्यन्ति कवचधनान् ।
धूमधनि प्रमाण धूम	मधकं वापदन्तेनैव स्वरक्त-
नेत्रम् ॥	प्रसादनम् ।

तेन दन्तं सुरभिक्तं तदभिषेकमागमम् ।
जल मन्दोक्तयुक्तं वायमाणं तं नियच्छति ।
हृदिगणां मिताभ्यङ्गा गुरुदोषविमोक्षणम् ।
स्वरदोषशमना चक्षो वाप तं रक्तप्रसादनम् ।
शाम्यधर्मा हि गन्धाश्चैव यत्र शास्त्रगजपातनात् ।
दण्डमुद्रिष्टिं च तानां च कञ्जाश्चमविनाशनम् ।
त्वच प्रसादना भृङ्ग शाम्यन्त्युच्छादनात् कम् ।
प्रकटं कुरुते स्येयं मलघ्नं वावसेवनम् ।
विनेपने च दयति कण्डूं ज्वलि प्रसादनम् ।
प्रशिरं व्यञ्जनं दृष्टेस्तिमिरं च प्रणश्यति ।
तनूकं हृदिगणं नश्यतेनादुपागतात् ।
स्वरक्तप्रसादश्च ज्वरान्ति पलितानि च ।
खत्तं सुच्छादितं चैव प्रधृष्टं यथावनम् ।
ययत्नवारिणा श्वातस्त्वन्निमस्तत परम् ।
प्रसादितोक्तमाह्वयं ततो नश्य प्रदापयेत् ।
ततश्च शुद्धदोषस्य धूमसम्योपकल्पयेत् ।
कुटुबैलाङ्गं च यथासकामकचन्दनम् ।
कास्तानुमायं नष्टं दं पृथ्विकां मधु गुरुगुलम् ॥

तालिमं पञ्चक मुस्त प्रियङ्गु मकरगन्धका ।
 हरिद्रा च सुगन्धा च मरुता देवदारु च ।
 र्शधिष्टकं मज्जरसं चारुजं चेति मकरत् ।
 वक्रं च मपिषाक्त स्याद्भूमनेन तत पिबेत् ।
 अष्टाङ्गुल प्रमाण वाप्यथवा द्वादशाङ्गुलम् ।
 पञ्चङ्गुल प्रमाण वा धूमवति प्रगम्यते ।
 मीषाण राजसं ताम्र गजदन्तस्य वा पुन ।
 हस्तमात्रमयं चापि धूमनेन प्रगम्यते ।
 चतुर्धा पञ्चकत्वा वा धूम स्त्रोतम्यवाचरेत् ।
 वातानुलोमन कृयात् श्लेष्माण खापकर्मन ।
 वनं ददर्शित दृष्टे च सम्यग्धूमो निषवित ।
 अष्टौ धूमस्य काला स्युः घनास्ते स्वप्नास्ते)थ प्रगम्यति(म्यते) ।
 अथ त चथादित स्युः शयनादस्नपनाङ्गुनं कृते ।
 जलकाङ्गानिचक्षुष्य तथा भुक्तवत्ता,शनम् ।
 जलोच्चारव्यापायान् भुक्तवान्निविदस्तथा ।
 गुण्यैर्जैर्जगम्येवा धूमवानकृतान् शृणु ।
 तत्र शयौ श्रित स्युः स यस्यास्यय यथाक्रमम् ।
 एक्यस्य कफं जली) परिश्रित्यविशोधन ।
 प्रतिबुद्धस्य वैधर्मो मारुतस्यानुलोमन ।
 दन्तप्रलाङ्गनादृध्व रोगान् सम्यगव्यपीरति ।
 श्रुतश्लेष्मापनयन म धि सर्गन्धि विशदास्यकृत् ।
 दन्तमाधनयकृतव्याधयो घटनेषु ये ।
 दीषा काम प्रभृतय ताय धूमा व्यपीरति ॥
 शिरोगता याच कजा सन्निभक्रीडनोद्धवा ।
 कर्णशूलं प्रतिशय्यायं चाशु धूमी व्यपीरति ।
 वातपित्तकफान धूम शमयेद्दोजनो ग ह तान् ।
 शिरोविशुद्धिं कुरुते भुक्त च स्थापयत्यपि ।
 धूमनिप्रतिपद्यन् वायु सवदनेरित ।

आप्रोति मयस्त्रातामि म धम मे नानुल म्यते ।
 वर्य कम्पादुता वायु गन्तमृच्छित्तमन ।
 प्राणानाध्यापयति ता म मा मे नानुलोम्यते ।
 एकस्त्रातागता वायुध्वमेव प्रगद्यते ।
 म धोरान विस्त्रुजट नानु तान धमनानुलामयेन् ।
 रागाधिपतयच्छुता स्त्रानम्या, भिममारिता ।
 अनागाग्याय कन्यन्त तेषा धम प्रगम्यते ।
 हतपु द्वापचनित न गन्तम्यानानि मय्यरन् ।
 ममुर्कजि ति न रि र गावा दि त धूमनानुलामयेन् ।
 पूर्व पातादृक्तं कौ भुक्ता लभते कगतां नर ।
 मध्य भक्तस्य पितृता भाजन नापकृष्यते ।
 भुक्तवानथ पान य पद्मादनुपिवक्तु य ।
 तदोषा तदाप्या नृगतं भुक्तं मम वायापयत्ये ॥
 चरन्ता प्रतापयेत्याणा स्याता गाधक्तु मित्रेणो ।
 ततः परं गतं गच्छेद्भक्तं शश्वे प्रयान्त्वध ।
 न शक्नो दधि भुञ्जान नाद्युत नाप्यमाशिक ।
 कुत्रो पतेति वारिच कगदरीश, य वदिमान् ।
 तीथलांगे(गी), न न च म्पदवाच च पर्युदितगम ।
 न चाज्ञोर्गागमो . अजिवाभ्याधिमभवम ।
 सोमा पा नकस्यथा दग्धो कृषेण व्यजनेन च ।
 चाप्यधात् वज्रयेन्मर्कान् विचरंटापरिभ्रमात् ।
 तपस्विनः पितृन् देवान् ब्राह्मणाय समर्पित ।
 चर्ययन्विधिवन्त्रित्यं निवेदयगमं नर ।

वातो जि ग्ल्भ विहत करोति

भुत्रप्रदोपं जनयेच्च मृतम ।

कामं प्रतिग्राह्यमयो जय च

स्वामं च दु र्यादिकृतं तु वेग ॥

पुगेधनं मा नाहयः स तव कृत्यात्

वेतोवरोधः कुरुतेऽद्य वरुहः (म्) ।

तस्माद्दि वेगं न विधारयेत्

नरो ययि (टी) च्छेदिष्य दार्धमायुः ॥

इत्याह भगवानात्मैयः—

इति मेने वरुहोऽध्यायः ।

इन्द्रियोपक्रमगौय स्त्रोमभागं ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणाय आख्यास्याम

इति इत्याह भगवानात्मैयः ॥

इन्द्रियाणि हि सर्वाणि परिज न यन्ति ज्ञेये त ।

तस्मात्सर्वत्र वयमि यथाकामं स्त्रियं व्रजत् ॥

मत्सनाप्यायितव्यं समागच्छेत् योषित ।

मायोनिषु प्रवृज्जान तिर्यग्योना च व्रजयेत् ।

न प्राप्तं धारयेद्दगं दत्वा जीतोदकं स्पृशेत् ।

न तु आतो न तु भक्तो न किटोऽप्याविना न च ।

कृणो मात्वाग्निता वापि दिमोवा दीनोवा दैतुनं व्रजेत् ।

मितवाक्प्राप्तं य प्यःस्त्रिगधावाग्निर्ज्ञेय वाचरत् भवेत् ।

सुवह निरुतच (सुवहनतिरुताय) यद्यर्तुजयनाशन ।

जीर्णोमानवमत्त्वां च व्याधितां मनिना कृणाम् ।

व्यङ्गिर्नी परकृष्णां च पृथिकासं कीडां च व्रजयेत् ।

बलमारीण्यमायुष वपुर्ज्ञेय देहिनाम् ।

हीयते हीदृशी गत्वा प्राप्याकामजन्तामिव ।

अस्तावन्तो यथाकालं सैद्युनं न समाचरेत् ।
 वर्षासु नवरात्रांस्तु दशरात्राञ्च शक्यपि ।
 पञ्चाङ्गान् रं। मसमये भसाङ्गाञ्च शिशिरं तथा ।
 पक्षान् वसन्ते र्वाक्षे तु मामि।सं मामि ५) समाचरेत् ।
 मिदाक्षे पश्चिमं मासे सैद्युनं चैव वर्जयेत् ।
 यद्यवा यौवनात्साङ्गात् वनित्वेन समन्वितः ।
 शिशिराम्युक्तकालो हृद्यश्चगनुनेषन ।
 नातिव्यायामनिरतः सौख्यमासकलाशन ।
 हृद्यमाभ्यास्यधरा हृद्याभरणभूषिता ।
 हृद्यर्यौवनमन्यसा प्रियाप्रियकथानुगाः ।
 हृष्टा सर्वत्र काले च शक्त्यर्थं न मर्जेत् स्त्रियः ।
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं अष्टमीं च विवर्जयेत् ।
 पिवेत् चारं हृतं नित्यमायुष्यकरणं हितम् ।
 वलवर्णकरं ह्येतदावीर्यकरणं तथा ।
 मङ्गावयेद्वीर्यमग्रे चिर्मासस्य च मानवः ।
 आयुर्धैर्यं सन्तं चैव मङ्गल्याञ्च धरयेत्सदा ।
 मन्त्रसावनेयञ्चापि मङ्गप्राप्तं सनातनम् ।
 मर्मे मास्यपगादेष्टाहाय प्राणाय ये सदा ।
 इन्द्रो मे वलमादद्यात् शिखं चापौ दिशन्तु नः ।
 इत्येवं मन्त्रमापयं भुक्त्वा गत्वा । स स्त्रियः ।
 मञ्जोव(त्रय त्वं मृगान् चारि तथास्वायुर्न होयते ॥

इत्याह भगवानाख्यैः—

इति भेने समसोऽध्यायः ।

मात्राशित्तयं कैड्यादि धूमद्रव्याणि ॥

अथातो मात्राशित्तयं व्याख्यास्याम इति संक्षेपे भगवान्मातेयः ॥

मात्रागी स्यात् द्विपक्षागं दण्डपानमिताध्वम् ।
 यथातुभाजमं कृत्वा उत्तुर्धूममिमं पिबेत्
 कैड्यां गतपुष्पां च तान्निमागकगुरमुत्तु ।
 मियङ्गवच श्यामं च सपिपासं कृतं पिबेत् ।
 भोजनैरेरितो वायुं कोजः । शिरसि तिष्ठति ।
 प्रसिध्यति स धमेन कफघात्रेति वक्ष्यते ।
 तण्डुलान् पृथुकायापि कुर्यात्पिष्टमयास्तिमान् ।
 न खादेद्दुक्तवान् उत्तुं मात्रा खादेत् पुं भुञ्जितः ।
 अध्वना न असाहजं भवान् खंदाविधारयेत् ।
 हित्वाऽपि सवकायाणि तथास्यायुः न होयते ।
 वज्रयेद्विषमं दुःखं घामन पाटनस्वनम् ।
 रत्नेच्छरां वातेभ्यो नित्यमेव दूराभनात्
 यस्यामनमतिम्यानमतिचक्रमणानि च ।
 अतिस्वप्नम गच्छेत् च तथा वाप्यतिभाषणम् ।
 यच्च किंचिद्विषेष्टं भिरत्यग्रं कुरुते नरः ।
 सर्वमेतदनायुष्यं भिषजं परिचरत ।
 समम्यानामनमतिं समगम्यामनमस्तथा ।
 समजन्मविषेष्टं च निरं जायति मानवः ।
 निवारतमपमेवेत सखवासं कटाचन ।
 निघातमायुषं पण्यं धाराय्यं न च भवेत् ।
 घातप नाचरन्मम शिरस्त्वं गुरुत तथा ।
 मिटाप्रवजं च मटा नाचरायं ये प्रमाचरन् ।
 गण्डिमस्तभाद्रटं कारयेज्जानुगां वा सजम् ।
 योगाश्च वस्ति दाप्या भ्यु यच्च नित्यं मटापयेत् ॥ १ ॥

स्वप्रान्तः स श्वयीचापि न खरेव च सत्रिगेत् ।
 न रात्रौ विचरदेकी नागारं शून्यमाश्रिगेत् ।
 चतुष्पथं परिपक्वे करत् पवते न चिरं वसेत् ।
 रात्रौ च हृत्समुत्थानं परदारास्तथैव च ।
 राजानिष्टं प्रजाभङ्गं दायाहिं मित्रं क्रन्धं नृणाम् ।
 मनोश्चक्षुषं मंरुषं मंनश्च दृष्टादेव विधजयेत् ।
 वैरिणो नापमेयेन बाहुभ्यां न नदीं तरत् ।
 हंस्यश्चगाव सपे च दूरतः परिव्रजेत् ।
 मधुमेक्षथ गोदथ नृणां वातादुप ताद्युपद्रुतम् ।
 मद्यपानात् न भवेत् तस्मात्तं विधिवद्भवेत् पिबेत् ।
 अकार्थितजलं मामान् चतुरो मातया पिबेत् ॥
 (चैत्रवैशाखशुक्लान् सौ गोपानष्ट यथा सुखम् ।
 अभुक्ताः समलक खादद्दुक्ता चापि जगोतर्काम् ।
 परिणामे च भक्तस्य खादद्देव विभोतर्काम् ।
 कषायभावात् शेषानं चक्षुभावाच्च माततम् ।
 पित्तं मधुरभावाच्च मस्यगामलकं ज्ञेयम् ।
 शणभावात् भयं दति रजितं पित्तं वाण्यमूर्च्छितम् ।
 मस्यक् क्षा न यत्यध खादद्दभयां भुक्तवाकर ।
 आहारपरिणामेन पित्तशेषविवर्धकः ।
 तस्मात्क्षौम्यं तथोरिच्छन् खादधात विभोतर्कम् ।
 क्राम्य उत्याय गत्वा च मा स्त्रा)यादमुमर्खेर्जने ।
 सुस्थं शुचिमाचारं मटाचारघटे स्थितम् ।
 मृतमसम् न कुर्वन्त पुरं पं च कटाचम ।
 न निष्ठिते निर्ये वेत् तथा प्राक्ता रक्तं ज्ञावितमात्मनः ।
 न करः नाक्षरं दिपमपि स्थित्वा नरा स्यात् विषमं
 सुधात् (सुधा) ।
 कृत्वापि नो कृत्वामानो नरः खाद्य खादधात विचक्षणः ।
 मातरं पितरं भार्यामाचार्यं चानुपानयेत् ।

अभिवादनयोगाच्च सधयदायुसाम्भन ।
 राजापस्य प्य चरा ये वै येन तदुक्ति न द्वाकण्ड ताः ॥
 विधमिणयानृतास्य न मरुकाभवंकचित् ।
 एतदप्याहुवाग्यं धन्य पश्ये यगस्कुरम् ।
 मिहिवाचरितं पृव वत्तमात्रेयसंभतम् ॥

इत्याहु भगवानात्रेयः—

इति भेजेऽष्टमोऽध्यायः ॥

चतुष्पादभिषगिचर्तीयं ॥

अथात चतुष्पादभिषगिवर्तयं व्याख्यास्यामः,

इति इत्याहु भगवानात्रेयः ॥

भवत्तं हि चतुष्पादं चातुः कुरुत . गदम् ।
 युज्जति यगमा वैद्य मय्य ग्र मवि व्यध्य य च्छुतिः ।
 तस्माद्वैद्यधर्मोऽप्यस्य वैद्यस्यादाय स्य स्वातुरस्य च ।
 उपस्थापय उपगम्यन् वस्त्राणि भगवते मिहिकारिणीम् ।
 प्रतिबान यथा क्षिप्तं घासमुटिर्विनश्यात ।
 तद्योजि नाशमसच्छत् इति वक्तुं भिगामिना ।
 तस्यां प्रस्यष्टमानायां स्वभ्रम्याने स्थलपु च ॥
 प्रणश्यति यथा इष्टं तथा नृप जिना क्रिगः ।
 यद्वा हा मनु रति यद्य ममा युको धर्मात्मा स्वत्रपाचिहृत् ।
 परम्य साभवाह माद सं प्रान्य मयाय्य)दम्यवान् ।
 एनं वं चिक्रिस्त्रिं पादं भियनेद्योपवंहितः ।
 वस्तुनर्कोतगन्मानं व्याधि चापि निगच्छति ।

मिथ्यति प्रतिकृ- ग इत्य त्रयस्य गामनम्
 अपिचामतिकृव ग इत्याख्यड, दृग, नक ।
 गुणव ह ज्ञानरुद्र यभिषयपरिवर, स्थित, ।
 दृश्यते विकला यस्मात्, य च कला तु न विषयं
 तस्मात्प्रकाशिका मिहि चतुष्पादे चिकित्सितम् ।
 म त्वेतां वृद्धिमात्रं गानधस्य मुमन्त्रे
 प्रतिकृवेति निदिदि वल, स, न, न, न्विता
 न च स्याद्याधि वृद्धो ता न त्वय च, प्रतिकृवति ।
 दुर्वर्णा दुर्वलस्य स्याद्गन्धिभिश्चाप्यपद्रव ।
 विकला वा भवत्यर्कपक्र, न दशात्पर
 न मा मिदिदिमिदिद्व्यात् यां दृष्टा न, भिषयते ।
 तस्मात् ज्ञानवतां मिहि विन्दत सतिमान् भिषव ।
 तत्र प्रथमत पादभाषधं गु निधाय म ।
 न वायुरनलस्त्रायं भूमियेव न दलमा ।
 गुणान्तर्गाणि सर्वाणि यथामुद्रित्य त्रि, तावयेत् ।
 तेषां तु ये भूतमपि पृथग्भावनिर्देशकाः ।
 परस्परममायोगाहस्येनैव भवन्ति ते ।
 लक्षणं च सौम्यं का वाञ्छ वाप्यनितान्तरम् ।
 शोणरमभेरपि गैत्य कारकं खरत्वं पार्थिवं गुणम् ॥
 यस्मिन् यस्मिन् भवेच्चिह्नं एतदस्य विज्ञेयम् ।
 यस्य भूतस्य यदस्य तत्तदात्मकमिच्छते ।
 सौम्यं नात्र चैव भेषज्यं चापि स्वात्मकम् ।
 खरत्वं चातिवेगध का गैत्य वाप्यनितान्तरम् ।
 स्रष्ट, क्रेटस गैत्यं च मृदुत्वं चापि वारिजम् ।
 वैच्छिन्नं गोरव मूर्तिस्त्रयं गन्धं पार्थिवम् ।
 एतेभूतगर्णं कं यदस्य तत्तदात्मकम् ।
 पञ्चभूतात्मकं संघं गुणस्तथ ममत्वितम् ।
 प्रतिवार्म तं रसा गन्धस्तदा पट्टवर्णानि च ।

शातमुष्णादकं चतुर्ध्वं चर्चन्ति र मि प्रियं तथा
 भक्षापकरणत्वं च मूलत्वक् फलसद्वयं ये ।
 मृमादीनां सुगन्धित्वं कल्याणमश्वान रसः ।
 अनुनादा अनुनत निरिक्तत्वरूपत्वं च न (प्र शस्यते ।
 व्यलाभ्यता ता कनिष्ठेषु मैकरोष्णत्वेषु च ।
 सुषितं नातिविष्टं च त्रियस्यातं च गर्जितम् ।
 येनापध ये मित्रिस्थानेन चाप्रतिवधता ।
 भेषजं प्रथमं पाद इति ज्ञेयं चिकित्सितम् ।
 प्रतिशार्वा द्वितीयस्यात् तस्य प्रत्येकगो गुणः ॥
 वमनान् टलिना टक्तं प्रियवागजुगुप्सकं ।
 योग्याप्रतिकूलं च रक्तचित्कणस्तथा ।
 प्रज्ञासाध्याप्युपस्थाया तथा गन्धानुसारत ।
 न चातिप्रतिवधे यात् सर्वोपधर्कम् ।
 प्रशस्यते केशसक्तं प्रतिशार्वा यथागुणः ।
 शर्तयसागुर पाद मन्त्रा स्था गमि मा प्रशस्यते ।
 लल टलि ललाभवाद्यैव कृतज्ञस्मृमनाश्च य ।
 योषधस्य प्रतिशार्वा ना न च शार्वाचिगृह्येत् ।
 दृढभक्तां नमयश्च यथापि न विधादति ।
 सर्वसाप्रतिकूलश्च न क्रियाभति वर्तते ।
 एभिर्गुणैस्समायुक्तं ज्ञानायासाद्यमाश्रय सत्यमातुरम् ।
 भिषक् चतुष्टपादस्य न सकार्यविशारदः ।
 शरीरा गो) द द्दु एकमां च कृतकत्वेषु कोविदः ।
 प्रयाक्षा च प्रशम्भश्च समावात् पतिभानवान् ।
 बुद्धिमास्तर्कगुणो वाग्योटाद्यैवनास्वित ।
 अस्तस्यैवाप्रमत्तस्य मतसं मद्य मय तेन्द्रिय ।
 योजकः योषधस्तथ दैवकालप्रयोगवित् ।
 भिषक् चतुष्टः पाद क्दाचित् गुणमस्मत्स्वित ।
 भेषजं च प्रतिशार्वा भिषगातुर एव च ।

अस्यान्यगुणभेदयोगादेर्न स्युः मिदिकारकाः ।
 एत ए - तु वसुप्यालस्य व्याधिविधनाः ।
 तस्यावदेषु पादेषु विक्रिया कृ मिदिरि)यते ।
 व.प.कये कारणं व प ऋ यथा पातं धनानि वैश्वमानना , ।
 विजंतुविजयो ये भूमि मे यमृ स्व प्रहरणानि च ।
 आतुगद्यस्तथा पादाः शिलाकारणसंज्ञिताः ।
 मृदुगडधकसवाद्या कुम्भकाराहर्त यथा ।
 नावहन्ति गुणान वैशाहर्त पादतयं तथा ।
 विद्यासम्प्राप्तिक्रियाया प्रधान कारणं भिषक् ।

इत्याह भगवान्मातेयः—

इति भेलि नवर्माध्यायः ॥

आमप्रदायीयं ।

अथातः आमप्रदायीयं व्याख्यास्याम इति उच्यते भगवान्मातेयः—

अथ, ह तैनात् पिष्टात्वात् क्षमताया न्यायमादपि ।
 विकृतादृशनादामात् शान्तुकाच्छुष्काकृत ।
 जीमोक्तोपकार्मर्कानोभाहेगाहयादपि ।
 अथस्यादीदृशाद्यापि गती आगर्णेन वा ।
 जलोपशाम्यति कायास्मिन्नवा भु दु'टशय्या ।
 उद्वेष्टं तस्य गात्राणि कटिपृष्ठं च दृश्यते ।
 ऊहे शूनायतना य ऊरवास्थोपजायते ।
 शिरो गुरु भवत्यस्य तथा नेत्रे ते गरीहिण (विर्णयते) ।

सो हारं १ । मदिदार्द्रा । कफः पित्तं प्रशमयति ।
 स्तिमितं तं चास्य हृदयमाहृतं सव चोदरम् ।
 हृतिः धूर्णद्वान्तः कथ्यते दीपमक्षयतः ।
 मकुर्दयति चाभिरुणं गृह्णा चपि नियच्छति ।
 अपि तस्य जाम्बया मादृशास्य हृत् । स्थापयत्यति ।
 स्वरबाध भट्टो, स्य मर्त्यः कण्ठशुष्कः दरे हृतः ।
 मर्त्यं कनू च परिहृतं यदा चास्य न चायते ।
 यथा, स्य वायुः पित्तं च रोक्ता चपि समुह्यतः ।
तद्यैव सावर्ज्यः प्रवर्तते (१) ।
 म उभाभ्यां तय भ एण स्य साभ्यामनिरचितः ।
 कफः, पित्तं चपि प्राप्ते यत् न मर्त्यं मर्त्ये ।
 हृत्कौशले हृतं दापे गत्यस्य । तं भक्तः ।
 एकस्या नैवस्तिष्ठत्ये विद्यादति तयस्त्वम् ।
 तस्मिन् हृदय माभा रस्ति स्थित्या भ नि चाविशन् ।
 मर्त्यं भैव कुरुत कुरुत, मर्त्यं भक्तः मर्त्यं मर्त्यं चेतनम् ॥ १ ॥
 इत्येतद्व्यमागम्य साभ्यास्य यथावत् दृ पलक्षयेत् ।
 यत् । कर्षं प्रवक्ष्यामि तं । स्य, स्य लक्षणम् ।
 मधुरं पृतमुरागो मध्ये चास्मा यथा भवत् ।
 पक्षात्क मर्त्यं कयापि नहि दार्द्रा भवत्यथ ।
 साधव य ई कर्ते कार्ये विज्ञात विगः सुखम् ।
 प्रगुण कुरुते, पादमृध्व वा ददि वाप्यथ ।
 भीतं यदा भवत्यस्य कजा रुधा चा चाव्यो व्यो पतास्यति ।
 इत्येभिर्लक्षणैर्जीवि विद्यादय गरीणिनाम् ।
 यर्कोर्णं नद्विषयदासे पाचनेत्य ततो भवेत् ।
 यवाग्वादिभिर्गद्गारं मर्त्यं ज्ञानमृत्तम् ।
 शुण्ठी ति ति वि या मुस्ता काय स्यात्ता दा मपाच न) ।
 मर्त्यकाया कलिपदः ।
 सुप्तं हिङ्गुं विकटुकं पारावत्या कर्मातका ।

दूर्णं प्र ति/तिथिषा चेति चित्रकयास्नाशन ।
 पिप्पलीनागरत्तारं सुखादकममागत ।
 एवं स्वं दनं फल वर्नेषु शृङ्गेषु स्ति ति मिरयु च ।
 आगार धमपिथन्वा भदन राजभर्यषा ।
 गोमृचविष्ठा अगुडा फलवति प्रशस्यते ॥

इत्युक्तं भगवानात्रेयः—

इति भेल दशमोऽध्यायः ॥

समाजनपरिधर्माय ।

अथातः समाजनपरिधनं य ख्यास्याख्यास इति कस्याह भगवानात्रेय

आहार प्रथमं मृणा उपयुक्तं चतुर्विधम् ।
 पचमानं द्विधा कार्यं काष्ठे त्वात्वा न च गच्छ तदन्यथा ।
 त्रिं स्वं (स्वदं) मृषगकटोर्निष्क्रामसि विपाकतः ।
 अक्षस्य तावत् तस्मैजा रसा निर्वर्त्यते मृणाम् ।
 रसादुक्तं ततो मामं आमाश्वेष्टस्तथास्मि च ।
 अस्या मज्जा तस्य शुक्लं शुक्लाहर्भस्य संभवः ।
 एवं पूर्वोत्तरं गतिं धातुर्धातु व्यथाक्रमम् ।
 ततः तत्र पथं यथा भुक्तं रससंश्लेषवा पुनः ।
 कुर्याच्च द्वे रोगान् न दृष्यान्तः स्व आपत्तिर्न भवान् ।
 शोणितस्याकटो रक्षतेत्तरिणा रक्षा शात् तदा ।
 यस्मिन् व्यापद्यते धातो तस्मिन् व धातुं करोत्यथ ।
 य निःपृचिवं सालम् हा पित्तदातुं शिलस्त्रिकाम् ।
 अत्येदुष्कं मतस्तत् तृते पञ्चवर्ग्यम् ।
 पित्तं शोणितपित्तं च रक्ताशंसि प्रनेपकम् ।
 विपाटिकाश्च तान् व्याधीन् रमस्यापत्तिर्जातिदुः ।

सात्त्विकान्म्यास्तथा दित्वै त्रिधै स्थानता पर ।
 स्वादुलो स्वा । स्वादुलो च चतुष्टयम् ।
 सजाभृत विभागेन पञ्चेत्यादस्तथा पर ।
 तदेतदेवं तामायाद्यथाकालेव कारणात् ।
 पटल समत्वमेव जा वा वृक्षस्तद्विभक्तम् ॥
 मधुरो मधुनास्वा च कषाय कटुतिक्तका ।
 क्षारश्च तान् रसान् मम मारिकंठे तिरस्क ममाचरेत् ।
 रसातिमेषनास्मिन् मद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ।
 भवेत्सुखाधयत्रास्य रमण्या पत्तिमभवा ।
 वृत्तरोहित राज्ञोभिर्ज्ञातशिकटा तथा वृत्तालशकटाकृतिः ।
 मस्यचिमिचिमानाम कृते चरति वारिणः ।
 तं मस्य वज्रयेद्वैकं दुग्धेनाभ्यास्य भक्षयेत् ।
 पयसा भक्ष्यमाणसु नराः रक्तप्रः कृपितः ।
 रक्तव्यापत्तिजाभ्याधोन् मृत्युं चापि निश्चकृतिः ।
 ज्ञानं वराहं वैकृत्य पयसा परिव्रजयेत् ।
 वन्यमुलफलाहारं तद्विधेन विक्रम्यते ।
 यथायात् पयसा यन्म मद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ।
 भवेत्सुखाधयत्रास्य रमण्या पत्तिमभवा ।
 मधुना मोरमेनां लिङ्गं न च भक्षयेत् ।
 नाधिगे वाप्यद्याभ्य वा मृत्युं वा भक्षयन् व्रजेत् ।
 कपोतान् सर्पैर्भेदयन् पयसा न तु भक्षयेत् ।
 मज्जापत्तिजान् व्याधो न प्राप्नुयाति तथा परम् ।
 पयसा सर्पदंष्ट्रान् साद्य मद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ।
 क्रिमिजा व्याधयद्यास्य दृश्यन्ते यदि ज्ञेयम् ।
 इह या भवा पुमार्येव दित्वै त्रिधै स्थानता ।
 यन्मरा दः वृत्तिना नो चैव स्थिता र्भक्ष्यो यन् ।
 वलवान् वर्णवायव चतुर्मास्य भवत्ययम् ।
 विषयस्ये वर्तमानो विषय ममिहचिः कृतिः ।

अजोर्णत्वमनं यस्य ज्ञान ज्ञानमन भवेत् ।
 स तथाभयघा रोगान टारुणान्प्राप्याक्षर ।
 तस्माच्छाणं च पण्याय दात्वावन्तः । विराधिनः ।
 मर्दं वरनाभाज्या त्यामवतुधातुभिः ।

इत्याह भगवानाख्यः—

इति भर्तृ हृदयोऽध्यायः

अनपटविभर्तीयं ।

अथातो अनपटविभर्तीयं व्याख्यास्याम इति इत्याह भगवानाख्यः

त क स्मिन् अनपटे रोगा क भवन्त्यधिका इति ।
 गुर्दाक्षम नि भा वदा व्याचरेत् पुनर्वस ।
 मन्थ्यावभाजिना तिल्य प्राणा स्य कफभित्तन ।
 अ पट मज्जमण्य च प्रायगस्तेषु दृश्यते ।
 मर्द तोयगतान मन्थ्यान् भस्वरान्ति ममृदुजान ।
 प्रायश कुष्ठिकास्तन मन्थ्या दृजिणादिभिः ।
 मन्थ्यावभाजिना तिल्य प्राणा स्य कफभित्तन ।
 भृगिहर्ममर्देन वाक्तेन । दन्ताका र दन्दभवाः स्मृताः ।
 त्रासको दा भासक भा मन्थ्याकायाः स्त कामाख्यामप्रियाः ।
 प्रत व्यासनेन भृगिहर्म दृश्यन्त वाक्तेन ।
 मन्थ्यावभाजिना तिल्य प्राणा स्य कफभित्तन ।
 अभिषेचनं नि सामानि पानकान्नादिकानि च ।
 मन्थ्यावभाजिना तिल्य प्राणा स्य कफभित्तन ।
 तेन वाक्तेन दृश्यन्त प्राणा स्य कफभित्तन ।
 मन्थ्यावभाजिना तिल्य प्राणा स्य कफभित्तन ।

कृत्युष्ट्यादिममं च जनम, र प्रवर्तते ।

तद्योवपामो धृतिमान् रता विद्याभवाटम ।
 सन्धीपधयग्रयापि कृत्वा र दम्भयते ।
 मृगपितृपातु मरुता वय म गित्तार यते ।
 शरदि प्रायश तेन क्वरा भवति देहिनाम् ।
 गवां च चारणाद्यां च वसुधाम् गवापदेषु च ।
 इन्द्रजाले च मत्स्येषु शकुनानां पम कृक ।
 विश्वकर्म र्धान्तेषु दृष्टे मूलफलपु च ।
 जस्तिनी कालिनासु च क्वर इत्यभिध गते ।
 उष्णार्णवमृगशयपु तेजस्मयामरेषु च ।
 मरुतश्च वसति क्षेप एव नास्तिक्यः कर्म ।
 तं धूमकिन्तु । केतु मन्थन क्षिपं दशमयेऽन्तरम् ।
 यमस्तस्य गन्धमादाग याता यथातिरिच्यते ।
 तच्च मन्थपु भामास्य प्रतिगा र्या य मयतत ।
 तथा च, का ता सिद्धान्तां , नाम पिटका चास्य जायते ।
 कलाध ऊरुमूर्ते च पाणिवास्तनेषु च ।
 कण्ठे वा श्रोत्रमार्थित्य वा वक्त्रे वा हृदये, पि वा ।
 त्वरमाण विकिर्षेत प्रवृद्धा मारयेद्वरम् ।
 पित्तश्रेणममृत्यानां धातुगोलितमूर्च्छिता ।
 वृत्तान्तिर्कति तामाहु यत्तदास्तत्र जायते ।
 इत्येवं सम्यगुद्दिष्ट मव यद्यह चोदितम् ।
 कृपिभ्यः परिपृच्छतां मयज्जात यथाक्रमम् ।

इत्याह भगवानावेयः—

इति भेजे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

चिकित्साप्राभृततीयं ।

अथात चिकित्साप्राभृतय व्याख्यं न्याम इति तस्मात् भगवानाह्वयः

चिकित्साप्राभृतय विदन् दद्यात्कृत्वाभने विधिम्
 न च दद्यात्कृत्वाभने विधिम् न च दद्यात्कृत्वाभने विधिम्
 यो हि मर्गोद्यतं हि कृत्वा भन कृत्वायाणि सवते ।
 तस्य तानि तदा ज्ञानं दत्तं स्यात् कृत्वाभने ।
 दातुं शक्यमिव, त्विदं नाम्यमानं यथा भवेत् ।
 तथा विरचनं कृत्वाभने कृत्वाभने दत्तम् ।
 कृत्वाभने दत्तम् तु तदितं भाजितं पुनः ।
 विरचनं च मिथ्यं पृथग्भाज्यं पृथग्भाज्यम् ।
 यथायदयं कृत्वा हि विरचनमर्थं विवेकम् ।
 यथायदयं न कृत्वा कृत्वाभने पृथग्भाज्यम् ।
 कृत्वाभने हि भवेत्तु ज्ञानं कृत्वाभने ।
 तस्मात्कालं वलं भाज्यं कृत्वाभने विद्याद्विरचयन् ।
 यथा कृत्वाभने पृथग्भाज्यं पृथग्भाज्यम् फलं च ।
 कर्णेभ्यश्चातिना कृत्वाभने तथा व्याधिरनिवृत्तम् ।
 यथा कृत्वाभने तद्विचित्रं कृत्वाभने न भगवत् ।
 यत् विरचितं व्याधिरनिवृत्तं विवेकम् ।
 उदकाद्योदमण्डं च सत्यं कृत्वाभने ।
 गुरु चार्द्रं न भुञ्जत कृत्वाभने पृथग्भाज्यम् ।
 विरचनं तु यथा पात्वा दातुं कृत्वाभने कृत्वाभने ।
 दातुं भक्तमग्राणि नमश्चि म चार्द्रं परमेन तत् ।
 तदायं कृत्वाभने त्विदं कृत्वाभने कृत्वाभने ।
 कृत्वाभने तथा कृत्वाभने कृत्वाभने कृत्वाभने ।
 कृत्वाभने कृत्वाभने कृत्वाभने कृत्वाभने ।
 कृत्वाभने कृत्वाभने कृत्वाभने कृत्वाभने ।
 कृत्वाभने कृत्वाभने कृत्वाभने कृत्वाभने ।

धर्मार्थं कामप्राप्तिरिति मर्दि शानं प्रपद्यते ।
 धर्मादिना का मप्राप्तिश्च पुरुषार्थः पञ्च भवेत् ।
 तस्माच्छरीरं तद्विना स्वरितं परिरुद्धि माम्भनम् ।
 तच्च भवेत्तु विनाया तु समापद्यते भानम् ।
 वाट्योनास्तिन नाप्यन नास्तिन किञ्चिद्यथा भावसूत्रे धनात् ।
 धर्मकामौ च नः सव द्य अवाद्योऽतस्माद्विस्तमुपाजयेत् ।
 स्वर्गोपादि कार्थेन निरुद्धेदापदा वधः ।
 धर्मदण्डं कृतंया तु समापद्यते भानम् ।
 यावत्तु नाधिगन्तव्या देवभेदे वरा मतिः ।
 भाणादा तदा मोक्षोपेन तस्मादमे चरदुत ।
 त्रिधमोनुपसंध्यन् तन्मागिरि मरुतिता ।
 इत्येतास्मन्मता लोक आख्यातास्तिस्व ईयता ।
 यथोक्तान्ता मयुञ्जान परितेष्ट च मोदते
 देवस्तथास्तु चरार्थे यथाचारः । यदुविधः ।
 शरीरं च धर्मं चैव मनः तेभ्यः प्रजायते ।
 शरीरमात्मनो मम मनसाव्यक्तं धनं पुनः ।
 रोगास्तद्वशाधिपतयो यातुपित्तकफात्मकाः ।
 मनः तु रागा भवति वैषम्यं धातुभिर्मते
 मन्माहाप्येति वैषम्यं तस्मान्नमभिनिकरत् ॥

इत्युक्तं भगवान्नात्रियः—

इति भेने पञ्चदशीऽध्यायः ॥

वातकलाकलीयं ।

अथासौ वातकलाकलीयं आख्यास्यम इति तस्माद भगवान्नात्रियः —

गतःअधिको दोषो न्यूनश्चैति दृश्यते ।

कृपणात्रियं पुंश्चैत्य कथायक्तुमन्यय ॥

फलं तत्राधिकं कथिष्यात्तावमुपहन्ति य ।
 यावत्तद्वर्ति वार्ता हि दे वा । तावत्तु ज्ञावति ॥
 सति गर्भाशये शुक्ल विस्त्र मयति याजित ।
 वात स्निग्धा रजो हन्ति वन्ध्या भवति तेन सा ।
 न स्निग्धा पुरुषा वापि तन्ध्याग्नान्ति काचन मन्ताङ्ग कचन) ।
 चाशये शीतना वापि वाता ३ वातगु) केन्द्रियस्तथा ।
 वातस्मिन् वातमन्त्रे न्द्रिया वापि वातज नन्द्रियस्तथा ।
 आलोकिते निमिषिते दृष्टकिञ्चिद्विचेष्टितम् ।
 अग्निर्लक्ष्मणा स्त्राणा नाम तत्र भवन्ति हि ।
 वाताश्च कुष्ठा कुण्ठित खज्रा गृध्रमिनस्तथा ।
 रौन्नाङ्गा अधिकाहाय भवन्त्यन्ये च तद्विधा ।
 स्थिति प्राणभृता येन स च रिताचेष्ट निम्न य ना ।
 पृथिव्याचलनं चैव वातादेव प्रवतत ।
 वातेन धूर्मा भवति धमादम्भ प्रजायते ।
 अम्भोदिसुचने वापि वाजानां भवत्वमत ।
 उष्कानिवात स्तनिते विध्या तासां गणस्य च ॥
 सिन्धुता च वनं चैव वातादेव प्रवतत ।
 अग्निउर्वन्ति वातेन पुष्पांसा अविषा पति ।
 स्त्रवन्ति चापमास्तन पृथिवी प्रापयन्ति च ।
 वायुस्तत्ताधिका देव प्रभवन्मददक्षिणाम् ।
 योन्थां गत प्र ि मन्तं च वायुना युञ्जते गुण ।
 विषपित्तं कफं चैव जन्मादन्यतर तयो ।
 आदाय हार कुपितो वायु देव ते विप्रतिप्रदाने ।
 एवं न्यास प्यान मुदानं च ममानं च प्रवतते ।
 देहो १ बद्ध विगोपित्वात् अपान प्राणमेव च ।
 सुधर्मं यद्यु न्मुदानं च व्यनस्ति य क् वि। तद्विज्ञत् ।
 प्राणी न्यस्यत्यपानं तु प्रवतयति देहिनम् ।
 समानो धारणश्चैव महृत्ताति म देहिनम् ।

इन्द्रियाणि मनस्यैव भूतात्मानं च मन्थत ।
 विशेषस्त्वपने वायुश्चानयति नदति मञ्जित ।
 शोषणव्यकरणार्थं च तथा विवरणं स्मृत ।
 वायुं पञ्चमं शनैषु भूतेषु भूतं परममुच्यते ।
 तानि वायुनिवृडानि वायुस्मवत् सन्नेटा ।
 भूतेन्द्रियपुगापाणा वायोऽकस्मिन् पश्यत ।
 पाचनार्थं सत्त्वं च भूतस्य कर्मा पातस्य शिष्यते ।
 प्राणं प्राणानि भूतानि प्राणाः भाव इति स्मृत ।
 व्यासशरीरं चैता च निमग्नं विमेषात्मा अपकालि च ।
 यस्यान्तर्भवम् उक्तं स्मृतदृष्टान्तं च विदितम् ।
 कण्ठं कण्ठं चिकित्संति स्मिन् कामं उच्छ्रुत्वा भूतानि
 (मूर्धन्यं) तथा ।
 गुटमाध्यापयन्त्यथ देहं यः सच भवेत् ।
 एषु प्रतिष्ठितं वायुं चान इति मञ्जित ।
 इत्यभिगदगैवाह्यः इत्यभिस्तद्वदतिभिः ।
 भूयते भ्याः, व्यधिकं तत् स लक्ष्यमात्रं शरीरिणि ।

इत्याह भगवानात्रेय

इति भेदे दोहशोऽध्यायः ॥

दशप्राणायतनीयं ।

अथातो दशप्राणायतनं यं ध्याय्यास्याम इति इत्याह भगवानात्रेय

चतुर्विधमथो भूतं दशधा प्राणसंस्तुति ।
 उक्तस्वदशकृत्स्नं तथा वातादिभिस्त्रिभिः ॥
 श्वियाः स्तब्धं शक्तेन शोणितेन चकाप्यथ ।
 इत्यभिर्दशभिः प्राणं निरोधयति देहिनाम् ।
 ईकतं चमृतं । वलित्वातपिस्तकर्मस्त्रिभिः ॥

आहारमाभ्युद्योगादि वैषम्य व्याधयः स्मृताः ।
 इह हो भिषज्ञो विद्यान् सखैवाहयः देहिनाम् ।
 तत्र च सुखवान् यः प्यासुतायेन च, विषरणः ।
 पश्चात्प्रदान् (यः) कणाग्राश्च कवःप्राश्च भोजनं च सुदाश्रयम् ।
 नेतुं जनुं चडा न म्नेयः कदा न म्नेयः का चामयाश्च ।
 तुगाश्रयान् (याः) ।
 पूर्णप्रभेदान् भेदाः द्विविधान् धा यता गो योगाः षष्टि विधाः-
 स्मृताः ।

दादशाशानि पथ्यानि प्रायश्चित्तद्वयं तथा ।
 विगतं चापनाकानां स्थानचक्रात् तत्त्वतः ।
 सप्तम्यान् निर्दिष्टाः च तिग्गति शट्तिर्गच्छते ।
 अष्टौ निदानान्युक्तानि विमानानि तथैव च ।
 अ रिशः प्यथवाप्य - यजः यय प्रदग्निः
 मिदयोः दादश प्राकाम्स्तया कल्पे स्मृतिगणि च ।
 एतद्दशगतं प्रीतिः स्मृतिग्या यत पौडशः ।
 एकोनविंशतिः श्रया फनिन्यः साविण्या तयम् ।
 आयुक्तो मभिरिष्टभ्यः माभ्यामभ्यविक्रिप्तिताः ।
 ततोऽर्धं ज्ञानं निदानेभ्यो दशकालो विमानतः ।
 शरीरं धातुमहात् प्रकृति धातुमाभ्युत्थाम् ।
 अथ देवविधयश्च शास्त्रं रिश्चिदपि श्रुतम् ।
 भिषग् यो वै विजानाति स सा. जनु निर्वाधतः ।
 योऽक्षकाले यवागृत् स सुपकाले तथा वसम् ।
 धूपकालेऽथ सामं स गोध्वेष स्तश्चनानि च ।
 विरचनीये वजनं निरुदक्ता च नृवाम् स नमः ।
 विपर्ययाप्य व्याकुरुते मा. ज नृवेषे दशुश्च वधे ।
 यामिनं विद्यामादद्यात्तन्म सन्वदिदृशया ।
 यथा तममि दीपः स्यात्तथा शास्त्रं प्रकाशकृत् ।

इत्याह भगवान्नात्रेयः —

इति भेले समदशाध्यायः ॥

अन्नपानरक्षायं ।

अपातोऽन्नपानरक्षायं श्लाघ्याभ्याम इति तस्मात् भगवानाह्वय

गन्धारभर्मा राजजिह्मर्जिः स्वममागम ।
 मङ्गुल पादौ पप्रच्छ चान्द्रभागं पुनवसुम् ।
 न च स्वाभ्यो न च । स्निग्धो न भृन्धभ्याः स्ति मे भयम् ।
 चान्द्रा विषयागम्य नेत्र माः स्व मे गरल भवम् ।
 एवमुक्तमन्त्राः तन्मै मरुपि पाथिवपथे ।
 विषयोगेषु निष्ठा प्रावाच वेदना तत्र ।
 विषेण मरु मरुदमरुणालं चतुर्विधम् ।
 यानि दृशानि रुपाणि तानि मे गदत मृगम् ।
 प्रतिकालं प्रतिकूलं सिद्धाभाति केनितं विप्र, तालति ।
 शक्नु भवति यश्चिप्र नेत्रं लिङ्गस्ति मलिका ॥
 धूमश्लाघ्य गतावामा रक्त कर्णाः प्र पादम् ।
 प्रादुर्भवति तद्विद्यादृष्टमद्य प्रचक्षणम् ।
 नीलवातामि त धा राभ्यो भवत न्द्रार्धापमा ।
 मध्ये मध्येषु च ये शान्ते दृश्यन्ते पान वात नियथा (निश्चया) ।
 चान्द्रपानदोषं तु त्वगम्य प्रकृतं भवेत् ।
 गवस्थापत्तिमाप्नोति क्रियते शाममेव च
 शान्ते तु श्वावधाय स्यात् स्वान कालं च दृश्यते ।
 चणयोमावकाणं तु वेणुमा तं मे वत् भवेत् ।
 शोमाणि परिश्रयन्ति ३३ भूमिषु धृष्यते ।
 कंचस्पृशेद्य दृग्ध स्यात् ऊटिनाथास्य मुधंजा ।
 वेदना नैव कण्ठं च कुरुत दृष्टमस्त्रमम् ।
 यस्ति स्त्रवति चान्द्राभ्यकारं च पश्यति ।
 धूमदोषात् विरक्त स्यादत्यथ शिरमश्च कुरु ।
 परिटाक्षय भेदथ मन्ध्रज्ञानरुमाधु च ।
 न सम्यग्मेति च वसानरणाधु च मथ्यते ।

इति धूमस्य रूपानि सर्वाण्येतानि नक्षयेत् ।
दुष्टे वायुमि लिङ्गानि रुच भिरिव वक्ष्यते
दशानं मुच्यते मि सा वा मुच्यति यत्नं यत्नं मृच्यते कश्चन यत्नं ।
दुष्टेत्वाभरणं टाक स्वद कण्ठं च जायते ।
कुरुते गालैर्दण्डं श्वयं चाभासि निष्पृभ ।
दुष्टमासनमास्थाय स्तः यः विमृष्टो दिपतेन नर ।
सोदक्युद्धानि प्रपणानि पाल्यागु नष्टि भवेत् ।
ऊरु चास्य प्रवेसे प ते मटोपा शिव मटोपासनमेवाद्या ।
दुष्टेत् गायने रूपं सुप्त कण्ठयत्न भूयम् ।
स्वदस्थ विषमत्येति गोमर्कं समन्तत
तुष्टमान पुनश्चया तुष्टागे ऊरुभिधृतम् ।
सुदिनं दुष्टिनं चापि दुष्टिनं सुदिनं तथा ।
म्याहुष दुष्टपयन्ता दुष्टाखनिधेवण ग् ।
कुरुते रूपवैदण्यं प्रदुष्टम् दुष्टध्वज
शिगिर मुच्यति स्वद य फं गालातुरा भवेत् ।
प्रवेपते प्रव्ययते गङ्गाटाच मरम्वर ।
स्यन्दनो च विवर्णो हि एकपाटामनच्छदान् ।
उपानयो यथा दुष्टे तथा कण्ठं प्रजायते ।
प्रस्थिस्थानं पादतनं तथा चिमिनिमायन ।
अर्धोक्ति विपरीतस्य विपदस्थस्य वा पुन ।
दिग्ध विष दिग्धस्य वा गङ्गान् रूपान् मानि नक्षयेत् ॥
गात्रोदहनमाप्नोति वेपते अद्यते नर ।
कस्य ते पोचकण्ठोस्य नुं निम्बन द्वावते मुदु ॥
जिह्वाचास्य जडाभूतागोटे शुनै विवचन्यस्य न ।
व्याहर्तुं च न शक्नोति कम चैव न विन्दति ॥
केशास्तं शं यते चास्य नखा स्या यथा मो भवस्ति च ।
अनुष्टादुष्टय कृपणा हस्तपादतनैश्चर ॥
शरीरं पाण्डुनामिति विषातस्थैव टिङ्गिन ।
सोऽकस्य स्थः कर्तामिति भर्ता रथ दवात्तवे ॥

सम्मानकृत किया वैद्य पाण्डुपुत्रको विद
 दित्या युक्त कृत नय धनका दापदहनम् ॥
 यथाशक्यं नित्यं तिस्रेषु विधिवत्संभूता गृह्यते ।
 विक्रिष्येषु या या ज्ञेया प्राक्ता विषयगमना मे चिता ॥

इत्याह भगवानादिभ्यः ।

इति भस्मे यष्टादशोऽध्यायः ॥

यथासा विधिर्गोविन्दानां व्याख्यास्यामः

इति च आह भगवानादिभ्यः ।

विधिना शान्तिस्तु ज्ञातं वि मे व मानस्य साकणाम् ।
 प्रदूष्यति विद्वान् न तस्य राज्ञः । कथ्यते ॥
 सप्त भद्रमचक्षुष्यं यथाशक्तं तस्य वत्स
 उदकस्त्रिंशत् स्रग्णा यन्मायुष्यं न पाल्यते ॥
 यम तदुज्जते युक्त्या न स व्याधिः प्रसज्यते ।
 यति य पा तततदिष्टि इति तस्या तस्यात्
 इत्याह भगवानादिभ्यः ॥

न शक्तं तु पिबेद्युक्त्या पानं तस्य द्विष्यते ॥
 सप्तवर्णकं गोपदशोऽध्यायः परमः ॥
 श्रद्धां नित्यं तया प्राक्ता वस्त्रिकर्मणि चाप्यथ
 क्षात्रं स नवगवत्तु न सुरा प्रणिप्रिध्यते ॥
 प्रहणं नैदृशं किञ्चित्प्रायासमर्चितः सप्त ।
 सा तु कृती विज्ञेयः न तिस्रोऽन ममाचरेत् ॥
 वातेन येषां चैव सप्तदृष्टा स सप्ततला स ।
 विज्ञेयः दीपयन्तेषां यथासा ज्ञेया वै शर्वरिणाम् ॥
 यस्य कीदृशता वायुः दुःखमुत्पादयति वै दुःखम् ।
 उद्वेगस्तु स हृष्टोऽसौ वासुगुण्यमथापि च ॥
 यथावा सवर्णेषु सा स वातः प्रत्यवर्जितः ।

युक्तां प्रमत्तां पितृन् स लिप्यमुपशाम्यति ॥
 जन्ममव कथं फं पितृ पुरुषा धनं भिनस्यति ।
 मधु पितृमण्डितं वातादि दिं जन्ममव ॥
 वसति श्रुत्यति पितृन् शर्कं गच्छति भिनस्यति ।
 तज्जो वने च जयं च युक्त्या पितृन् वधते ॥
 क रीपयते स्वदा दानं वदन् वदन् गीतावपद्यते ॥
 तन्मात्मानगुणान्बुद्ध्वा यथायोगं समाचरेत् ॥

इत्याह भगवान्नालेयः ।

इति भक्ते शक्तानविशोऽध्यायः ॥

अथात ऊर्ध्वं दृशस्तुर्नीयं व्याख्यास्याम इति

अस्याह भगवान्नालेयः ।

अर्धं ऊर्ध्वं । इत्याह हृदयं तस्मिन् प्रमत्तया दृश ।
 ऊर्ध्वं चतस्रो हं तिर्यक् चतस्रश्चाप्यधः क्रमात् ॥
 ताभ्यां स्तुलमिवाभित्यग्निश्चालने मेकधा गिरा ।
 तन्मात्तदर्थं दृष्टे विज्ञानं स्मृतियोगं च मानसम् ॥
 हृदो रमो निस्वर्गति तन्मादेवं च भवति ।
 गिराभिहृदयं वेत्ति तन्मात् तन्मभवतिगिरा ।
 हृदि प्राणस्य चक्रस्य विमानं कणिका यथा ॥
 समभिमाध्यातं तेनात्र मरुते हृदयन तु ।
 पुण्डरीकस्य संख्यानं कुम्भिकाया फलस्य च ॥
 एतयोरेव वरं च विभर्ति हृदयं शृणुम् ।
 यथाहि मंत्रं पद्यं गानं चानि पुण्यति ॥
 हस्तदा मंत्रं स्वप्नं विदुषं जायते स्मृतम् ।
 यतो मन्त्ररसा विद्यादस्यैव मन्त्राधमम् ॥

महाप्रलेपनं तच्च तेजस्यैव मत्तत् परम् ।
 समानामुटकं योनिरस्य इति परा स्मृतः ॥
 व्योम्युच्छिद्यमुपमन्त्रितं पुनः कायं शरीरिणाम् ।
 सूर्याशुधूममित्याहुः यतोऽत्र भव प्रभवः स्मृतः ॥
 चम्पादयं ततोऽत्रानि तन्मात्रजो महत्परम् ।
 स्वेदयास्त्रं च स्मृतं च फेन चाभ्यस्तरं मनम् ॥
 अवश्यायजं हि मास्युनि वाक्त्रानि परिचरते ।
 वज्रयो(१)

.. विरच्यार्चं च मानवान् ॥

वाय्वाप्याननुवाक्याश्च वातव्याधीय सर्वशः ।
 विरुक्तयेदतिस्त्रिंशं किमिच्छादुर्लभमेव च ॥
 कृत्स्नमभ्यान् प्रमेजाश्च कफरोगाश्च सर्वशः ।
 वामयेत् श्लेष्मकामो च प्रलियाश्च च मानवान् ॥
 हृद्दोषं चैव कुष्ठं च सर्वश्लेष्मामयेषु च ।
 विरचयेदि कृत्तानि स्वेरान्विस्फोटकानि च ॥
 दाहं विचर्चिका चैव वातव्याधीय सर्वशः ।
 चम्पादयेत् कटापुत्रपाण्डुरोगान्विचक्षण ॥
 ऊदेष्टुं च गुल्फं गुल्मं च वातव्याधीय सर्वशः ।
 वाय्वापयेदिगुल्माश्च मृत्वापानोदरानि च ॥
 अपमाराश्च कुष्ठं च वातव्याधीय सर्वशः ।
 स्वेदयेत् हनुस्मन्मायासमपिचा हृदि दिप्तम् ॥
 पाण्डुरोगं च गुल्मं च वातव्याधीय सर्वशः ।
 मन्थयेद्भक्तपित्तं च विमपं च विचक्षण ॥
 दाहं विस्फोटिकाश्चैव पित्तव्याधीय सर्वशः ।
 इति पित्तकर्फोऽग्रा नै विद्यादासाशयात्मकान् ॥

पूर्वोपका, गयसमुक्त आ य वातगतास्त्रिनिर्दिष्टत् ।

वासयेध्व ह) मनोयाम् समोऽध्यामाशयावर ॥

विश्वयेदिरच्याम् तथापश्वा, का गयान्यय न् ।

इत्याह भगवानाख्यः ।

इति भेत्ते एकविंशोऽध्यायः ॥

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्याम इति

ब्रह्माह भगवानाख्यः ।

संकरं प्रस्तरं सौ से क कं नारि डा ट्राणिज्जनानि च ।

उटकोष्ठ कुट्टि चैव स्वेदमष्टविधं विद् ॥

वापानभस्ममिकता तुषपांसुवसानि च ।

अजाविगोपुंगुषाणि , प्रशक्तिकाम् ॥

पयसाज्जानि दास्यानि गिरिसाधारणानि च ।

मर्वाणि मद्यमांसानि लक्ष्णानि तथैव च ॥

विधिवद्योर्जयेऽस्वेदाकन्याश्वागकरुपिता ।

भिषग्बलाबलं दृष्ट्वा घस्मिन्ना दूषेनाऽन पि ॥

शक्रावैस्त्व प्रवेणजिनकादिभि ॥

किटिजैराविजैर्वस्त्रं प्रच्छाद्य स्वेदयेत्तरम् ॥

स्पर्शश्चाप्य सौख्यं सर्ववर्ण्य स्वेदोऽङ्गेषु च सार्द्धम् ।

जिह्वा ताभिर्निर्गमयेत्तु मध्यक् स्विन्नस्य लक्षणम् ॥

पित्तप्रकोपो दौ र्बल्य (मु) ह्यो विनाय ताप)नम् ॥

स्वेदहेतोऽङ्गरागत्रेव्यतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥

उद्देष्टुं दास्यता मुक्तत्वं स्तब्धगात्रता ।

मरुतवाप्रसिद्धिश्च न तस्मिन्नस्य लक्षणम् ॥

अस्विन्नं स्विन्नं कृत्वा तत स्वेदरूपं चरेत् ।

स्रग्भयं प्रयुक्तादि स्वेदो जयति मक्तम ॥
 शुष्कान्यपि हि काष्ठानि स्रग्भयदोषपादने ।
 नमयन्ति यथान्य य कि पुनर्जिविता नरान् ॥
 यतिस्त्रिंश विंशत्य कारयन्ति च्छ्वा त ऊा क्रियाम् ।
 यथावा शालजवाय चोश्नि मि वेदु दध तेन वा ॥
 पिपाम् व न शक्त न गभिर्ली कुक्षिरागिणाम् ।
 मरांश्च पिस्तजान व्याधान क ध्वंष्टं समुपाचरेत् ॥
 ये स्वरा दा पुवमहिजा तांश्चैककश मृण् ।
 विन्धार्जिमन्थस्थानाक काश्मरी पटला तथा ॥
 यवान कुल्यान कान्तानि स्यान्थ । भासिथ माधयेत् ।
 य पावाय पाकानि न वि भि जाय मखाभाष्यवतारयेत् ॥
 तथा, भ्रूकस्य विधिंश्च ध्वंष्टनायस्य देहिने ।
 मातु मातुं कदेश वा मखाभाष्यच्छादयेच्छने ॥
 तत प्रच्छादयेदय का काशयाजिनका क र्त्तुम् ।
 महारक्षस्य यिक्क य स्वेदनाभास्य उच्यते ॥
 यथान्यस्यानि च भिषक स्वेददृशानि संहरत् ।
 प्रकारं तानि शयने कश्चनेनाचकुण्डितम् ॥
 स्वभ्यक्तं शययेत्तु मु स्वेदं प्रसरभाविजेत् ।
 यमालेन प्रतलारमुचमस्तस्त्रकात्रिके ॥
 मखाभाष्यं स्वेदयेत्तु स्वयं स्वेदं मेक म परिकीर्तितैः (तः) ।
 मार्द्वी मज्जकराजारा त्रिहस्ता तादृशी तथा ॥
 धान्यस्वेदवपणाया धान्या मन्त्राय लेपयेत् ।
 ना चिरस्ता ममाक्ष्य स्वभ्यक्तादृश देहिने ॥
 प्रच्छादयतामस्य मु ता नाहामहादेयेद्विषक् ।
 नाहोस्वेदं समख्यातेः शब्दस्य दनादिति ॥
 कण्ठावगाहामच्छिदा तावदेव, यता ममास ।
 द्रोणि वा पा यमनिष्कायकमरुद र सारपुरिताम् ।
 कृत्वा तथा मखाभाष्यं स्वभ्यक्तं वातवीगलम् ॥

ज्ञात्वावगाहयेत्तावद्यावत् स्वदोहसं भवेत् ।
 तमे पाच ताप युतेऽपि शर्देवा मलिलेभिषक्त ॥
 स्वभ्यक्तगात्रस्य तव न, मलिले स्वदमाचरेत् ।
 ईदृशैरव मलिले कटाक्षे चाधपयित ॥
 प्रविश्य स्वेदयेत् स्वेदं च उदकात् प्रकृतिम् ।
 सन्निपां भक्तद्वारां धेन्ति किं च कारयेत् न कुटिम ॥
 ज्ञात्वागारमितां वृथां शिलाभ्यामृतना दृष्टाम् ।
 तस्यां चूर्णं च कस्यै च धमलाभ्यामृतमृतम् ॥
 तत्र स्थान्धो प्रतिष्ठाप्य मथत परिउचयेत् ।
 स्थान्धो तमे कुटिचापि तथा तेनोच्यता तथा ॥
 मर्थाङ्गिरोर्गो पुरुष प्रविशे तं न कुटि तम् ।
 स्वभ्यक्तगात्र, सखिष्य तौमप्राप्ततमोचन ॥
 तत्र प्रवेशयेत् तत्र गताब्जमलिका शुभाम् ।
 ज्ञात्वागताब्जना तत्र मथमोक्षमवाप्नुयात् ॥
 कुटिर्त्वेद इति ज्ञेयं । मथां रोगनिवर्तकम् ।
 स्वेदोदोहः । ज्ञात्वा तं चूर्णं दृष्ट्वाभयकोपेस्तथा म नः ॥
 निवातमध्यमस्तापो गुरुप्रा व) उक्तं न । तथा
 स्वेद्याम् वातकफजा वातजा कफजास्तथा ॥
 रोगास्तचोच्यन्तवन्निग्धास्त्रोक्ते पते व स वातजाः ।
 कर्णवबुधपाथानवाध्याहार कफा श्रका ॥
 स्वेद्याम् निग्धमाता सो व्या(भ्य) ज्ञात्वा व्याधिबलावन्तम् ।

इत्याह भगवानाद्यैः ।

इति भेल्ले द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अथातो गाढपुरीषीय व्याख्यास्याम इति

इन्द्राक्ष भगवानाह्वयः ।

गाढं पूर्वायं शयितं शुष्कं वातसमोहितम् ।
 तेनास्मानिच्छितं श्रोतं स्य श्वं यकं शु । कुरुते गुदे ॥
 तस्यैव रुधिरा वायुरूक्षं जन्तो पपद्यते ।
 पाण्डु योण्या च पृष्ठे च हृदये चावतिष्ठते ॥
 शिरसाप्यधमंष्ट्रस्य विकारान् कुरुते व्रजन् ।
 बाधिय तिमिरं चापि प्रतिश्यायमथापि च ॥
 यद्यपि कफं वास्य व्यानात् व्यावयते, मिन ।
 ततो, स्य धातवा दौषं दृणक्ति सतक्रामय ॥
 गतो ज्वरो स्य वनवान पाण्डुत्वं चापि ज्ञायते ।
 ज्वरयुष भवेदस्य यच्च न स प्रदृण्वति ॥
 तस्मादाकलकादन् गाढविद्वय यो भवेत् ।
 कलमस्य परिचरत् न चैवमवस्थमयेत् ॥
 स्निग्धाभ्यन्यापि कथानि मामानि विविधानि ।
 कुतुह्यरमयुक्तानि प्रदद्याद्देहिने मदा ॥
 चाभ्यापनं वातहरं तेनं चाप्यनुवामनम् ।
 न भवन्ति विकारानि नरस्य प्रतिकारिण ॥
 यद्यपि कलिलस्य स्यात् प्रजाक्रामय मानव ।
 उत्कृष्टतारदाय भाव भारश्च क्रमंजानस्तथैव च ॥
 यद्यभ्युन्नकगर्भं च वैद्यमाना च यो भवेत् ।
 तद्देकलोका यतिका योत्रियाजश्च तद्विज्ञान ॥
 शुभमान् सकुमारश्च गर्भिणी नरुणी तदा ।
 दुर्वन्तान् गदयन्प्रामान् कामिन मातिमारुहिन ॥
 पाण्डुगर्जेय कलश्च सततं यथकामति ।
 पायथेषु भिषकापेर्वमने भविरनुजम ॥

इन्द्राक्ष भगवामाह्वयः ।

इति धने स्याद्विंशोऽध्यायः ॥

अथात चतुर्विभागीयं व्याख्यास्याम इति

अस्माकं भगवान्मार्तं यः ।

सुखाता नाम मेधाया चाष्टभागमुवाच न ।
 न पातव्यमरोगेन सुखरामे नोभे न रचनम् ॥
 धर्मो रितानां दोषाणां मारणा न प्रगच्छते ।
 अर्थस्मृतानां च (श व म न प्राणदाता ना य मे मतम् ॥
 यथा व्याकृतिशस्त्राणां मया स्वस्य तथोपधम् ।
 तस्माच्च पाययेत् स्वस्य प्रकृत्यर्थं हि धीयते ॥
 अथास्तुपत्वाऽर्कोष्ठस्य पानं तस्मै चोपधम् ।
 याति नैकांतत मिहि तस्मात् स्वस्य न पाययेत् ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पुनश्च ।
 इह दोषविशेषेण नरो भेषज्यमाचरत् ॥
 वार्तं तु जुंभनं कुर्यात् पित्तं तु परिगोधनम् ।
 कफं प्रच्छेदनं साधु मन्त्रिपाने विरचनम् ॥
 वातातपविशुष्काच्च येन कसपरा नरा ।
 अहोऽपि यानविशुष्काच्च तान् (च भर्गोधयेद्विषम् ॥
 तेनमावाप्तिनष्टत फाणितं पिष्टमोटकान् ।
 यार्जं गण्यं मधोरभ्रं मत्स्यान् मांसामयं दधि ॥
 अन्त्यश्रमा तोऽतिपिबन् मदा च स्वपतो दिवा ।
 दोषा घोरं प्रकुप्यन्ति तेषां साधु विरचनम् ॥
 क्रिश्नान्द्विधिवक्त्रकाले स्निग्धस्त्रिधौ तु भेषजम् ।
 साचावजम् च (पि पानं हि न कदाचिद्विषयते ॥
 नाचरेदतिमात्रं हि बहुगोऽपि पिबेन्मृदु ।
 कषायेण तु दातव्यं कषायं साधु मिष्यति ॥
 यथाक्षयमकाले स्याद्विषं कालेऽभूतं भवेत् ।
 तथोपधमकाले स्यात् विषं कालेऽसुतं भवेत् ॥

तस्माद्यथा वै त्रैलोक्ये तृतीया पुण्यवती भवेत् ।
 तथा प्राकृष्टि संपादने धर्मनादनि कारयेत् ॥
 मदा वयसु दातव्य मदा ह्येष कर्तुमशक्यम् ।
 कृतवी युक्तगतेना प्रशस्यन्ते हि कमस ॥
 हेमन्तेष्वन्यथा कार्या श्रापे भवन्ति चान्यथा ।
 वयसु चाप्यन्यथा च दुर्दिने चान्यथाऽन्यथा ॥
 तस्मिन् तस्मिन् काले वै भवेत्कार्यं, न्यथान्यथा ।
 साध्यं भाग्यं मनुष्याणां चान्यथा परिवर्तने ॥
 तावत् तू दापयेत् तू सं हं देये स्मरं न विरचनम् ।
 नातिशान्ते न चान्यथा पश्य संरविचनम् ॥
 तृणावाधा भवत्युक्तं शान्ते तु व्यप नी यते ।
 अथ यथा तु मन्त्रमैर्भातुभिरेहिने भवेत् ॥
 अतिशोभ विद्यामाय तया तस्य न दापयेत् ।
 हेमन्ते चापि तदायादौया टाकणता गता ॥
 भवत्यकाले संरम्य तयाप्यथ च दापयेत् ।
 इह भैषज्यमुक्तं हि त्रिक्रियामिति कालत ॥
 तुष्टा भवति वै (प) न तु श्रापे तेषां नियच्छति ।
 यमेष्टनाच्छुक्कवाजादाम्भ मङ्ग्यविकादि च ॥
 हृदये दुःखं बन्धु सार्व्व समुदागंय माकत ।
 ब्रह्मचारी नरस्तस्मात् पेलिकान जनयन्त्यथ ॥
 मुखपार्क मटं मुक्तां प्रलाप पाकविभ्रमः ।
 टाकं पिपासां मन्त्राय वक्रम्याच्छाये पि स ता ॥
 धूमभि नि टपिते पित्तविकारा ये प्रकानिता ।
 भ्रम कम, प्रमोहश्च मटो मुक्ता विकस्यनम् ॥
 मन्त्रापोऽभ्यन्तरे चैव वक्रम्यानगते स्मृता ।
 अकृपां विहृताना वा स्फोटाना वा प्रपाचनम् ॥
 वक्रम्यानगते विद्यान्तिर्न चवर्ण्येव च ।
 मांसम्यानगते स्फोट मटन चोपजायते ॥

मेरो(दा धा धा तुमता ने विद्याप्रावन पित्तमृतन ।
 यस्मि स्थि मञ्जः । गते गोपी नखटक्तविश्रान्त ॥
 मेद्रमुष्कपराताप केव्य वाप्यथ शकरो ।
 वनवह्निशराभारान्पिष्ट पत नाखडवनादपि ॥
 मैथुनम्यातियोगाच्च जायते मनुष्य कमः ।
 चामोदंगात् पताप्रातात् रुजपात्राक्षमेवनात् ॥
 इत्येभिरोदगैश्चान्यै रेतु भि कृपिणोऽनित ॥
 विकारान् जनयेत् शामकामविट्शर्मशिकान् ॥
 शुनं वेपनमात्म, धा न निस्तोटे ममता तथा ।
 म्फाटन चानम राक्ष्य विट्नासोपनानि च ॥
 गोपण कृताविथली विद्येयस्तु पर श्रुतः ।
 द्विविधा व्याधय पीका शरीर वातमभश ।
 कौष्ठानुसारिणस्तत्र ज्ञेयास्तथाङ्गगणि ॥
 पलाङ्गगणिश्चैव ज्ञेया सर्वाङ्गसारिण ॥
 शुनवेपनमहोषमात्रस्तन्मेष पाङ्कित ॥
 य इन्द्रियप्रवृत्तताय सर्व भवाङ्गगणि ॥
 तत्र पाटननाङ्गुष्ठजङ्घजन्तुवराणां ने ।
 गुटसैन्धुकटोपृष्ठयोनिगर्भाज्यैरपि ॥
 यक्ष्म/प्री/कामहृदयपार्श्ववसोभुजान्तरे ।
 र्धोवागण्डकनूगङ्ग वा सारिदशनच्छुटे ॥
 ललाटकण्ठमौमले प्रत्येकमनिलादिते ।
 दूयद्विचिकलेचापि ज्ञेयास्त्येकाङ्गगणि ॥
 इत्येतन्मूलमुद्दिष्टं रोगाणां च यथाविधि ।
 भूयस्त्विजय(दम धिष्ठानं प्रतिरोधं प्रतिर्ता जल ताम्) ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेल पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथातोऽष्टादशैव व्याख्यास्याम इति

तस्माच्च भगवान्मात्रेय ।

अथाष्टावृत्तगानान् मुक्तामा च ताश्च निदिशेत् ।
 षट्काचामान इनागय जानयान्निमिरानि च ॥
 रिक्ता म्बामाय कामाय सवान्निभ्य एति नि तानि च ।
 गिरागागर्वटान गुथ्यान् हर्दीनय भगन्वरात् ॥
 उक्ताटान् मुखरागाय म्बान्मात्रनग्नस्व च ।
 एन्य च पञ्च पञ्चैव कृष्टान्यष्ट विनिदिशेत् ॥
 तट्टोगान् पाण्डुरागाश्च मास्त्रावाश्च ख यत्तु सृ स्तथा ।
 पभिष्यन्तान् धि म्बन्ता ग्या न के वम्बानानि चाप्यथ ॥
 पत्तिरागानपम्बागान् रक्तरोहिणकां तथा ।
 पिशामाचोपटगाश्च चतुष्काणि विनिदिशेत् ॥
 कुष्ठरोगज्वरागामि रक्तपित्तव्रणा तथा ।
 हो हो तिस्रस्तु विद्वद्भस्त्रमन्त्र्य गान्गितार्त्तानि च ॥
 रत्तमांश्च'पट चाम मग मग विनिदिशेत् ।
 प्रमेहान् क्रिमिकाताश्च योनिटापाश्च विगति म् ॥
 तत्त्वोदरग्न्यग्राम्योऽष्टा)त् व्याख्यातानि चिकित्सिते ।
 निदानैर्लेव रागास्तु यानाक्तानि निबोध मे ॥
 धरुणा नोन्त्रो पा ता च हरितरवेतलोहितः ।
 काचं च निहृनाश च तिमिरगानि च निदिशेत् ॥
 शान् पित्त कफा वापि यस्य गार्ध विधावति ।
 विद्वद्भस्त्र मृत्नानि म्बोतार्त्तानि भस्मभिद्रुत ॥
 अश्वेनैवातङ्गाध्वा देहिना चायकैश्च ॥
 सवान्निभ्य एनितं वापि पञ्च चै धाव भवन्त्यथ ॥
 वातजं पित्तजं चैव यच्चैज मास्त्रिपस्तजम् ।
 यागस्तुर्जं पञ्चम च मुखरोगं प्रचलते ॥

उष्ट्रयोर्वं परिस्वाधि गन्धकात्रतेमेव च ।
 तन्मागं शतयानि च तद्विद्याङ्गगन्धम् ॥
 कटयत्यधि पि त्रानेन पिक्तं च कफेन च ।
 आशारादमना स्ना च मन्त्रिणाञ्च पञ्चमम् ॥
 प्रतिष्ठासेत् कटये वातपित्तकफेनैः ।
 यथा यथा सादमनास्तान् च भोज्यमन्नं यत्नमेवते ॥
 वातजं पित्तजं चैव श्लेष्मजं मन्त्रिणाञ्चम् ।
 शिरोऽप्यत्रिं विज्ञानायात्पञ्चमं स्नायुतो भिषक् ॥
 वातजं पित्तजं चैव कफजं मन्त्रिणाञ्चम् ।
 यभिष्यन्ते विज्ञानायात् द्विधि मन्त्रं च त्रिदिमान् ॥
 शुक्लोपरोधार्कौर्ध्वान्धुजभङ्गास्तथैव च ।
 शुक्लतयाश्च चत्वारि कैश्चस्यान्तानि विनिदिशेत् ॥
 वातजं पित्तजं चैव श्लेष्मजं मन्त्रिणाञ्चम् ।
 यत्तिरोऽगं विज्ञानायात् सानवानां चतुर्विधम् ॥
 पृथक्पृथक् शुक्लाञ्च भन्धानाञ्चापि त्रिदिशाम् ।
 उपदेशं विज्ञानायात् भिषगव चतुर्विधम् ॥
 रक्तास्त्राव कफास्त्राव पृथक्पृथक् तथैव च ।
 तोयास्त्राव च ज्ञानायात् भिषगव चतुर्विधम् ॥
 वातजां पित्तजां चैव कफजा मन्त्रिणाञ्चम् ।
 पिपासासपि ज्ञानायात् भिषगव चतुर्विधम् ॥
 वातजां पित्तजां चैव श्लेष्मजा मन्त्रिणाञ्चम् ।
 विष्णाद्वारिणिकां चैव भिषगव चतुर्विधम् ॥
 मांसार्धं त्वष्ट्रं मृदां च प्रसार्यं तथैव च ।
 प्राक्का यत्नं च भव च विज्ञानायात् भिषगव चतुर्विधम् ॥
 ह्यो लवरीं दाहयतां तु ग । रोमांश्च मन्त्रजन्तोः ।
 शुष्काग्निं शोणितजं च तयाभा हे पा य ज म् ॥ विदुः ॥
 एष्टरोमावुपकारि चारिणोऽपि विनिदिशेत् ।
 यथाभागं तथैवापि रक्तपित्तं विनिदिशेत् ॥

वाह्यायामान्तगयासो विद्यादासपको तथा ।
 मेदम' स्वायतो मांसात् अनज ज्य स्तिस्र एव च ॥
 वातास्थिनात्कफार्चं व तिस्रो विदुष्य मृता ।
 वराणाकारणं का'चेव शक्र कि का का ज्य । वको' तथा ॥
 वातास्थिनात्कफाश्चांमा'मेदम' स्वायतो स्थित ।
 मिश्रमर्मविजानायात्मममं देहिनां भिषक् ।
 मम'तत्त्व'मात्मानि जानीयात् तत्र पद्विर्यया वसेम् ।
 आत्ममात्मा' यदेव स्यात् तत्त्वमात्मा' तदुच्यते ॥
 सृजाप्रवायुर्नेवारुपका वक्ररुपको ।
 परिमर्षा विमर्षश्च गीतजा मेतजास्तथा ॥
 रोम मृ दा धां शितायेव कटा दा'रुपकास्तथा ।
 शिवीजा दन्तजायेव शेषजा शकुदायथा ॥
 सौमित्रा कान्तकायेव तथैव शतमातृका ।
 विद्याहिर्गतिरित्येता क्रिमिजाताश्च देहिनाम् ॥
 यथा पतत्रि(त्रा भा'लो, पि स्फा स्त्र)का च्छा)या नातिवर्तते ।
 वाताति दे'नातिवर्तते वक्रवी, पि तथाभया ॥

इत्याह भगवानावेयः ।

इति भेले पड्विंशोऽध्यायः

अथातोऽन्नपानविधीयं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानावेयः ।

अघोटकं कंदयति नवण स्थन्दयत्यपि ।
 अथ पाचयति क्षार(र सं सं) र वै जवयत्यपि ।
 स्रजयत्यथ मर्षिथ पि पि गितं स्रजयत्यपि ॥
 मापा बहुमलाश्चापि योपटं जवयेहधि
 त्वचं प्रमादयेत्तेनं स्रजनायश्च कल्पते ॥

पिण्याकं कुरुते ग्नानि तत्र च सपयत्यपि ।
 मधु चाप्यथ सन्धस्तं जज्ञरेककृतं सुरा ॥
 श्वेताभिर्ममैवैव भृगं वायुं प्रकुप्यति ।
 कफकृन्मूलकं विद्यात्मपेयं वातकापनम् ॥
 लघुम वातशमनं पित्तशमकं च तत् ।
 नातिस्त्रैशकं हिङ्गु पाण्डुरं कारं करोति च ॥
 महेतिहो मधुस्यं । म नु विद्यान ट त प्र प्रति कलकात् म ।
 चतुर्थं पैष्टिकं सर्वं यवगाधूर्वाजितम् ॥
 टाति हि मामनकाटव्यात् सर्वमात्म तु पित्तद्रुम् ।
 यवकान् दाकणान् विद्यात् पृथुकान् शाति निःषष्टिकान् ॥
 निदिगेभृगुगुण्यान् तथा नृपाभृगुहिजान् ।
 तथैवैककं जगतां फां वापि जाड्वनाभृगुपल्लवः ॥
 इत्येतन्मधुसंकीर्तं भोज्यं विस्तरतं नृणाम् ।
 पिण्यान् मृद्विवरं च पलायनलघुमानि च ॥
 मूलकं कृष्णगन्धा च पर्णामि कान्तमानकम् ।
 सुरमं सन्दृतं चैव चटुकं च फणिन्नकम् ॥
 रमेत कटुकं विद्यात् विद्या पा कं मधुरं तथा ।
 किगाततिर्गो निम्बं च केंतुकाशकठजका ॥
 कूलकं च सर्वेत्वार्यं तिक्तकं मधुकनुव(वज्रिका) ।
 प्रलकाशमयमधुयं खेटपाकायुषकम् ॥
 लज्जुं नारिकेलं च प्रियाण गन्ध(अ) धामिच ।
 मधुकं च वमं चैव शि से यनाथानि यानि च ॥
 रसे पाके च मधुरं तद्विद्याद्विविधं च यत् ।
 शकुमानि कटुका विम्बं मव चैवसुवैकलम् ॥
 रसे पाके च मधुरं तद्विद्याद्विविधं च यत् ।
 न्यङ्गु च श रमभ मुद्रां इति मन्त्रितान् खट्वसुग(क)रान् ॥
 अन्धांश्चाकान् पजाम्बिद्यान् मधुरान् रभपाकतः ।
 काटव्यान् मैश्वान् हंसान् भारभान् श्वेतशकलम्(तः) ॥

कादात्याम्बिकाणां तथा पुष्करमा शा यि काम् ।
 दिपवेप्रिसराणि च विक्रमान् समनासुखान् ॥
 नन्दिमोदक्यासायि कालकाम कृष्णपुष्पकान् ।
 यज्ञातान् पुण्ड्रभासैश्च मण्डकान् सुदृढमन्त्रकान् ॥
 ज्ञानात्सु ममरावादि तथा मर्दभवासकान् ॥
 मर्दांश्च वारिजान् विद्यान् मधुरान् रमयाकान् ॥
 प्रियद्रुमश्च पुष्पद्रुमश्च वनाकाश्च खगास्तथा ।
 ये चान्यप्योदका भौस्या खेचराश्च खगा स्मृता ॥
 नकाश्च शिंशुमारान् चक्रे वि मन्त्रकैश्चकृपा न् ।
 यन्त्यांश्च वारिजान् विद्यान् मधुरान् रमयाकान् ॥
 प्रियद्रुमश्च विनकाश्च नालिकागान् विष्टिका न् ।
 पुरुषकाश्च नावाश्च न् काटवा न् ब्रह्मभृतिका, न् ॥
 इत्येता तदा मन्त्रान् च यन्त्रान्यदपि तद्विधम् ।
 रमेन मधुरं तद्वै विपाकं कटुकं हि ॥
 मन्त्रान् ममराचलकान् कुलुयांश्च मन्त्रान् कान् ।
 रमेन मधुरास्तान् वै विपाकं कटुकांश्चिद् ॥
 रीक्षान् स्वदृष्टान् दृष्टान् शरभांश्च गमायकान् ।
 यथान्यान्मधुरान् स्वादुन विपाकं कटुकांश्चिद् ॥
 खरावाञ्चतरासायाश्च (ये) चान्य तद्विधा धासृगाः ।
 रमेन मधुरास्तान् वै विपाकं कटुकांश्चिद् ॥
 रुचिनाम्नां ककार्थं च कपोतान् शकगारिकान्) ।
 घटकान् भद्रराजाश्च तथा पिप्पलकानपि ॥
 गोधापुत्रास्तेनपाकान् ये चान्य मधुरा मधुरा खगाः ।
 अनुपानानि चक्यामि ये च पु पु यानि कितानि वै ।
 याज्ञो जे कयागुगानल जायते बाध दत्तं तथा ॥
 अनुपान विधातय वाराहिविदोदरम् ।
 दधि व त क च धान्यानां अनुपानं प्रदापयेत् ॥
 शीतौदकं विषयान्ति मेव च ना मा ना नान्) तदाऽऽम्बान् ॥

तद्वारिजानां मत्त्वानां अनुपातं प्रदापयेत् ॥
 त्रिफला माधु माहिकं कटुस्त्रपनमादकम् ।
 सुरद्रुजम्बू प्रस्ताका फलस्कन्धामवान् पृथक् ॥
 मुद्गादिमुपधान्यानां अनुपातं प्रदापयेत् ।
 चिन्तपिण्डककन्धानां कपित्थश्यायकाः सवान् ॥
 गुग्गाश्यानां मत्त्वानां अनुपातं प्रदापयेत् ।
 न्यायाधादिगन्धाय स्कन्धशावाफलामवान् ।
 विष्किराणां विरुद्रानां अनुपातं प्रदापयेत् ।
 ककुभस्यानुपातं तु सिन्धानां चापि शारङ्गाम् ॥
 चतुर्विधस्य स्नेहस्य तीयमुष्णं प्रदापयेत् ।
 द्रुणाकाशमयं सज्जं शिववाक्यं तद् स्तथासवान् ॥
 प्रसदानां विरुद्रानां अनुपातं प्रदापयेत् ।
 शङ्खगन्धकपायां तु शारङ्गामन्तमेव च ॥
 प्रसङ्गानां विरुद्रानां अनुपातं प्रदापयेत् ।
 सुखिनं वा पा चयन्त्यस्य गोचयन्त्यपकथति ॥
 अनुपातं समुपाणां मात्मता च प्रयच्छति ।

इत्यादि भगवान्नातेयः ।

इति भले समविशोऽध्यायः ॥

अथातो भोजनविधौ च व्याख्यास्याम इति

तस्मात् भगवान्नातेयः ।

यद्वैद्ययति भुङ्क्ते वा विधिवच्चापि मानव ।
 स प यच्च किञ्चित्पिबति तत्सर्वं षडमान्वितम् ॥
 पथ्यापथ्यमबोधाय तस्माद्बोध्यं गरिणिनाम् ।
 वसतो विध्यतश्चैव प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥

शालया मधुगम्यव विद्याक कटुका मृता ।
 रक्तशालिवरक्षणा धराभ्याज नः ख च वन च ॥
 दावां(त्रा)शूर का मन्त्रावा व नि छा सुगन्धि शालिकामुखः ।
 कृष्णवर्णिः कान्तनका मोगासं शीतभोरुका ॥
 ज्ञायन लोभशालिह रक्तशालि गुकान्वितः ।
 पूर्वपूर्वो लघुतर वक्ता पयात् किञ्चिद्व्यत्यद ॥
 सुगन्धका गन्धवन्ता गन्धन मन्दयन्त्यद ।
 शील्याश्च कमलं विद्यादधिक वै विशेषतः ॥
 कषायक्यधिक किञ्चित् पटिकाशालिभिन्ना ।
 मन्त्रादीषा सुगुरव पाटला ब्राह्मयन्तया ॥
 यवका नित्यम र्जना कषाव क्षिप्रमोदका ।
 विमृष्टा मधुरास्त वै सकषायाय कर्तिताः ॥
 वरुणाणा कषायाय कोरुव मन्त्राकणा ।
 प्रसाधिका कष्य काथ श्यामाकाय मन्त्रा रमे ॥
 उटाकणाम् मन्त्राया अया दी कषाय मधुरा रमे ।
 दावा न तु मेवितस्त वै कषायक्याश्च माकलान् ॥
 यवास्तनियवाश्च गोधूमाय मन्त्रा रमे ।
 मधुरा सकषायाय चक्षका लोचिता मृणाम् ॥
 यथ वेणुयवानां तु कषाय मधुरा रमे ।
 कर्षं पित्त च मेदय काययक्यतिमेवित ॥
 कृष्णा मुहा मन्त्रामुहा र्वितानिर्वाविन ।
 मन्त्र मुह टकाय तेष्यका कषाय मधुरा रमे ॥
 हरणवा मन्त्राश्च मन्त्रिताश्च लयाटक ।
 कुलुथाश्च विशेषेण कषायमधुरा रमे ॥
 मन्त्रं तु नखणलारा दिव टाप नाय । प्रकर्तिता ।
 आधु पु ण्या प्या च विशेषेण दुर्बलाना पित्तानि च ॥
 श्वेदंष्ट्रा यावन्ता रुच दा लार । शीतला मृता ।
 शुक्र क्रः विनिहि र, तस्तो तु दृष्टिं चापि शरीरिणाम् ॥

नवनीलं तथा, मृतु घृतं वै मधुरं स्मृतम् ।
मधुं दूधमभिष्यन्ति गच्छं तस्यो विनिगन्तम् ॥
वार्जो भवति दुग्धेन वनं चाप्युपजायते ।
संजीवनं सम्भवति मधुं कारमुद्राहतम् ॥

(तैलगुणाः ।)

रसे पाके च मधुरं तैलं मधुं प्रहातितम् ।
यस्मिन्मन्त्रिन्विशेषम् यो यस्तस्मिन्निबोधत ॥
तैलमेरुगुणविशेषानां उक्तं वातहरं स्मृतम् ।
वन्धुक्रान्धुणावार्जानि यदस्य न्यम्, शातमेव तत् ॥
विभीतकानां तैलं तु कषायमधुरं रसे ।
कफपित्तहरं प्रोक्तं कैश्यं चैव शराणिनाम् ॥
घृतं कश्चर्वाजानां विशेयानि तथैव च ।
तैलानि रमतो शिष्टात् तिलानि मधुराणि च ॥
पित्तघ्नकं पित्तं दृष्ट्वा तैलमुच्यते ।

(कषायगुणाः ।)

मकषायं मधुकानां कफपित्तानिनीपहम् ॥
कोनकं मधुरमर्ज रमतोऽथ विपाकत ।
यस्मिन्मन्त्रिन्विशेषम् यो यस्तं निबोधत ॥
पलाशजातं वा, प्लु चार्कं घृतोऽथ गुणं सम्यतम् ।
महादोषा वा, मभिष्यन्ते, सुखं वाजोपधातकम् ॥
कावकः (क) गौरिमर्जातः (तं) कषायमधुरं रसे ।
कषायं वेणुकुत्वाकं माकतं कोपयेत् नृणाम् ॥

(शाकगुणाः ।)

मधुं तु शाकं मधुरं रमतोऽथ विपाकत ।
यस्मिन् यस्मिन् विशेयम् यो यस्तस्मिन्निबोधत ॥
माकतं कोपयेत् नृणां शिष्टो त्वय न्नावुकम् (१) ।
शेषाणां यथेष्टाणि विपाकतं वनोदमा ॥

कृष्णमाण्ड शब्दन् विद्यात् नवं शरदि भक्तितम् ।
 तदन्पदोषं भवति परिमवत्सरोपितम् ॥
 कषायमधुर विद्यात् खादिर चातिमा उग रिच(वाम्) ।
 तिक्रक टा के न च संस्पृष्टं निदोषं तच्छर्वारिणाम् ॥
 कौशातका करालां रा च शतावयोश्च तिक्रकम् ।
 कषायं नानिकायाश्च तिक्रकं पुष्करवत्कम् ॥
 वेत्तायं तिक्रकं निम्ब तिलशाकं च भीमिका ।
 कुरुटि(रुगिट)का कुनटिका त । रा गन्धर्वस्तकम् ॥
 तथा च नानितायाश्च पञ्चादुन्मस्तथैव च ।
 यतानि विद्याच्छाकानि तिक्रानि रमपाकतम् ॥
 म म वि र्वा, नशाकं मधुरमोषसिक्तोपमंजितम् ।
 कौविदारश्च शाकं तु पृ पृ वे।न भं भं वममन्वितम् ॥
 वार्ताकिनां फलं तिक्रकं कटुकलोपमंजितम् ।
 यशणीं टोपयत्येतत् श्रेष्ठाणं त्रिनिर्जन्तं च ॥
 कुरान्मवकुलो चैव मधुरो शुक्रगोणितो ।
 हतस्तन्तां च कात च निन्ना हा मेव विषृष्टिकाम् ॥
 धर्मकुमः मक्रटुकं तिक्रको बालकोपमः ।
 भिनसि कफमडवान विष्टभ्या,य विपच्यते ॥
 लाङ्गशाकं तु मधुरं मन्त्रणोपमंजितम् ।
 कटुकं बद्धोषं च तथा ऽपलम्भ्ये नि वि।का।रो।चनम् ॥
 कटुका दीयनाथ । च च विषका स्वस्तिका रसे ।
 कषायमधुर । च्छि।वि।थि।वि।पुष्टु।पुष्टु।मधुरशातळ, ॥
 भोर्जी मापय मधुका रौ रमत परिकीर्तिता ।
 मुद्रशाकं मलिकं तु मलागे रचैव वामुकम् ॥
 निष्पावशाकं मधुर मायशाकं च ताम्बूलम् ।
 चन्द्रार्कशाकमम्बं तु कषायम् गवेधकम् ॥
 गुडा(लोध)कं प्रमुनाटकं जौशनी सुनिषयकम् ।।
 मधुरावन्पदोषाणि तथैव तु कुटिम्बकम् ॥

पिण्डालुगाकं च नवम् सु। गण्ड श्वकफल्नानि च ।
मधुराण्यन्यदोषाणि संसृष्टकटुकानि च ॥
उपोदका तु मधुरा नवर्षनोपसंहिता ।
इत्येतच्चिद्विंशच्छ्लोक म य दृश्य त्व दपि तद्विधम् ॥

(मांसगुणाः ।)

आज गन्धमधु र्द्यौरश्च वासाश्च चैव यन्मृतम् ।
जस्मिमांसं च मधुरमामं हं गुरु च निर्दिशेत् ॥
विद्यादेवगुणं चैव मरुषाद्यं च सार्वधम् ।
खट्वमांसमभिष्यन्ति मन्वाद् मरणं रमे ॥
क्षतमायुर्मयुक्श्च गोकर्णं गन्धयो गुरु ।
क्षमरश्चमरी व्याहृ, मधुरा गुरुवच्च ते ॥
कृश्यश्च मृगमाला च तुङ्गश्च कृषिकी मृगा, ।
पारावत (१) ..

(इत्याह भगवानात्रेयः ॥)

(इति भेलोऽष्टाविंशोऽध्यायः)

(इति भेलो एकोऽनविंशोऽध्यायः)

(इति भेलो त्रिंशोऽध्यायः)

(इति भेल-संहितायां सृत्वस्थानं समाप्तम् ॥)

(अथ निदानम्यानम्)

(इति भेने निदानं प्रथमोऽध्यायः ।)

(सारसजलम् ।)

रु उगं विघ्नान्तस्यैव उग्र कामसं जायते ।
स्वरम्मादति चाप्यस्य निद्रावति मशोणितम् ॥
अथवाप्यगो जन्तु शश्वत्स परिहायते ।
इत्येतन्नलैर्विद्यात्सामसप्रभवं सयम् ॥

(सन्धारणजलम् ।)

यावत्त वनेवान्वयं सन्धार्य ये तौ, ता वदेव तम ।
यस्मादल ममावेगं पुरुषस्य स्यै व जायितम् ॥
म यदा गुरुमध्ये वाप्ययथा राजसममति ।
गोले स्तब्धतमध्ये वा क्लिप्तधृते, यथा वयं ॥
भयान्नसद्वाहं का स्वा ग्राहृणित्वादापि मानव ।
प्राप्तपातं पुनरपि वा मृतं वापि कण्डि य ॥
तस्य सन्धारणाध्या तादा यरुध्वभाग मर्मोहितः ।
उरु गलं पाश्चगलं गुल्मं च जनयत्यथ ॥
गुल्मजन्मनिमित्तस्य उग्र, कामसं जायते ।
मवं प्रभिद्यते चाप्य निद्रावति मपुतिकम् ॥
अथवाप्यगो जन्तु शश्वत्स परिहायते ।
इत्येभिन्नलैर्विद्यात् सन्धारणकृतं सयम् ॥

(अतिमैद्युनजलम् ।)

यावत्त मन्त्रं जन्तुर्गोर्वा स्त्रीजनस्य च ।
तस्मादन्तार्थमेवेह प्राप्तवेगं न धारयेत् ॥

स यदा दुर्बलो जन्तुः क फ ल् ना हार कृताऽपि वा ।
 रुक्षभाजि जा विगोयण स्त्रियो यथातिमेवनात्मानं ॥
 मरक्तं कुरुते मृतं जन्तु शुक्रपरित्यागात् ।
 रेत स्याज् च सूर्येण वायुरस्य प्रभावति ॥
 तस्य वाताभिभूतस्य ऊव कामस्य जायते ।
 स्वरः सौदति चाप्यस्य निद्रावति भगोणितम् ॥
 अथवाप्यवशो जन्तु शत्रवन् परिह्रायते ।
 इत्यभिर्लक्षणैर्विद्यात् अतिमधुनजं सत्यम् ॥
 रतिमुलं शरीरं न शरीरस्य रति फलम् ।
 तस्मात्फलार्थं मृलाय स्त्रियमवेत मृजितम् ॥

(विषमाशनजनस्यः ।)

स यदा दुर्बलो जन्तुः, मेवते विषमाशनम् ।
 भुञ्जानस्यास्य विषमं वैषम्यं शान्ति धातव ॥
 ततः, पुरीषमेवेह वर्धयत्यस्य भोजनम् ।
 नावाप्नोति रसं देहं विहतस्थेय देहिन ॥
 रसे निवृत्ते तस्याय ऊव कामस्य जायते ।
 स्वरः सौदति चाप्यस्य निद्रावति न स शोणितम् ॥
 अथवाप्यवशो जन्तु शत्रवन् परिह्रायते ॥
 इत्यभिर्लक्षणैर्विद्यात् विषमाशनजं सत्यम् ॥
 तस्मादर्थो शरीराद्ये रसभोजनमिच्छति ।
 शरीरापेक्षया तस्मात् चार्त्तार्थं समभाचरत् ॥
 इति चत्वारि शोषाणि सूक्तान्यायतनानि मे ।
 (या वि नि बुद्धाः परित्तरदागेव्यार्थो पुमानिह ॥
 बुद्धौ चारीयमायन्तुमिति युक्तं महपये ॥

इत्याह भगवान्मातृयः ।

इति भेले निदाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्याम इति

रस्माच्च भगवानात्रेयः ।

(गुल्मविभागः ।)

वातान्दित्वात्कफाश्च निव्यादय नोक्तात् । .

पञ्च गुल्मा फले ते स्मरन् न तेषां वक्ष्यामि मूलानम् ॥

(वातगुल्मः)

म यदा वातना ना जन्तु वातन भजत,शनम् ।

धावति प्रवर्त वापि रात्रा जागर्ति वा पुनः ॥

पतिप ताय ते,तिष्ठमति स्विद्यो धातिनिपवर्ते ।

उदावतयते वापि क्रम वापि ति निपेवते ॥

हृत्तप्रपतमाहापि हृदयस्यथवा वनात् ।

तस्यैव कृपितो वायुशामागयमुपागतः ॥

पार्श्वयोर्हृदि स्थित्वाहृत्तः स जमयत्यथ ।

म मरुद्वति स्थूल पुनभवति साध्यम् ॥

तीदस्फुरणमयुक्तं विध्यते च विधावति ।

वेदनां जनत्यत्येव त्वर संजनयत्यपि ॥

वस्तिशापच मरुद्वा दाव्यस्त्रिव तिष्ठति ।

त्रिषु भवति चाकारो मूर्ध्नां प्रतिपद्यते ॥

पुनश्च दृश्यते अक्रं पुननश्यति साध्यम् ।

क्रोति गाढ दृग्मेव पुनश्च वातशोणितम् ॥

कृत्वाभाप मय पुनपो वातगुल्म म दृश्यते ।

(पित्तगुल्मः ।)

यस्मादा पित्तिना जन्तु पित्तन भजते,शनम् ॥

अप्रमाणेन दुग्धेन सेवते चातिपा मा नता त । .

तस्यैव कृपित पित्तं सामागयमुपागतम् ॥

पार्श्वयोर्दृष्टि कुतो वा गुण्य मज्जनयत्यथ ।
 उच्च नाग ते दृश्यते चापि दृश्यते दृश्यते तथा ॥
 नित्यं तमस्य रक्तं च स्वदे सुदृश्यभासा क ।
 अयागोनी यथा तमस्यशा स्थानगतो हरन् ॥
 दृग्ना मूर्तो च जनयेत् स्थानादपि विभषति ।
 वेदना पश्मा चैव तन्मिन् स्थानं प्रजायते ॥
 पुरा ज्ञातानि लोमानि तन्माद्रुण्यपरिचयात् ।
 सः शब्दः स न स न चि वि । जायन्त यावत् व्याधिनं शास्यति ।
 पिप्तगुण्यं न पुनर्यः पोताभामस्य लज्जते ।

(ऐश्वर्यगुण्यः ।)

यस्मदा ऐश्वर्यो लो जन्तु ऐश्वर्यं भजते, जनम् ॥
 अममार्गेण दुर्मेधा दिवा स्वप्नस्तथा ।
 तस्यैव कुपित ऐश्वर्यं शासाद्यमुदागत ॥
 पार्श्वयोर्दृष्टि कुतो वा गुण्यं मज्जनयत्यथ ।
 न चास्य स्वदेते भोज्यं भो भुक्तं न च विपश्यते ॥
 ऐश्वर्या मरु भुक्तं च मुक्तं च प्रपश्यते ।
 शुक्रमुत्परोदस्य शुक्राभामस्तथैव च ॥
 शुक्रनेत्रस्य भवति गुण्यं ऐश्वर्यमुद्वे ।

(निश्चयगुण्यः ।)

यस्मदा कश्चितो जन्तु व्याधिना ता भेषजेन वा ॥
 अममार्गेणान्निद्य दोषनाम्पुसवते ।
 तस्य मन्त्रिचिता दोषा गुण्यं कुर्वन्ति दारुणं ॥
 तच्च मन्त्रिणि रूपाणि दृश्यन्ते मन्त्रिपालकः ।

(लोहितगुण्यः ।)

अथ लोहितगुण्यस्य स्त्रीणांमित्र प्रजायते ॥
 नातो भवति नृणां तु तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 अचिरप्रच्यते गर्भे सुतिकायास्तथा ऽ चिरात् ॥

अतिप्रजननाद्यापि तथा , प्रजननन वः ।
 मन्थारण्डा णा भा रस्य रक्तमाध्यापयेत्ततः ॥
 मणोऽपि म्थिते नाश गभिर्णा स्वाति मन्थने ।
 स । मया न्य थ गुल्मानि तस्या कुलो भवन्त्यथ ॥
 कोष्ठे गुल्मादरं तच्च मभाऽयमिति मन्थने ।
 गर्भाऽयमिति च आधिवर्षमेकं वचन्यपि ॥
 धारयन्त्यथ निभेद कथयित्वा नियच्छति ।
 अथाप्या कालपयायात् मलाशो भवतः स्तनौ ॥
 कृष्ण भवति ना सा पाण्डुदाप च द चाभिनन्दति ।
 कटिर्निर्होत्रिका चैव तन्द्रा चैव प्रवाधते ॥
 पादयो मयश्चुय द्यादृक्गुल्म मदुष्यति ।
 यथा गु खलु यश्चाना गुल्मासा यदुदाहृतम् ॥
 विद्यादनाथं माध्य निषयं यच क माध्याम्यधतगन् ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेदे निदाने हृत्तागोऽध्यायः ॥

अथातः कामनिदानं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(कामविभागः ।)

वातान्त्रिभाक्काष्ठैव सनादाथ स्यादपि ।
 पञ्च कामां मा भवन्नाह तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

। वातकाम ।

यस्मदा वातलो जलुट र मात्मा वै निषवतः ।
 कलमश्रुति पिबति कल ग्वाटति त्रि वहु ॥

तस्य वातः प्रकापिता गृह्णात्वा हृदयं ततः ।
 ऊर्ध्वं समाप्य धमनि नाभं स्तरात् । कामाय कम्पते ॥
 उरःशूलं पार्श्वशूलं पृष्ठस्तम्भस्य च । जायते ।
 आटोप्यते, स्थोदरे च शिवं च सास्यातिमन्य भ्यते ॥
 उरोग्रभिघ्रातात्पार्श्वं च गृह्णाते इव दंष्ट्रिनः ।
 गण(कफ) प्रकाश(म)मानस्य (म) संरन्ध्रं प्रवर्तते ॥
 मततं काममानस्य मूर्ध्नि कामो नगदि हि ।
 इत्यभिर्लक्षणैर्विद्याद्वातकामं शरीरिणाम् ॥

(पित्तकामः ।)

यस्मिन्ना पित्तो जन्तुरमात्मः वै निषेवते ।
 चक्षुमग्राति पिबति खादन्याम्वादयन्यपि ॥
 तस्य पित्तं प्रकुपितं गृह्णात्वा हृदयं ततः ।
 ऊर्ध्वं समाप्य धमनीं ततः कामाय कम्पते ॥
 पण्डितं चोपना कामं निर्द्वावति मपृति क्रमम् ।
 दुष्टं च प्रतिश्यायं चोपनामेन जायते ॥

(सतकामः ।)

माजसं कर्म यः कृत्वा वो वि सित(स त) स्वदयस्त्वरः ।
 निर्द्वावति मरुतं च का स म सतममुद्वेगं च ॥

(ज्ञयकामः ।)

स्त्रीषु मरुतं यो जन्तुः तस्य मरुतपरिज्ञयात् ।
 निहन् वाताभिभूतत्वात्सूक्ष्माभिरिव मंथं भ्यते ॥
 मरुतं कुर्वते मूत्रं तथा भुक्तं च लोहितम् ।
 मरुतं कामते चापि लयेद्यं कामं न मम्यतः ॥
 मर्धं तु ते समुद्दिष्टा कामा लक्षणतो मया ।
 तानवेक्ष्य भिषग्बुधा ततः कुर्याच्चिकित्सकम् ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेन्ने निदाने चतुर्थोऽध्यायः ।

अघातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्याम इति

हस्माह भगवानात्रेयः ।

(कुष्ठनिमित्तानि ।)

पिप्पलीं काकमाच चै च निकुच दधिमपिपां यौ ।
 खाताहिं पयसा साध कुटेन मज्ज मूलकम् ॥
 अन्यदेवं विधं यच्च विकुष्ठं तत्समश्नुत ।
 कटिं प्रतिघ्नतयापि सिध्यासंमगमेवनात् ॥
 मत्स्यान् पयस्य निम्बाच्च तथैकथ्य समश्नुत ।
 अनुजिम्ब्य ।) विटग्ध च । चित्ताणि च समश्नुत ॥
 जम्बो, मज्जायते कुष्ठं तद्विधानां च मेवनात् ।
 यथाचा चा वाहिरिक्तस्य शाल्मथ्योदकमेवनात् ॥
 यस्मादा सं शम्भो जन्तु शेषान्नं भजते, शनम् ।
 मेवते च दिवा स्वप्न तस्य शं भ्रा प्रवधते ॥
 स हृष्टो दृष्यत्यस्य मामं त्वयुधिकं च तया ।
 उन्माद्यते त्वग्दोषेण विद्यते तेन चाप्यथ ॥

(कुष्ठविभागः ।)

तत्र कुष्ठानि त्रायस्ते दृढमिष्टं च तानि वै पुन ।
 भगवन्मानि च चित्ताणि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

दृढकुष्ठं लक्षणम् । ।

भगवन्मानि श्वनानीक पिटकाभानि सर्वश ।
 सकण्डूनि विमर्षाणि दृढकुष्ठानि निदिशेत् ॥

मिथ्यकुष्ठं लक्षणम् । ।

मस्त्रवन्ति यदा तानि टोय ० श्वनानि दृष्टिम् ।
 तणाश्च कानं टो दृ प थ च पिच्छिन संस्त्रवन्ति च ॥

भङ्गितानि त्रिषाण्डूनि पट्टनोष्ठचितानि च ।
त त्व गुल्फाभ्यां पितृकुक्ष्याणि मण्डनानि समृन्ध्यपि ॥
मिथ्यं च कुष्ठानि जानायास्तदा तानि भवन्ति वै ।

(भण्डन कुष्ठ-लक्षणम् ।)

पिच्छिलं मधुवर्णं च यदा दीपा स्वरानि च ॥
मण्डनानि च शुक्रानि चर्मोक्ष्णानि भवन्ति ।
विद्यान्मण्डनकुष्ठानि चिरं । भेदानि देहिनाम् ॥
यदा तु तानि भिद्यन्ते तदा स्वं स्वं तं स्वरानि हि ।
इति श्रं सममुत्थानि तानि कुष्ठानि निर्दिशेत् ॥

(वातप्रकोपनिर्मितकस्य कपालकुष्ठस्य
लक्षणम् ।)

यस्मादा वातलो जन्तु वातन भजतेऽशनम्
वातातपो भवते च तस्य वातं प्रवर्धते ॥
तद्दृढं दूषयत्यस्य त्वङ्मांसकधिरं तथा ।
उत्पास्यते त्वङ्दोषेण स्थित्यते तेन चाप्यथ ॥
कपालकुष्ठं तेनास्य प्रदुष्टे मांसगोणिते ।
जन्तोर्विह्वलवातस्य तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
पुरुषाण्यङ्गनाभानि मण्डनानि समानि च ।
विद्यात् कपालकुष्ठानि चिरं । भेदानि देहिनाम् ॥

(पित्तप्रकोप निर्मितानि
कुष्ठानि ।)

यस्मादा पित्तलो जन्तु पित्तन भजतेऽशनम् ।
वातातपो भवते च तस्य पित्तं प्रकुप्यति ॥
तद्दृढं दूषयत्यस्य त्वङ्मांसकधिरं तथा ।
उत्पास्यते त्वङ्दोषेण स्थित्यते तेन चाप्यथ ॥
ततः कुष्ठानि जायन्ते प्रदुष्टे मांसगोणिते ।
पित्तस्य परिर्कोपेन तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

(चौदुसंस्कृतम् ।)

चौदुसंस्कृतानि संग्रहानि नो ह यानि तु ।
विद्यादीन्मरास्थसु तान्यमाध्यानि देहिनाम् ॥

(मण्डनीककुष्ठम् ।)

प्राप्नुवन्ति यदा भेदं कुष्ठान्यादुस्वरानि च ।
मण्डनीकानि कुष्ठानि तदा तानि भवन्ति वै ॥

(पुण्डरीककुष्ठम् ।)

मण्डलीनि च यामोर पुण्डरीकानिभानि वै ।
पुण्डरीकानि माध्यानि तानि विद्याद्विचक्षण ॥

(ऋग्गजिह्वा-कुष्ठम् ।)

प्राप्नुवन्ति यदा भेदं पुण्डरीकानि यानि वै ।
ऋग्गजिह्वानि कुष्ठानि तदा तानि विनिर्दिशेत् ॥
मौल्यन्तमवर्णानि संग्रहानां ह रूपतः ।
ऋग्गजिह्वानि कुष्ठानि तान्यमाध्यानि निर्दिशेत् ॥

(काकण-कुष्ठम् ।)

प्राप्नुवन्ति यदा भेदं ऋग्गजिह्वाव्युत्पन्न ।
काकणानिभानि सतिमान् तथा तानि विनिर्दिशेत् ॥
काकणिकम स वर्णानि संग्रहानां ह यानि तु ।
काकणानिभानि तान्याहुः प्रत्याख्येयानि देहिनाम् ॥
इति कुष्ठनिदानं वै व्याख्यानमनुपूर्वशः ।
तावद्विशेषं सतिमान् पितृजं शोणं शनो भवेत् ॥

इत्याह भगवान्मातृयः ।

इति भेदे निदानं पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्याम इति

नम्राह भगवानात्रेयः ।

(प्रमेहविभागः ।)

प्रकृतिप्रभवस्यैव मरस्य स्वकृतस्तथा ।

ज्ञेयः प्रमेहो द्विविधः तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

प्रमेहनिमित्तम् ।)

अस्त्राङ्गा मृदवः । स्निग्धा भृगं श्लेष्मन्मैदुरा ।

आतप्रमेहा मर्देन्ति मन्थ्यमांसांश्चिना नरा ॥

मातापितृभ्यामांशुभ्यां जनिता यस्मात्मानवः ।

मैदुर्गिण्यलनात्तस्य प्रकृत्या स तु मेहति ॥

मैदोर्दृढनिमित्तम् ।)

आनूपजानां सुस्निग्धे विविधस्यापि वारिजं ।

गव्याजौरभ्रमांसेव मर्शो दध्ना धृत्वन वा ॥

गुडप्रकारे पयसा पक्वे नैदुरे मर्शे ॥

अध्यायामाहिवा स्वप्रातः सखगव्यामनाक्षया ॥

इत्येभिर्गोदुग्धेयान्यैर स द स्निग्धं प्रवर्धते ।

(दृढविधप्रमेहनिमित्तम्

तन्नामानि च ।)

मैदः प्रहृष्ट मैहं च वस्तिं च कंदयत्यपि ॥

यस्मैदा मैदसा किञ्च येष्वलं भजतेऽन्नम् ।

तस्य प्रकुपितः श्लेष्मा प्रमेहान् कुरुते दृढम् ॥

तस्य यौदकमेहं च पिष्टमेहं तथैव च ।

एवमादीन् तथा श्लाघ्याय तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

(उदपिष्टेषु शुक्रमेहानां लक्षणम् ।

स्फटिकास्मृनिभं मृत्वं उदमेहो प्रमेहति ।

शुक्लपिष्टनिभं चापि पिष्टमेहो प्रमेहति ॥

काण्डेक्षुःश्वत्थोऽत्र मेघति तः । क्षुद्रमायसम् ।
मृतं शुक्रोपस चापि शुक्रमहा न मेघति ॥
इत्यतः चतुर्गो मेघान् जानीयात् क्वत्वात् कफात् ।

(लक्षण-सूत्र-मात्र संकटादि
मन्त्रम् ।)

चेषाम्यणुमले पिते ये मेरुनि तं ताम्बूण ॥
 मवणाभ्युनिभं मृतं विद्याधवणमेहित ॥
 प्रमेरुति तथा जम्भुरामेकां सुराकतिम् ॥
 मृतं मान्द प्रमत्तं तं दृश्यते मान्दमेहित (१) ॥

(इति भेदे निदाने पक्षोऽध्यायः ।)

• 408 •

(यथाशास्त्रम् ।)

गीतानि भजते नित्यं पितामहादमिषादितम् ॥
 यस्मादा येनानी जतु येनान भजते, शनम ।
 सेवते च दिवा स्वप्न तस्य येनानी भवधते ॥
 म वृद्ध ऊर्ध्व हृदयाद्गुणात्वा धममार्त्तज ।
 कथा चित्तावधं माग मर्जा भ्रमयते तत ॥
 म भ्रममंश पुरुष तानि तानि विवेचते ।
 गायन् नृत्यन् चैकत्र जमत्याय च गीदिति ॥
 एकत्रास्ते विना लोकं शि शं तेषापि जडो यथा ।
 जने विषयते चापि शेषोन्मर्दा पुमानिह ॥

(मणिपालाभ्यादः ।)

यस्त्वितत् सत्त्वं स्य मन्त्राति यथाह दोषकोपमम् ।
मन्त्रिप्रातास्योन्माद मर्षनिद्रा म कृच्छ्रति ॥

(1) ਅਨੁਕਰਿਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ : ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਲਾਹੁੱਦੀਨ ਕਲਿਅਲ ਭੀਖਰੀ ਸਾਹਿਬ
ਦਰਿਆ (ਪੰਜਾਬ) :

न यथा धनमार्जनं मरणेन प्रियस्य वा ।
 अतः(१) चिन्तयते तस्य संज्ञा भवति चिन्तया ॥
 दुःखेन) संज्ञां ज्ञा भवति हि प्रकृतिं पुन कृच्छति ।
 न चिन्तयति यान् भावान् तानि विप्रलम्बय ।
 आगन्तु प(क)ञ्च म तं विद्यादित्युक्त्वाद् गराविषाम् ॥
 सर्वानेतान् विजानीयादुक्त्वादानचिकित्सितान् ।

(शरीरदोष-स्वभावः ।)

एवं शरीरज्ञा दोषा शरीरे धर्मस्थिता ॥
 शरीरमेव हिमन्ति पावक, स्वमिवाश्रयम् ।

(उक्तदोषपरिहारोपायः ।)

म(न)हि सर्वानि हिमन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ॥
 देव(१)स्तथा धर्मशीला मध्यस्था मनुजान् प्रणि ।
 कमलै रश्मिर्गुणै र्मुक्तो मित्तये हि । सानुवामने ॥
 न ज्ञातु दाकणान् शीतान् उन्मादान् प्राप्नुयात्तरः ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति मेने निदानं समसोऽध्यायः ॥

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(अपस्मारविभागः ।)

वातापिक्ताक्फाश्चैव मसिपातास्त(स)येव च ।
 अपस्मारा भवन्तीह तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

(वातापस्मारः ।)

यस्मदा वातनो जन्तुर्वातनं भजतेऽग्रजम् ।
 व्यायामं सेवते चाति तस्य वातं प्रकुप्यति ॥

स हृद् ऊर्ध्वं हृदयादृक्षत्वा धमनोदश ।
 रुध्वा चेतोवक्त्रं मागं सक्ता भ्रशयते तत् ॥
 स भ्रष्टमहं पतति दन्तान् कटकटायति ।
 उत्था स्फा लयति मेघे च भ्रुवो वृत्तिपते तथा ॥
 स चेत् प्रत्यागता वृथात्तमसं परितो गत ।
 प्रतिभाति च स रुक्मा जगता खण्डशस्तथा ॥
 तदा दं धमेव हृदयं वायुवर्चापधावति ।
 हृद्येतेलसर्गे विद्यादपस्मात् त्वं वातजम् ॥

(पित्तापस्मात् ।)

यस्मादा पित्तलां प्रसृज्य पित्तलं भजतः शनम् ।
 यस्यात्तप मेवत च तस्य पित्तं प्रवधते ॥
 तहृदमुर्ध्वं हृदयादृक्षत्वा धमनोदश ।
 रुध्वा चेतोवक्त्रं मागं सक्ता भ्रशयते तत् ॥
 स भ्रष्टमहं पतति दन्तान् कटकटायति ।
 उत्था स्फा लयति मेघे च भ्रुवो व्याप्तिपते तथा ॥
 स चेत् प्रत्यागता वृथात् तमसं परितो गत ।
 प्रतिभाति च स रुक्मा जगता खण्डशस्तथा ॥
 तदा धमेव हृदयं कफो वचापधावति ।
 हृद्येतेलसर्गे विद्यादपस्मात् कफात्माकम् ॥

(१) प्रतिभाति च स रुक्मा जगता खण्डशस्तथा ।

हृद्येतेलसर्गे विद्यादपस्मात् कफात्माकम् ॥

कफापस्मात् ।

यस्य हृदयं रुध्वा चेतोवक्त्रं मागं सक्ता भ्रशयते तत् ॥

स भ्रष्टमहं पतति दन्तान् कटकटायति ।

स हृद् ऊर्ध्वं हृदयादृक्षत्वा धमनोदश ।

रुध्वा चेतोवक्त्रं मागं सक्ता भ्रशयते तत् ॥

स भ्रष्टमहं पतति दन्तान् कटकटायति ।

स चेत् प्रत्यागता वृथात् तमसं परितो गत ।

(मन्त्रिपातापञ्चारः ।)

यक्ष्मेतन्मर्षमन्त्राति यथोक्तं दण्डकोपनम् ।
मन्त्रिपातादपञ्चारं सर्वनिर्जुं स नृपकृति ॥
एवं रभैति। वि ज्ञापयैर्वित्तं स्वनिम्नादिषु ।
नापञ्चारवने प्राणी न मत्वेकपञ्चनने ॥
यदा यदाऽभिबर्धन्ते दण्डाश्च ए सर्व्विबोदधीन्(धि) ।
तदा तदाऽपञ्चारति मैथ, किञ्चनति मन्त्रतम् ॥
ज्वरश्च शोषगुल्मानां कामिनामथ कुष्ठिनाम् ।
प्रमेहोन्मादिनां चैव तथाऽपञ्चारिणामपि ॥
इत्याष्टौ वै प्रदिष्टानि निदानानि गर्भारिणाम् ।
विमानानि प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वम् ॥

इत्याह भगवान्मात्रेयः ।

इति भेलो निदानेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इति भेलसंहितायाम् निदानस्थानं समाप्तम् ।

अथ विमानस्थानम् ।

अथाता रसविमानं व्याख्यास्याम इति ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(रसदोषयोः सप्तत्रा गुणदोषाः ।)

शरीरं धारयन्नाहं यदुमा मम स्यः ता गा इ ता ।
अताऽन्यथा विकाराण्य जनयन्ति शरीरिणाम् ॥
रुक्षा लघु क्षिप्ति र ता र कषायस्तिक्त एव च ।
ताश्चोष्णावस्त्रन्वणो कटुर्वापि विशोषय ॥
शान्ति स्निग्धो गुरुश्च पित्तलो मधुरो रसः ।
कषायतिक्तकटुका शान्तो न रुक्षाऽनिल स्मृत ॥
रुक्षोष्णमज्जपित्तं तु कटुकं च प्रवर्तते ।
शोषा तु मधुर स्निग्ध शान्तमन्द स्थिते गुरु ॥
इत्येतान् रसदोषाणां सप्तोपस्थानं गुणान् विदुः ।

(द्रोणममानरसविवेचनम् ।)

तत्र वायुगुणैस्त्वान् कषायकटुतिक्तकान् ।
कटुस्त्रन्वणैस्त्वान तथा पित्तगुणान् विदुः ॥
मधुरं लघुणास्त्रो च विद्यात् कफममान् रसान् ।
तस्मादभ्यस्यमानैस्ते शोषा देहे प्रवर्धते ॥
गुणमाभ्यादिवर्धन्त यथाश्च धातवो नृणाम् ।

द्रोणोपशमनरसाः । ।

यत्किञ्च कर्ता ते रा ० मि भि । द्रो मरुत्वमिहकृति त) ॥
रसैस्तद्विपरीतैश्च शान्तैश्च कथमाहते ।
यद्यौदकं समामाद्य शान्तिं गच्छति पावक ॥

कषायतिक्तकटुकैः कृत्वा रुचिर्विवर्धते ।
 मातुतं स्निग्धभावं च ततोऽन्यरूपमाभ्यति ॥
 कटुश्चलवर्णं पित्तं उष्णमुष्णं विवर्धते ।
 मातुत्या माभ्यति शीघ्रं गुणानामध्यशेषतः ॥
 स्निग्धस्निग्धैः कफश्चापि वर्धते मधुरारि द्विभिः ।
 रसेः शाभ्यति कसेय कषायकटुतिक्तकैः ॥
 एकैकमेकमाभ्यान्वाहयति शयः स्वयम् ।
 घ्नति चान्यगुणत्वेन रसदीपं मरारिणाम् ॥

(द्रोणोपरोधिद्रवद्रव्याणि मांसादानि च)

न वायुश्चाहं तेनेन स्निग्धोष्णराहापलायते ।
 शीतत्वान्मधुरत्वाच्च न पित्तं भक्ष मपिषा ॥
 शीघ्रात् कषायभवाच्च तथा स्निग्धगुणैः कृतम् ।
 न श्रेया मधुना माधं देहं पर्यवसिद्धति ते ॥
 शान्तरूपमांसावापि क्षमासंज्ञान एव च ।
 तेनैव शान्तं घ्नति स्निग्धोष्णगुरुभावतः ॥
 काष्ठा(का ट रि विक्षिराणां च रसा संज्ञान एव च ।
 हृतश्च (घ्नति ते पित्तं शीत माधुर्यभावतः ॥
 कषायतिक्तकटुकं यच्च किञ्चिद्विरोधधम् ।
 मधुरं तत् कफं घ्नति गुणास्त्य न्य त्वेन देहिनाम् ॥

(द्रोणोपरोधिभोक्ष्यानि)

अथवाप्युपयुञ्जीत पिप्पलीं सारमेव च ।
 अत्याहता पचेद्देहं तीक्ष्णोष्णकटुभावतः ॥
 मखणं चैव नष्टं तत् भुक्तं द्रोणाय कथ्यते ।
 श्रेयसां व्यावशित्वा तु नात्मसंतापकपितुम् ॥
 पिप्पलीं पाकमधुरा तस्मात्ता नाति भक्षयेत् ॥
 सारं च मखणं चैव भोक्तुं नेयाति केवलम् ॥
 मात्रावदुष्णं स्निग्धं च मात्स्यं स्वादु च भोजनम् ॥

अविदाहि च यत्पाके जाते तदुपयोजयेत् ।
 वनवर्णकः खिन्नं उक्तं श्रेष्ठानिनापकम् ॥
 विदधाने न मात्रा • च सात्म्यतां च करोत्वथ ।
 स्वादु पुष्टिकरं अस्तावविदाहि प्रसादनम् ॥

(भोजननियमादिकं)

तृणामाशुकरं चैव जालं भोजनमिष्यते ।
 न अल्पकं नमचापि न दूतं न विनम्वितम् ॥
 भुञ्जीताभ्याः त्वा द्रवस्त्रेहं देहे निर्वर्तते नृ)ते वभ, •
 यथैव वेद्युतां वज्रि प्रवर्तते सुदाकणि ॥
 पच्यमाने तथा भुञ्जे रसादिकपचयते ।

(समाम्निपशंसा)

आवयन्ति नरं वर्षां क्षमंत पायपुच्छपि ॥
 याश्च पचन्ति चाप्येनं परिणामं वशापव ।
 भृगुर्माणाशत् कटुर्यश्च सर्वधातुविशोधनः ॥
 देव्यास्त्रैर्यंकरं गीतं वर्षाममयव । १)

(इति भस्मे विमानं प्रथमोऽध्यायः ।)

(इति भस्मे विमानं द्वितीयोऽध्यायः ।)

दुवनाग्नि

यस्य भुक्तं विपच्यते ।

भुञ्जानस्यापिचाक्षानि वलं वलयं जायते ।
यस्य नध्वपि यक्षासं भुक्तं दुर्धनं जा जायति ॥
नाप्नोति यलवर्णं च दुवनाग्निस्म उच्यते ।

(विषमाग्निः ।)

कटाचित् पच्यते भुक्तं कदानिच विपच्यते ।
गुरु वा लघु वा यस्य विषमाग्निस्म उच्यते ॥

(समाग्निः)

मितं पच्यते यस्याहमतिभुक्तस्याहम उच्यते
समाग्निं तं नरं विद्यात् समपित्तकफानिनाम् ॥

(मन्दाग्निः)

नरो भवति तोष्णाग्निं प्रकृत्या वातपित्तक ।
वातिको विषमाग्निश्च मन्दाग्निश्च कफाश्रय ॥
यस्य शोनाधिकस्त्वग्निं क्षिप्रं देहं स मुच्यते ।
समाग्निश्च समात्मा यः स दीर्घायुस्त्वमृच्छति ॥

(चतुर्वाग्निप्रतिभोजनम्)

गव्यमाक्षिप वाग्राहं । कुम्भारिमलशककटं ।
मामैस्सफलकैस्मिन्धं रत्यग्निं प्रतिभाजयेत् ॥
गोधानिष्कृथितं क्षीरं स्निग्धं भुञ्जानं पायसम् ।
पिबेद्दधि'समपिष्कं मापसपेन मिथितम् ॥
तथा पल्लवमन्धिरं कच्छप्राण्डरसं पिबेत् ।
शुडं च तैलमन्धिरं कुर्यादभ्यक्ष तदिधम् ॥

(विषमाग्निचिकित्सा)

स्निग्धस्य विषमाग्ने तु ग्रं स्रु वमनादानि कारयेत् ।
ग्रन्थो दृषिणी गन्तु मन्दाग्नि र्न स्रु चिकित्सितम् (१) ॥

(भेषजभोज्यविभागद्वयस्या च)

अन्तरोपधपानानि चरिदन्तं च या क्रिया ।
शस्यकसविधानं च भेषजं त्रिविधं स्मृतम् ॥
सधुरी, स्रु कटु, यैव भेषजं क्रियागोप्यं स्मृतम् ।
कटुर्भवति पक्वस्य दस्य पथ्य मानस्य चेतरो ॥

(वातदिद्विकारग्रसनविरचननाटिकम् ।)

इक्ष्वाकूपान भोज्यं च सधुरास्रु प्रचक्षते ।
वातमेघं विकारं यदा हितं वा तौ न शाम्यति ॥
दद्यात्तदार्कं स्निग्धं भिषकं स्रुविरचनम् ।
वस्तिभिर्वा चिकित्सता यः स्रुभोगं च मारुत (म्) ॥
तथाच निक्तसधुरं पानमन्तं प्रदापयेत् ।
पैतिकं विकारं यदा हितं वा पित्तं न शाम्यति ॥
तस्य स्निग्धस्य वमनं शिरस्य विरचनम् ।
कुर्याद्यथावन्तं यथा स्रुभोगं, प्रकीर्तितं ॥

(समाम्निलक्षणम् ।)

शक्रस्रुत्तानिलाद्यैव रक्तमामादयश्च पट ।
विद्यात्रिवन्धनानाति तानि देहेषु, देहिनाम् ॥
स्रु वमनं च प्रत्येकं त्रिविधं स्मृतम् ।
उत्तमाधममध्यं तु भेदेनायं निगमयेत् ॥
आहारश्च विहारश्च सेव्यमाना क्रमेषु तु ।
कालेन प्रसिद्धं वातमन्दाह्माम्निलक्षणम् ॥

इक्ष्वाक भगवानाश्रयः ।

इति भेदे विमाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो रोगप्रकृतिविनिश्चयं व्याख्यास्याम इति

उक्त्याह भगवानात्रेयः ।

(व्याधितपरीक्षाक्रमः ।)

प्रसूय दृष्टा स्पृष्टा च परीक्षिततत्पुं भिषक् ।
पूर्वं तु रोगविज्ञानं ततः पथ्याधिकृतमितम् ॥
रूपं कृत्वाभ्युपचयं प्राग व्याध्याधितस्य च ।
दृष्टा भिषक् परीक्षेत प्राकृतं वैक्रमं तथा ॥
स्वरस्य भास्यं वैषम्यं गात्रं वा यस्तत्प्रकृतम् ।
दृष्टा स्पृष्टाऽवगच्छेद्दिग्गन्धमात्रं च पाणिना ॥
मातापितृसमाचारं मातुः गर्भेण दौर्दृढम् ।
व्याधिकालपरीणामं शल्यभ्रूचयिष्यतेताम् ॥
पूर्वकपसमुत्थानां शरीराग्निवयीषणम् ।
प्रकृतिं जन्मदृष्टे च भोजनं च यथोचितम् ॥
व्यायामति निद्रासास्यं च माचाः साक्षात्त्रं च भोजनम् ।
प्रशोक्तानि विज्ञानेयान्यथान्यदपि तद्विधम् ॥
केशविटिच्छन्ति मुनयो दौषमेकमिहाधिकम् ।
विकारस्याविशिष्टत्वादमिष्टं कारणं च यत् ॥

(वातप्रकृतिः ।)

उक्त्यामर्हो नरो यस्मै स वातप्रकृतिः स्मृतः ।

(पित्तकफप्रकृतिः ।)

पैतिकोऽभ्युभक्त्यापि अधुरास्वमल कफात् ॥
ज्वभावप्रभवो हृद्य महोत्पत्तो गुणगमः ।

(वातादिप्रकृतिपुरुषोत्पत्तिः ।)

प्रकृतिं वै विजानायात् तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
चक्षुर्मां च महार्धं च महाभूतानि पञ्च च ।
पराः प्रकृतयः समस्वभावः कान् एव च ॥

ताभ्यां भवन्ति भूतानि तान्येव प्रतियामि च ।
 इन्द्रियार्थान्द्रियायाश्च बुद्धयपत्तमाः शब्द, रस, स्पर्शः ॥
 कृतकाले यदा मारा कलणवन्तानि सैवते ।
 उदावन्त तयार्पाज कर्म वातिनिषवते ॥
 तद्वेन हे तत् वातसं (दु प द) रज्जं गर्भाशयस्थितम् ।
 तद्विधेनेन शक्येन यथा योगमुपैति वै ॥
 तदा वातप्रदृष्टेन शक्येन रुधिरम् च ।
 वातप्रकृतिनामिति गर्भात् प्राशाकनम् च ॥
 एवमेवर्तकाने वै भजन्त्या कफपैतिकम् ।
 रसार्कः पैतिका वापि प्रकृतिजायते ततः ॥

(वातप्रकृतिनलनम् ।)

कृष्ण शीघ्र कशशा व्याण प्रत्यापिपुनप्रियः ।
 विस्त्राहो विषमयिष्टो गच्छरुषो गलेधुतिः ॥
 मह केगस्य विस्त्राहो कलन्वगनस्थितः ।
 श्वरमूर्ध्वजरीमात्र लिप्रवात्रा तथा स्मृतः ॥
 स्वप्नेषु पीष्टेनायाति विद्यस्वपितु गच्छति ।
 शस्यो योऽपगतं सुखिन्ध स वातप्रकृतिनेर ॥

(पित्तप्रकृतिनलनम् ।)

शिथिलाहो शुकगन्धयुक्त शीघ्रो महाशनः ।
 वर्णावलितखानित्य शीघ्रवाक्ता तथाऽक्षमः ॥
 हृषाक्षो री काधनो यस्य यः दुर्वलो दुर्वलेन्द्रियः ।
 नास्त्राग र्क म् तर्गताग्ना दुष्पूजा शीतलप्रियः ॥
 अनिवर्णातिमेषावा स्वप्ने पावकदृक् तथा ।
 शीघ्रमायाति य स्त्रान पैतिकप्रकृतिनेर ॥

(श्लेष्मप्रकृतिनलनम् ।)

सुखिन्ध स्रग्णवडाह सभग प्रियदर्शनः ।
 दृष्टस्मृतिविरपाहा दृढभक्तिपरायणः ॥

प्रायमाणोष्णमधुर प्रिययोषिन् बहुप्रदः ।
 क्षमावान् वलवान् धन्यः शान्तोऽश्वरगनप्रियः ॥
 चिराद्दृष्टव्याधिरयो मितवागव्यभुक् स्मृतः ।
 दीर्घदर्शी मर्मात्मज्ञो धारः क्लेशमहस्तया ॥
 गोमदस्तनयै कर्णं बहुभैय सुवन्धने ।
 चिरादापतेति ज्ञात स्वप्ने पश्यति चाटकम् ॥
 यस्तु रुजं तु मरुतं म संसृष्टकृतिर्नरः ।

(संसृष्टकृतिलक्षणम् ।)

संसृष्टकृतं विद्यात् संसृष्टेयापि स्वल्पे ॥
 निहत्तप्रकृतिर्धन्या न्याः इत्या भवति मध्यमा ।
 सन्निपातात्मिका या नृ ज्ञान्या सा प्रकीर्तिता ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेदे विमानं चतुर्थोऽध्यायः ॥

अद्यातो व्याधितरुपीयं व्याख्यास्याम इति

अद्याह भगवानात्रेयः ।

(गुरुव्याधिलक्षणम् ।)

गुरुव्याध्याधिनेरः कथिनं मत्स्यो वैव वनेन च ।
 मधुव्याध्याधिनेरस्तन्य मत्स्येतिभिरनन्वितः ॥
 गुरुव्याधिरिवाभाति भिद्यक् तत्र प्रमुञ्चति ।
 तत्रान्यमात्रं भयज्य केवितं गुरुगोपिणाम् ॥
 न निर्दहत्यतम्रवांन् दीपानन्ये न तेजसा ।
 मूर्छा कटिं स्तिमितवा ता जृम्भा च गुरुगाचता ॥
 क्लृप्ता मन्त्रतभावश्च भवन्त्यतानि तथ्य तु ।

(सुस्ताद्याध्यापनम् ।)

सुस्ता कुड भस्मिदे हे प्रयत्नातिविधाऽभया ॥
भस्मातर्कं चयस्या च चित्तकम्पदत्तं च ।
एतेऽगम्यापनं तच्च कुर्याद्विभूतस्युतै ॥
पृष्ठा गुणान् दि दृष्टानि दृष्टानि तथा शान्ति नियच्छति ।

(आरम्भधाद्याध्यापनम् ।)

आरम्भध समवर्त्तं सटन व्यादुक्ताटकम् ॥
शार्ङ्गिष्टा कटुका पाठा नक्रमालं सवत्सकम् ।
एतदारम्भधाद्य नु कुर्याद्विभूतस्युतै भिषक ॥
इति भस्मे विमानं पञ्चमोऽध्यायः ।

(इति भस्मे विमानं षष्ठोऽध्यायः ।)

(इति भस्मे विमानं सप्तमोऽध्यायः ।)

चतुर्विमानं व्याख्यास्याम इति

ब्रह्माह भगवानात्रेयः ।

(चतुर्विमानम् ।)

आदिस्वगतिवर्गेणः दृष्टना परिवर्त्तनात् ।
चयं हृदि च गच्छन्ति यथास्वं धातवो नृणाम् ॥
भूमिवाच्यात् पुरोवातात् पुनश्चायाऽसङ्गत ।
मर्द्धकलुषमन्दुष्टात् पीयमानाश्चोदकात् ॥
पैशिकात् लगभावाच्च क्षणे दुर्बलतां गते ।

(१.) चतुर्विमानं चतुर्विधं नृणाम् । तत्र साधनध्यापनस्य नृदिगमिति बोधव्यम् ।

(नवर्तुविमानम् ।)

वर्षासु देहिनामस्निग्धं दुत्त्वमुपगच्छति ॥
ततो विष्टम्भजो वायुयस्माद्देहो ऋतौ ताम् वकुप्यति ।
तच्च सेवेत वर्षासु कटुस्वनवणान् रमान् ॥
मुह्ययुषेण वाऽश्रियात् पुराणान् शान्तिप्रष्टिकान् ।
अथवा यवगोधुमं सः क्षु पि ट टं, वाने हितं श्रुतम् ॥
पटीमानि च तर्कं च आह्वनाच्च रमान् लघुन् ।
कौपं दिव्यं जने मित्वा, भजेद् देहायमानि च ॥
अशंसितत्वाद्वर्षासु जलमन्यं विपश्यते ।
तस्माद्विबर्धते पित्तं यथाऽस्त्रैश्च तथाऽशनैः ॥

(शरदृतुविमानम् ।)

सूर्योपतापात् मज्जमा गत्वा चैवोपधीकृतम् (१) ।
वर्षासु निश्चितं पित्तं कौपं शरदि गच्छति ॥
स्नानानुलेपनं तस्मात् शीतं शरदि कारयेत् ।
वीजयेत्ताळुल्लोचं विगाहेत्तु मरस्य च ॥
लाजमानु पिबेच्चापि शर्करासमभुवश्चरिभिः ।
मुह्ययुषेण वाऽश्रियात् पुराणान् शान्तिप्रष्टिकान् ॥
रमान् मधुरकांश्चापि जाह्नवान् सर्पिषा क्लृप्तान् ।
विटार्कैस्तुरमं द्राक्षां सेवेताम्यश्च तद्विधम् ॥
गतपित्तप्रवेगश्च शरत्काले हृतं पिबेत् ।

(हेमन्तर्तुविमानम् ।)

तदास्याप्यायते देहः शीतो ज्ञो वा टोयाश्च याम्यधः ॥
पश्चाद्वातश्च (स्वः) रूपत्वात् शीतलत्वादृशो तोऽस्तथा ।
हेमन्ते नातिगच्छन्ति स्वरत्वं धातवो नृणाम् ॥
तस्मात् सौहं बहुविधं स्नानं चोष्णेन कारिष्या ।
भजेत् स्वरत्वपाकश्च तथाऽभ्यङ्गात् प्रशाम्यति ॥

शकुनानौटकाश्चक्यान् खेडाश्चन्ववणाश्चितान् ।
 आनूपानि च मांसानि भवेतान्यथ तद्विधम् ॥
 कटुहि हिंसा प हिंसो वायु शैत्यं तीव्रं च यद्विधम् ।
 अत्यथ रुक्षवेदायु शरीरं रुक्षभोजनात् ॥
 गुरुप्रावरण्यश्च स्नादातपाम्नी च संययेत् ।
 रुक्षो हि तेजसा जम्बो शरीराद्वर्ते वनम् ॥
 चापो हि वार स मधुरा जम्बो तु भवत्यथ ।
 तस्मात् कफस्तथा ताभि स्निग्धैरन्यैश्च ययेत् ॥

(शिशिरर्तुविमानम् ।)

शीतत्वाहतीचापि न तावत् परिभियते ।
 तस्माच्चेनमुडोपता कार्की शशिरं पिबेत् ॥
 विविधानि च मांसानि भक्षयेच्च प्रकारतः ।
 एषं तु निश्चितं येषां शीतत्वादिकं देहिनाम् ॥
 द्रावतामिति मंसृष्टो वसन्ते सूर्यतेजसा ।
 रविर्चि मध्यमां काष्ठां वसन्ते प्रतिपद्यते ॥
 दक्षता धानाऽमिव शैलानां मृणाग्रान् प्रमिष्यते ।
 ततः शेषा द्रुवाभूतो हृदयं व्यथानयति ॥
 तस्माच्छुद्धिविपाकस्य दृश्यते शिशिराख्ये ।
 तत्रादमन्ते शेषाग्रमधुमांश्च ॥ २ ॥

इति भने विमाने, एमाऽध्यायः ।

इति भेलसंहितायां विमानध्यानं समाप्तम् ॥

(१) अत्र आनूपानि इत्यत्र पत्राणि च तद्विधम् तदाहमाभ्यासेन आनूपं प्रथमाध्याय
 द्वितीयध्याये कलिकेन शीतत्वाहतीचापि न तावत् परिभियते अत्र भनस्यार्थे शिशिरध्यायाः शिशुनि विमाने च
 पादकमलध्याया इति अत्र भनं दृश्यते अत्राह इति समाप्तमिति

अथ शारीरस्थानम् ।

(इति भस्मे शारीरं प्रथमाऽध्यायः ।)

..

.. शान्तिऽवतिष्ठते ॥

(अथःक्रमेण शुक्लादित्थं
लयनिकपणम् ।)

जानस्य दशमि शान्ति नामगोत्रं नमः सुभं स्मृतं ।
यात रुणस्य कुमारस्य खधमानेषु धातुषु ॥
अस्थिमज्जसु पृणेषु शक्ते न प्रतिपद्यते ।
अङ्गाङ्गेषु सुहृदेषु प्रतिस्मृतेषु धातुषु ॥
शुक्लं च पौडगे वर्षे सुव्यक्तं प्रतिपद्यते ।
तथा हृदस्य जन्तोः परिष्कारेषु धातुषु ॥
विवेका न यथा पूर्वं विविच्यन्ते परिहृतात् ।
ततोऽन्वयता भवति सृजोर्णां दुर्बन्ता, यथा ॥
न पश्यति मरः शुक्लं सर्वधातुपरिहृतात् ।
रक्तं मांसं च यः भाष्योनि मज्जा शक्ते तथाऽनित्यं ॥
शक्ताः स्मृतं च तैर्मन्दं विद्याव्यवृत्तितं परम् ।

(अथ्यात्वनिमित्तं

रेखनादिकं च ।)

इह नर्हति गर्भे स्त्री वार्तनोपपत्ता तथा ॥
याऽयो निटोषेण चाक्षेपेन न हि वक्ष्याऽस्ति नाऽका चन ।
वमनं रेखनं चैव वस्तिरा माऽस्यापनं तथा ॥
तस्मात्तत् कारयेत् स्त्रियां प्रमिद्धा प्रमरः वऽस्ति वै ।

(इन्द्रियाणां प्रतिनियतस्वभाववर्णनम् ।)

अथात्र भवति प्रश्न कफाच्छुम्भिं न.च नामया ॥
 गृहीष्यास्येन वा गन्धं तृणं मध्वैव ख यदि ।
 त्वहा रभा गे च ममे कम्मास गृहात्यन्यथा रसम् ॥
 इति तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पुनर्वसु ।
 ज्ञानं गन्धं च भोगं हि रुचं प चक्षुषं तेजसम् ॥
 मन्थनं धर्मं वायं योत्र शब्दात्मकं तथा ।
 रसनं च रसा व्याप्तं ज्ञाप्य तस्मादेतैरिन्द्रियैः ॥
 यथास्वं तृणयोगित्वादिष्यत्यहम् भूतम् ।
 स्वस्ति विषयं धातुं विज्ञानाख्यात्मनाऽन्वितः ॥
 चात्मन्द्रियमनोशानां वक्ष्यन्ति ममादिश ।

(इति भेदे शारीरं द्वितीयोऽध्यायः ।)

इत्यारब्ध भगवानाक्षेय ।

अथातोऽसमानगोतीय शारीरं व्याख्यास्याम इति

इत्यारब्ध भगवानाक्षेय ।

(गर्भधारणादिक्रमः ।)

इहाममानगत्वा वै कृतुस्त्रातां स्थियं व्रजेत् ।
 मेधादि वि नमरोऽग मा पुत्रमेवं प्रसूयते ॥
 बाज्रदोषाश्च सस्र न मस्यश्विप्ररोहणे ति । ।
 मातापित्राभ्यु दौषेण तथा गर्भं प्रथ ग ऋति ॥
 तस्मात् सस्ययभावाद्गदनुकान्ति,य दस्यते ।
 इत्यस्मयोगर्भगतां स्मरन्तो मनसा विभुम् ॥
 विकृता व्युत्सर्गा वै समापण्यनिर्विवर्त्त ।
 सन्धारणाद्वा विगानां योनिदोषेण वा पुन ॥

योनी दौर्घोषद्विधाया म म गर्भोऽप्यतिष्ठते ।
तद्येव वायुयोनीं च निर्वा टा हि पि न्यां स्यां च सर्वदा ॥
शृङ्गाति वायुर्यस्या च योनीं शुक्रमुपासत ।
विभर्ति गर्भिणी गर्भे शृङ्गातेवममन्विता ॥
अवर्त च यथाचाऽर्धो तथा गर्भे प्रणश्यति ।
वातोदरं स्त्रियास्तुष्टे तस्मादुपा सा हि वर्जयेत् ॥

(पुस्तानपुमकयमलवद्

गर्भनिमित्तम् ।)

भवत्यभ्यधिकं शुके पुरुष शान्तिरुद्भवा ।
नपुमकं तु त योस्माभ्यो तस्मै चक्षुःक विवर्धयेत् ॥
यदा तु कमलं वायु नहि ह धा कुरुते प्रमा ।
यस्यो तदौ संभवत कृणातेयवचो यथा ॥
तत्र शुक्रोत्तरे भागे पुमान् रक्षाक्षरुद्भवा ।
अनेनैव च कम्पे न प्रमर्कष्यति निर्दिशेत् ॥
वायुपुष्पवराजाणां टरेषु बलवान् पुन ।
म तत्र कमलं भित्वा कर्गेति वदपुचताम् ॥

(गर्भासंपूर्णतादिनिमित्तम्

तत्परिचाराय ।)

माप्नोति च यथा गर्भो रसं दुष्टं शिवामुख ।
असंपूर्णोऽयं रसं मां नाग, तथा वधाणि तिष्ठति ॥
संपूर्णगात्रो भवति यथा मरुमभाविता ।
तथा प्रसौत्ययाकाशं न, गर्भे श्वाकुलिविच्युतः ॥
ये च ते विगतः, प्रोक्ता यानिदाया, चिकित्सिते ।
एतेष्वान्येषु वदुभि, गर्भो व्यापद्यत स्त्रियाः ॥
तस्मादेतान् चिकित्सन् टापान् पुत्रचिकीर्षेया ।
इभावागर्भं मारुष्य प्य प्रयागादि भवेच्छुचि ॥
वाध्वाकाशतुयुक्तो हि देवतेष्वितरेषु तु ।
अन्तर्जातो जातवेदा प्रभवायापकन्यत ॥

(मात्स्वक्रादिगर्भ
निमित्तम् ।)

कृती यथा स्वापुरुषो प्रमत्तमनसो रज्ज् ।
उपेयातामस्य तदा गर्भा भवति मात्स्विक ॥
कृती यथा स्वापुरुषो व्यायस्तमनसो भृशम् ।
उपेयातामस्य तदा गर्भा भवति राजस ॥
कृती यथा स्वापुरुषो घटानमनसो रज्ज् ।
उपेयातामस्य तदा गर्भा भवति तामस ॥
नक्षत्रं च मम मु त्या स्वा नु नां । इत्येतत् समुदाहृतम् ।
तिस्रणा मन्त्रयोगानां मित्रा न्य मे ते नैर व सक्तयेत् ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

। इति भेले गाराह कृतीयोऽध्यायः । ।

अथातः पुरुषनिश्चय व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(आठवार्त्तिस्वरूप
विवेचनम् ।)

एक खन् भोजयसा(यः पुरुषो भवति र म अन्धानोऽस्य व्याधयो भवन्ति ।
तद्यथा खन्वयं पुरुषो रमज्जका रमर्जावा रमज्जमनो रममभाधिको
रमर्जावनश्च भवति रमानाभमम्यगुपयोगान्निष्ठोपयोगात् (च) तद्विकारा-
दृकति । न कथिनिष्ठोपयोगात् चर्जाणोपथ्यभोजनात् श्वस्यो भवति ।
अथात्र प्रश्नो भवति को, च खन्वस्याहारं पचति वात पित्त' स्नेहा-
ऽनुपानं वेति २ । इत्याह भगवान पुनर्वसुरात्रेय । यद्येते पाकहेतवः स्युः
तर्हि नहि कथिदिन दुर्बलाग्नि स्यात्, वातादीना मन्निहितत्वात्,
मन्त्रान्नच (च) । अथाप्योच्यते तत्रय गरीरस्यमहारं पचतः ते (तर्हि म)
कायाग्नेऽग्निः इति विद्यात् ।

(शालांशकादिव्यस्यप्रभुः ।

तत्र भेल साव्यमित्मुत्राच भगवन् पञ्चमः ये शाराः । पञ्चमः
पालीयकगजकभ्राजकमाधक वा पादकभेदनं तेषां कश्चित् पञ्चाभि
धायिनां पृथक् भवन्ति ।

आन्नासूक्तविभाग चसुष्यगोपिकस्वरूपविशेषन च

अथोवाच भगवानक्षय । तत्राज्ञोक्तो नाम त्रयाशतात्पञ्चदश ।
 स द्विविधः सत्त्वैश्वर्यिकः बुद्धिर्वैश्वर्यिकश्चेति । तत्र सत्त्वैश्वर्यिको नाम
 यः सात्वतमनसोऽस्त्रिकपः । ॥१॥ ज्ञानमूर्तोऽशित्वा चित्तं चित्तमव्याधाय मध्ये
 जगद्भ्रातृभिर्जगद्युक्तानां चतुर्णां भूतशामानां लक्षणमव्यानरूपशून्य
 स्वैरुक्तावसानां पुण्यफलपञ्चाणां कर्पनिवस्यार्थमेकैकं स्य ईशदया पात
 ईशो । भवेयां वा युगपदधिपतितानां चतुर्णां ईश ईश स्य स्य मुत्पा
 दयतीति ।

(इति यज्ञोपनिषत्कृतम् ।)

बुद्धिर्ज्ञेयिकां नाम यो भूयोऽप्ये शृङ्गाश्चक्षुः सुसम्मानयान्ध्य
 त्मज्जितान् शृङ्गाति, शृङ्गात धारयति धारितं प्रत्युदाहरति यत्नातं स्मरति
 प्रत्युत्पन्न कृत्वा, नारातं प्राथयति आतमात्यश्च पुनरभ्युपदिष्टस्वभाः मातु
 स्तस्य न्य मभि नरति ध्यानं प्रत्युदाहरति यत्नातं बुद्धिर्ज्ञेयमुत्पादयतीति ।

। अजितकर्मरूपम् ।

तत्र भ्रातृको नाम यो यश्च शरीरं लक्षणं चोपगमयति प्राधान्यं
पदशयति. तत्र पालिपादपार्श्वपट्टीद्वयजडप्राप्त्य च्छ सखनगनकशानां च
पतिभ्रातृद्विधिवानुस्यूतश्रुति भ्रातृयत्नानि भ्रातृकः ।

(राजकर्मरूपम् ।)

प्रभविशालत्वे त्वं श्रुत्यप्राप्तत्वात् बुध्यवस्थापकारेण वाभिमतमर्थमर्थेभ्य
 आत्मकतमाधत्ते वत्तत्वं दृष्ट्वा कर्मलस्याह नवाकपाणिपादपायपर्वेभ्यः सर्वपा
 विषयार्थानां स्वभावप्रवृत्तानां स्वभावापरकानां परस्परभेदो रागमुत्पादयतीति
 पक्षमर्थेभ्यः स पित्तस्थानमन्तरं प्रविश्य राग उत्पद्यतीति वाचकः

(साधकस्वरूपम् ।)

साधको नाम या य । शब्दस्पर्शगन्धस्पर्शाद्यकारभेदय देवपितृ ऋषिभ्यश्च
इह चामृतकानां च पटाद्यानां निरुद्यममभिक्षन्त्व सवपटार्थानां ना नोऽप्रीति
श्रवुक्त्या साधयतीति साधकः ।

(पाचकस्वरूपम् ।)

वा पाचको नाम यमि शित पात्रं ना द स्वादितमाहारजातं जातवीर्यं
(पा)चयतीति वा पाचकः । य स्वक कामसंवाग्निं प्रपूरयति कर्षयति ।

(जातराग्निस्थानयाव्यतादिवर्णनम् ।)

भवन्ति चात्र द्यौः, यं निदेहति लिप्यं आहार सर्वदेहिनाम् ।

अपानमद्य ध्यं निदेध न कायाग्निं पान्मास्तिप स मां र्गते ॥

प्रभावेनक्षयमयुर्को जावस्य च मनात्मनः ।

नाभिमध्ये शरारस्य विसृज्य मीममण्डलम् ॥

मीममण्डलमध्यस्य विद्याद्याप्तत् सूर्यमण्डलम् ।

प्रदीपवच्चापि नृणां तस्य मध्यं कृताशनः ॥

देहिना भोजनं भूतं नानाशस्त्रनमस्कृतम् ।

स्रया दिवि यथा तिष्ठत सजोयुर्को गभस्तिभिः ॥

विशोषयति सवाग्निं पञ्चलानि प स या रां मि च ।

तद्वच्छुगारिणा भूक्तं जातरां नाभिर्नस्थितः ॥

मयूखे लिप्यमादत्ते सूर्यकाक्तेः सन्निपथा ।

लिप्यं मय्यक् प्रदहति गोमयं कोपसेव च ॥

(जातराग्निपरिमाणम् ।)

स्थूलकायेषु मन्त्रेषु यवमात्रप्रमाणतः ।

कृष्णकायेषु मन्त्रेषु तृटिमात्रप्रमाणतः ॥

किमिक्काटपतङ्गेषु वायुमात्रा, प्रतिफलति ।

(कायाग्निचिकित्सा ।)

यस्मिन् चिकित्सादि दृष्टं यत् तं नाना व्याधिनादां शापि य
देहिनाम् ॥

भायुर्वेदाभियोगेन स वै कार्याचिकित्सकः ।
 रमं च शोणितं चैव मेढो साममथादि च ॥
 स द हृत्पथनगने नृणां सर्वाण्येतानि स्वादति ।
 यन्मायोमात्मकं सव जगत् व्यावृज्जहमम् ॥
 यान्मायोमात्मिका सव देहितम् चतुर्विधा ।
 सूर्यात्मकीनि चाऽमा नृणां तथा मांमात्मकानि च ॥
 स द हृत्पथनगने नृणां ते न ना मा नृणां स्वादति
 जाठरी जनर्मभूत पादक पवनम्भर ॥
 प्रदोष्यतां ते नृणां कीदृशं गतिं क्व वै (ट) धनपूर्ति ।
 इच्छाकु शो कौ (क) ग मास्याय य या दोग म्यरे, भूमि ॥
 तिष्ठितेति ति स्मि मिर ते सको न तथा चनितेऽभूमि ।
 एवं गराणि काठ (त्रि) कृत न च पुन पुन ॥
 यान्मायोमात्मिकांति पृथग्भावं पुन पुन ।
 स च यत्नं न वै रज्या विपक्षो दोगदशनात् ।
 हि ज्ञो येने चातिमायत विकार चायम्भूति ॥

याममंवाप्तकानो य एव म्रियन्ते । यद्येगत् हि पुरुषायुस्तथावाप्तः
 ज्ञानलघुपथभोजनानुवर्तिता भवितव्यमिति ।

(मयोऽन्तमकादिनिर्मलम् ।)

तत्राह कस्मादन्तमक विपृष्टिका च । मा स द्ये ए वागवि(दो)भवति
 कथित् म्रियत इति । अत्राह कस्माच्च ग्रमेनोत्थ स्या ति(डिता वातपित्त
 श्रेयानि न) । ऊर्ध्वमता धो वा जानुनामा भवन्ति उहर्ते तत्र ते
 मद्य एव म्रियन्ते । स्निग्धस्याध्य त्व ग्रमेनोत्थाडिता वातादय ऊर्ध्वमधा
 वा जानुनामात् स्वान् ग र मोन् प्रपद्यन्ते । तत्र तैल्लय एवागदि(दो)
 भवति ।

(मिरामंभ्यामुष्मादीनि ।)

अथ दशास्तरगुरुं वा दश वक्रिगुणा वाच । तद्यथा द्विषज्जि(वे)(२)
 द्विनामिक ४) कण्ठमाभि भो १ गुट स्मृदृवा पा यस्त्रानामेति (१०) अन्त-
 गेहा दश मस्या दृढं निरुड ॥ भवन्ति ता त १ प्रभव ३ चतुर्गुणमात्रं

मत्वा विगतिभवन्ति । एवंता दृष्ट मन्ता । परिभवन्ति तत्र न
भवन्ति तत्र नि तत्र नि मनसहस्रानि पश्यन्ता धि नि का नि भिगन्ता ।
तद्यथा उक्त शाखात्र त तफ प नागे ग स्वतर त तद्यथा म प वेव
मो वा ऽग्निभिरवतर न त या यं पुरुष भिगभिरवतर । गीमकपे
जास्य भिरामुखं भवति यत् स्तन दृ सरति

अपस्मारनिमित्तप्रशोत्तरे ।

तत्राह कस्मादयं पुरुषा न मन्मत्तमपस्मारताति । अत्रोच्यते यथा
मरिता प्रादुर्भावे व रिजानि मत्त्वानि प्रादुर्भवन्ति ज्ञा मे वा ज्ञमन्ति,
तथा रमाना प्रादुर्भावे वातपित्तश्लेष्माण प्रादुर्भवन्ति ज्ञा मे ज्ञमन्ति
यदा यदा रमवेग प्राप्नुवन्ति तदा तदा अपस्मारयन्ति तस्मादाज्ञाया-
ज्ञातसाक्षात्मात्तदाह अपस्मारकं नि ।

अपस्मारस्य रसावेतन्नाटिनिमित्तत्वनिराम ।

१ विदुःशो, पञ्चन इत्याह । तच्चायुक्तम् यदि ज्ञेयं क्वात् हृदयेन
पुरुषशरीरं प्रसारति त्रि निवा धा तः तच्च वैवम् । वेतान्भूत इति
चा तच्चाप्यनुपपन्नम् । पुनर्यानि ज्ञेया ज्ञाना मां सि ध्या जा यन्ते ते यदि
ज्ञेयं क्वाद्गणदभिघातं प्राप्नुयुः । अनेकस्यापुरुषवहनानि तेषां वृंदा-
वन्तना नि सेव कदाचिद्भवति नि तस्मात् तदेव । एकां धी रसापन्न-
मिति चेत् एवमेव । रसप्रतिवक् काले एतायक वतुयंका पवस्यस्यति (५) ।
अदरापि मेघतां ज्ञानमार्थं (६) ।

गम क्रमा प्रथममुत्पत्तिरिति विचारः ।

अत्राह किञ्चन्य ज्ञानं गमस्य प्रथमं सम्भवति । कस्तथादाविति
वैवि डि ग त-पतिद्वल त्वा त शरीरमा । एथा क र, गु, ट इति शौलकः
तदायितत्वादायां नाभिरिति खण्डकाय तत्र नाडाप्रतिष्ठत्वात्
हृदयमिति एवागम विज्ञानमूलकाना तन्मूलत्वात् शिर इति भरद्वाजः-
शरीरस्य तन्मूलत्वात् चक्षुरिति काश्यप ज्ञेयाह भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः ।
तस्माद्वेदमन्त्रास्व प्रथमं सम्भवति तत्र सर्वे शरीरप्रदेशास्सम्भवस्य-
वैदिकेनोत्पत्त्या

(गर्भ-स्थागनप्रश्नोत्तरे ।)

अत्राह किन्तु शुभो भा मातृ कट इत्याश्रितिन चेति अत्रा-
प्यते, नाश्रिति येय दि कृश्यान् स्यादप्या मा एक रा पमतात
कालम्, नचैद ममित ।

(गर्भ-वृद्धिकम् ।)

कतं य तर्हि नाभ्या मा डा प्रतिष्ठिता तस्यामप म रा मातृ
कटयमाश्रिता तया मातृरक्षरमी मान भिवत् नन गभ प्राणयत्यभिष-
धयति । यद्यथा कृत्वा कटागमभिसंययते र्वा भावयन्ति तदत ।

गर्भावस्थाप्रकारप्रश्नः ।

तत्राह कथं गर्भा मातृकटार तिष्ठतीति ऊर्ध्वमिति शौनक अत्राह
किरा इति भरद्वाज । जेत्याह भगवान पुनःसंरातेय । यद्यप्य तिष्ठतर्हि
मातृमाति र स्यात् । यद्यवाकहिरा तदा च्चमाति र स्यात् ।

(उक्तप्रश्नोत्तरम् ।)

कथं तर्हि ० त्रियक संवेरयमग र प्रत्यङ्ग प्रतिभुज्य शोध ते । तस्य
त थादुत्तरं तत् प्रथमं प्रतिपद्यत । तस्यास्तस्य शिर प्रथमं पुनवसंरातेय
प्रतिपद्यते तदस्य गुरुतर भवतीति । अथ खलु उर्ध्वी,स्य मदीगुरुविति
संप्रवृद्धौ परस्परसंभिवर्धयन्ति त ॥ तत्र शौक ॥

ऊर्ध्वा रमस्यो देहे,न्मिन जाव तं न सं रट्वा तिष्ठति ।

रमोद्धव पुमान तस्मात् रमो जावनमुच्यते ॥

इत्याह भगवानातेयः ।

इति भेजे शारोरे चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयं व्याख्यास्याम इति

इति ह आह भगवानातेयः ।

(तत्र-स्थानानि

इह खलु शीघ्रमेव शरीरं नित्यं च भवत । ते त यो ० स्थानानि
हादग भवन्ति । तद्यथा वा शीघ्रितसाममिदोऽस्थिमज्जाशुक्लमेदपित्तपेष-

सूत्रपुराणानि दान्याव्यापयानि सखामित्युच्यते स्म । व्यापयेतां स
वातपित्तपञ्चानां प्रदूरा रभार्तिषु विकारान्यजनयन्ति

यौनित्रिभागः ।)

अथ यौनययनस्त्री भवन्ति । तद्यथा जरायुजा च गृहजोद्विज्जैस्वदजा
सुति । तत्र जरायुजा जरायुक्ताः सभवन्ति घशमगममुष्णादयः । शकुनमच्छ
त्य कच्छपमव प मभृतयोः सजा । युकाद् म त्क त्क यौन पतङ्गाणां
विषमलिकादयः स्वदजा । उद्विज्जाम तणनतात्रजवममय इति ।

हस्तादिस्वरूपम् ।)

तत्र पुष्पाफलवर्मा उच्यते । अपुष्पफलवर्मा च, नम्यतय । मपुष्पा,
मफलाश्च अपुष्पाश्चाफलाश्च वाकथ । फलपा शाका क मतायोषधयः ।
तत्र ये स्वेतलारा मास्या रक्तलारा काट्रा जाकणा शरिषका इति ।

गर्भाविकारनिमित्तम् ।)

इह खलु त्रिषु दशरात्रेषु पुमान् रसेन समुज्जयते आमा तु खलु सप्तमृणा
मानालामृतकाले यदा रमाभ्यस्यत आसि वा गच्छति तदा गर्भास्थिष्ठे छ)
न्यविकृत विपर्यये विपर्ययः ।

आपुगर्भनिमित्तम् ।)

। तत्रा जस्तु खलु पुराणरुधिर परिश्रज्येत् । किञ्च तत् पुराणम् + यदा
दितश्चक्रं परिव्रज्यहृतकाले तत्पुराणम् । तस्मिन् त्राहे गर्भापक्रमेण न
तिव्रति अक्षम्यता ता मो ना युधि समया भवति । निर्गवे ते तु
आहेण पुराण रुधिरण न वस्थिते शुहस्तालायाचमुषधस्ताट म)दशम
हादशस अक्षम् गर्भात्र प कमाम ने)ण न पुमान् भवति । पञ्चम-
मसमनवे से काटशस स्वात्वायापकस्थने ।

श्रोणा प्रदरवागप्रकार श्रिकिता च ।)

म एव आसमरात्रात् सर्व मधारीभि पि दृश्य धा न्यत परममधारीवक्त-
क न ह त्वा हा र न्यात् भ्यात् । श्रोणां खलु शोणितं शरीर शोषयति ।
सम्प्राय ता रज प्रयन्ति । परिप्रणधानुशरीरास्त यदा भवन्ति
तदा विवि र क जलनजितं मासे मासे प्रतिवेदयन्ति । प्रतिगतप्रवेगं

गर्भमा स्त्रीपुरुषाकारतानिमित्तम्

तस्य स्त्री पुरुषे पतितशायक पुरुषस्य एव संसर्गः २ नाना दृष्टयति
जघन्य स्त्री तत्र पुमान्निवाद्रपन्यद्रुम्हृदि हि गता तौ जायन्ते यत्र तु स्त्री
प्रथमसमय माधयति जघन्य पुरुष तत्र स्त्री हि वाद्रपन्यद्रुम्हृदि हि गता तौ
जायन्ते ।

गर्भदोषविभवयोनिमित्तम् ।)

अथ स्त्रीपुरुषात्रलनाका देहे नै कस्यापि वातशोभा मन्त्रपातानि
मेवेते वेगाद्य धारयत तयार्गभं ज्ञानितादिषु वातमन्दूषितेषु विस्मृतौ
भवति गददशधियमिस्त्रित्वमन्यथा च वातपित्तविकाराणां चान्यतमं
प्राप्नोति एवमथ पित्तप्रणालानुत्पत्तौ मलापित्ताम्बुमानयो पित्त
श्लेष्मविदूषितौ गर्भः संभवति ।

कार्यविभागः ।

अथ स्त्री गर्भशयः चतुर्दशैन्द्रियकायाम्बुमन्त्रविशलि विदूषिताया
नृपलभ्यमानाय सम दिव्या सम मानुषाः ।

जाह्यादिदिष्टकायनिरूपणम् ।)

तत्र दिव्या ब्रह्म देव तत्र कल्प गन्धर्व पिशाचासुर महरात्रकाया
भवन्ति तान व्याख्यास्याम तत्र य मन्त्रात्रवातृशमलमादमध्यान-
मपन्नाध्याकृतस्त्वदगा भवन्ति त ब्रह्मकायमिति विद्यात् । यस्ता व द्यु च
शालापादान । यद्य धातु तस्य तस्य धान मुदितस्त देवकायमिति विद्यात्
या यज्वा । नन्दितराग दृष्टि मलिनप्रियतिरस्त्राया पिङ्गास कपिलकेश
मभवन्ति तं वरुणकायमिति विद्यात् । यम् प्रियतृप्तगीतवादिदस्ता
विह्वार । नृ नि च शुचिदस्त्रमन्त्रमात्रामुर्नदनरतिभवति त मन्त्रवकाय
मिति विद्यात् । यम् प्रियमद्यमाममक्यस्तदः कृता गीतु महाशने
वामना शालानां भाषयिता निद्रावचनश्च भवति तं पिशाचकायमिति
विद्यात् । यस्ताम्ना ग द र मन्त्रय न हृषा चण्ड काधनो कर्तानां भटकी
भवन्ति तमसुरकायमिति विद्यात् । यम् धार गुरो मन्त्राभोगो मन्त्राभोगो
मन्त्रेभ्यश्च भवन्ति त मन्त्रात्रकायमिति विद्यात् ।

(भक्षमानुषकायनिरूपणम् ।)

अनुगमं गिणं नो भानुषाम् प्रत्याकम् । दर्शनश्रवणस्पर्शजस्मन्मनसा-
सुखदुःखमिति तत्प्रमम । विद्यामहिता । कवनायादतिष्ठन्ते । का(क)-
रति ३) अ त रन्विता जम्बुनिष्ठति मिमिषति आकुचति प्रसारयति
वेद्यं वेदयते ।

(भक्षककाले भुजगलयेप्रकारः ।)

ज.म) यदा भेद गच्छति तथा । दा ५.५ (प अस्त' प् कायमेव यान्ति
वायुर्वायुकायं तेज. तेज काय पृथिवी पृथिवीकायं अकाशं आकाश-
कायमिति गदा रसो रस) कायमिन्द्रिय मिन्द्रिय)कार्म,यं भजते. भवति
काय — भिद्यमाने शरीरं वै धातु दा(धी)तु नियच्छति ।

मनो दृष्टिश्च मर्षेणा मन्त्राणि प्रतिलिङ्गति ॥

बन्धाच्च भगवानाश्रयेः ।

इति भेदे शरीरं पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वहीकां गर्भावकान्तिं शरीरं व्याख्यास्याम इति

च आह भगवानाश्रयेः ।

(गर्भस्य मात्वादित्यत्वपक्षोपपत्तेः ।

इह स्वानु भा मातृजयायं गर्भं पितृजयात्मजस्य मातृजयायं रसजस्य
अस्ति च मत्सर्वमो सु पवा पा टा दु कमित्यात्रेयवचनम् ।

(यत्र न मात्वादित्यत्वमिति भारद्वाजमतम् ।)

निति भारद्वाज (अमातृ)जयायं गर्भं अपितृजयानात्मजस्याना मातृज-
यायं अर स'जस्य. नास्ति च मत्सर्वमो सु पवा पा धि(दु)कमिति । यटि

संभूते (१)पि भेषजाद्या भवितो न प्रकाशमुपजनयति, (तथा.मनो ५)
स्तर्हिनेषु विज्ञानस्रोतसु तमसा स्मृतिं नोपजनयतीति ।

(परलोकात् गर्भापक्रमदीयनिराग, ।)

यत्पुनरात्र यद्ययं परलोकादुभयं उ(प क ।) मत् मास्य किञ्चित्तत्वाद्दृष्टं
स्यादिति, यत्प्रोच्यते इह तावदयं चिरोत्पृष्टानि विज्ञानानि विविधानि
शास्त्र्यभूतानि न स्मरति, किंपुनर्दृष्टान्तरानि(सं) भूतानि भावविज्ञानानि *
तच्च श्लोकः”

तमसा भाविता यो वै संस्मरेन्न स ज्ञानव, ।
संस्मरेत्पूर्वचरितं सुकृते वेदवदृजः ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।
इति भेष्ये शरीरे षष्ठीऽध्यायः ॥

अथातः शरीरमण्डल्याशरीरं व्याख्यास्याम इति

इ आह भगवानात्रेयः ।

इह खलु शरीरं षट् त्वेषो भवन्ति, उदकधरा प्रथमाऽसृग्धरा द्वितीया
सिद्यक्लिन्नासन(सं) भवाधिष्ठाना तृतीया, दद्रुकुठर्मभवाधिष्ठाना चतुर्थी,
अलज्जीविद्रुधिमभवाधिष्ठाना पञ्चमी, षष्ठी तु मा(यस्यां) क्रियायां उवा(त्ता)-
म्यति तिमिरमिवानुप्रविशति, दृष्टारु(रुं)क्तालि(षि) चास्य यामा-
श्रो(न्त्रि)त्सु जायन्ते इति ।(१)

(१) अत्रायं अतीवसाहचरिभागे अथवा यो वाक् इ मकिचनो विराटीवर्जितः ।

(अभ्यसंस्था ।)

त्रैणि	वह्नि स्तुधिका णि नि ग व न त्वस्य स्थी मज्ज दसोत्त-	
खनेनवे । तद्यथा	हातिशहन्ता हातिशहन्ताजग्वन्ता	६४
कानि (नग्वा विगति विगति पाणिपादशलाका		४०
चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, चत्वारिधाणि		८
पाद (पृष्ठानि) (वह्निचतुर्थ स्थानि हे. पाया पाया		६२
चत्वार पादयो गुम्फा दो माणिक्यो दो वाम		८
णिक्यो (को) (४ स्तयो) ४, चत्वार्यंश त्रिंश स्थानि		४
६ अङ्गयो हे प्राप्तिनि ता ६ क क पा पा		६
(रयो) ६ ऊरु पां) मङ्गको कङ्गयो, दो (हे)		६
अक्ष, अ म फलक दो हे, अ क्षण एक हे जत्		४
(चुणि) हे तान् लति हे हे बुद्धक हे योणि		६
फलक एक भगवन्ति, पञ्चचत्वारिंशत्तुगता ता (५ स्थ)		४६
स्थिर्यो नि पञ्चदश या ना वा या समुद्रगोर्मि चतु		२८
विगति पा श्ले श का यो पास्त्रयो या, वस्ति चैव		४८
स्थान नि कानि तावन्ति चैव स्थान नि का म्य पृष्ठका		२४
(ग)णि एक हन्त्वस्थि ६ हन्त्वस्थि एक नापा मा		८
स्थि तथाचतुक्रतनात् चत्वारिंश पकपासा नि इति ॥१		६६३

(हृदयादिमंस्था ।)

हृदयमेकम् चेतनायतनम् । दश प्राणायतनानि तद्यथा मूर्धा कण्ठो
हृदयं गुरोः टो नाभिर्वस्तिरोज शुक्र गोणित मांसमिति । १०।

(कोष्ठमंस्था ।)

पञ्चदश कोष्ठानि तद्यथा नाभिय हृदयं च कौम च यकश्च प्रोक्ता
च कौम च वस्तिश्च पुरोपाधान च । माशयं वोसरगुदवाधरगुदश्च सुद्धा
(अ)कृन्ताम् च निवाप्यहन १३ न त्रपावहनं चति ।

१. पञ्च दशोष्ठानाणि तद्यथा कौम प्रोक्ता मांसकौमिका १३ च । पञ्च दशोष्ठानि-
कर्णमस्त्रकौम दशम गोणित न पञ्च ६६ त्रपावहनं चति । पञ्चोष्ठानां विद्या यति अस्त्रकौमिका ।

(प्रत्यङ्गसंख्या ।)

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि । तद्यथा हे गुन्फा हे नितम्ब हे ग्रहं हे
पिण्डक हे ऊरुपिण्डक (१०) हे उद्योगो एकम् शेष (११) हे शङ्खो
हे वंशर्षा हे कुकुन्दर्षा १८ एक वस्त्र शीघ्रं एकम् उदरसंक्रम
हे स्तनो हे वाह ६ म्मि कौ च। (२८) एकं चूर्चं हे शीतो हे
दन्तचै (३) हे सङ्ख्याति ३५ एकं क ताज लु मङ्क श पिण्डका
एका हे कर्णो हे कर्णशङ्खनिक ४१ हे गण्डी हे शलिकटे चत्वार्य-
सिखर्मानि हे शलिषा ५१ हे शलिकनानिक हे भृशविक्रमवट
(५)ति (५६) ।

(शरीरदृश्यपरिमाणम् ।)

शरीरदृश्याणि दृशोदकाञ्चलय शरीरं दृश्यमानं पुरुषा पश्यन्
वभ्रार्तात्यतियोगेन । तथाञ्चलय पश्येय्याकारपरिणामधार्तात् रम इत्य-
भिचक्षते। कुशला । अष्टौ गोणितमा मम पुराणस्य चत्वारो मृतस्य
हे भटम । एको मञ्जु मस्तिषा च स्या र्धा श्रानि शक्य चेति ।

(देवान्तरभक्तमक्रमः ।)

अथ ग्रन्थो भवति कथमयं देवो हो देवान्तरमुपक्रमत इति । अतोवाच
भगवानात्रेय । अन्तर्काया इवास्य केचिदिति ब्रूते तत्र युक्तम् इदानीमित्य-
त्यन्तामूर्तत्वं । इत्ता सुतार्थत्वं युगपत् स्यादेव । अपराध्यैवमिच्छति । सर्व-
थापि सुमुलोदस्यायमन्तरात्मा परमुपक्रमत इति । सवथा श्रमिन्परित्यक्तं
परित्यजे तावदसंप्राप्तं तदा स्यात् । अत्रमानत्वाचेत्तद्विष्ट कमणोप्येवं भवति
वेद्यप्येवमपि तु खलु प्रतिश्रुत्या बहिनः परत्र गमनं तस्य विद्यात् ।

अथवा यथादित्यस्य हृदये भूमौ रश्मिः प्रतिलिङ्गते त्रिन्विताव (७) स
म. मितस्य यत्र गमनमनुपपद्ये इति ।

अध्यात्मदेवतानि तत्कायाणि च

अथ खलु पुरुषा वाङ्माध्यात्मदेवता भवन्ति । तद्यथा अग्निश्च
पृथिवी चापसाकाशश्च वायुश्च विद्युश्च पञ्चम्यश्च इन्द्रश्च । गन्धर्वश्च सत्युवा-
दित्यश्च चन्द्रमाश्च तृणाः त्वष्टा । च विष्णुश्च प्रजापतिश्च ब्रह्मा १६ चेति ।

तानि कर्मभिर्विद्यादुत्पन्नितथ परिमाणतथ विद्यात् । ऊष्मा ज्ञाताग्निः स्नेहः
कर्म देहं प्राणं च पृथिव्या स्नेहो रसा रसं नं चोदकस्य, स्पर्शनं वायो श्रोत्रं
चाकाशास्य रूपादामं पञ्चेत्यस्य मेरुसं वेगाटानानि विद्युत् । वन-
मिन्द्रस्य कामा गन्धर्वाणाम् कौपी सृष्टोः सप्तर्षादित्यस्य, रूपं त्वष्ट, चेष्टा
विष्णो व्यशाय मज्जापत बुद्धिर्ब्रह्म इति ।

तत्र श्लोकः—

विश्वहर्नत्रास्तपसा मुनयः शान्तकम्पया ।
अगतयापपन्नाश्च स्वर्भा पश्यन्ति मानवान् ॥

इत्याह भगवान्नातेयः ।
इति श्रीमं भगवद्गीतायाः ॥

अथातो जातिमूर्तयं शार्ङ्गं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवान्नातेयः ।

(अवस्थात्वनिमित्तम् ।)

इह पशुभो या स्त्रिय पथ्यन्धुभोजन्योऽनुदायर्तनशीला अपदुष्टा
यद्यागर्भाशया सुविशुद्धस्रोतसो भवन्ति, ता चावर्ततेऽवस्था इति
कुशला । ता इदंरूपं संधावि चापस्य जनयन्ति विपर्यये विपर्यय ।

(शार्ङ्गवृद्धिक्रमः ।)

कृतौ च गर्भाण्येव तिष्ठते । तद्यथा सुकटोत्तरे वे शार्ङ्गं प्रलितं तत्र
शार्ङ्गं शार्ङ्गित्वाय कम्पते यत्र यवत्वाय एवमे मिश्रिन्द्रियसूनुकाले विसृष्ट-
सामप्रदुष्टायां योनेः गर्भाशयमुपगच्छति । तद्यथा ॥ य यः आवर्तं गृहीताः
प्रतीपं प्रतिधावन्ति तद्वत् शुकशाणितं गर्भाशये अस्ति स्थितं (रं ली, क)
रमि दि। व । तं वा तस्याः, ने हे, क मे गकमिवोदुम्बरश्च निषिक्तं एकत्व-
भापकमृद्धिं लभते ।

अवदातश्यामादिपुत्रोत्पत्त्यर्थं नियमाः ।

मासि चैव दाकांक्षो जे हा हा/हि/धा/कि यु, शिवावदातपुत्र जनय-
(ये) यमिति। यवाना समा दनं सपिन्मयुक्तं समस्तमनुपहितं भुञ्जात ।
ततो दोहदे खेताया गाः सरूपवस्माया पयसि पायस पात्रयित्वा तदेवाका-
(श्री) यात् । शुक्रं च वामस्य, मा) परिदृध्याध्यात् । सर्वज्वरं चास्याः
मंस्कृतं विमानं कारयेत् । (श्वरं, हृषभमव पा)स्या दर्शयेत्, एकमवदानं
पुत्रं जनयेत् ।

मेत्याह गौतमः । पैङ्गव्यं वा ततोप्यत्रत्यातय उवाच (१) । किं व्यादावा
धक, (२) पिङ्गलावयवा चायुष्यन्ता नारागाश्च भवन्ताति इति ह (३) वाच ।
मासिदेवमागामत (४) श्याम लाजितार्त्तं पुत्रं जनयितेति । यावत् द्वितीय
मासे पुष्यं पश्येत् । यमिति ५ येषामवयवानां शब्दं कारयेत् ।
मोक्षितकुक्षटवर्त्तं समस्त रक्तशान्यसमनुपहतं भुञ्ज । न त दाहृष्टि, दे
मा ताम्बे कच वामसा परिदृध्यात् । ताम्बे चास्या, ज्यनामने दद्यात् ।
रक्तहृषभमदं जं चास्या दर्शयेत् । एवं श्यामं मोक्षितार्त्तं पुत्रं जनयति ।

द्वितीयमासिपुष्यदर्शने गर्भोद्यम्याप्रकारः ।

यावत् द्वितीय मासि पुष्यं पश्येत् त तस्या गर्भस्मिन्नताति विद्यात्
जातना स)रादि तदा गर्भवत्या भवन्ति । तस्यान् स्वन् योजि र जात-
मार् (रा) पुष्यमाश्रयति तस्या, पतति वापोत्यक्तानं वात्रनिष्ठं गर्भः
परिशुष्कमात्र इति ।

(४) य ५ म ६ ष ७ म ८ म मासेषु गर्भस्या आहारविशेषादयः ।

चतुर्थे खन्तु मा (था)से प्रतिविहिते क्षीर जवनांसे प्राथीयात् । पञ्चमे
क्षीरयवागू । षष्ठे क्षीरमपि, समसे तु खन्तु मासे गर्भप्रपौडिता वात-
पित्तज्वरान् (१) उ) प्राप्य विदग्धमात्रा कण्डं जनयन्ति । तेन किञ्चिमानि-
जायन्ते । स्त्रीणं (तृणं) तिफलाधूमे शशकधिरक्त पिष्ट्वा तेनास्या तास्तमा ।
श्या (ध) सेपयेत् । अष्टमे तु खन्तु मासे प्रतिविहिते सति सुतिकागारं सम्यक्
प्राग्हारमुदग्धारं वा कारयेत् तिन्दुकपलाशावत्यै, ।

(षट्समाप्तान्तर मयद्व्यानि वस्तुनि तेषामुपयोगश्च ।)

अथात्र पूर्वमहन्विता स्युः ही खलु त्रिन्व मया पर्यङ्का शूर्पे च ही
उन्मुखनमुमलो गण्डाः आ पश्चात् नय वा गुमर्पिच तैलं च मयपात्रेति ।
नवमे तु खलु मामे प्रतिविहिते कष्टस्वभावेनैनाम् वामयेत् । एवं हास्या
प्रतिसवतमामाः ना याश्च यः स न स्यात् न भवति । ज्ञानपुरीषे चाक्ष-
वन्मुखं च आयते । अर्धेना प्रजनिष्यतीति यवाग् पाययेत् ।

(अनागतवेदनायाश्चिकित्सा ।)

अनागतगर्भवेदा चैना चवहमनं च १ कारयेत् । सा यदि ज्ञानीयादव-
भाष्टा मे कृति प्रविभक्ता मे हार्भं प्रसृता मे खानिगित अर्धेनामुप
कारिकल्पितमन्वाद्यतम्ना स्रुत पञ्चाविका प्रतिदिनमुपतिष्ठेत् । शमे पूर्व
प्रवाशात्पचाहलवत्तरमिति । नचाप्यनागतवेगा वा वाञ्छिततया । अनागत-
वेद ना दुःखा या वा आत्मानं प्रयच्छति सपुत्रेण तस्याश्चेत्यजाताय अपशान्
प्रपद्यात् । तथेना रक्तगालानाममलमात्रं कम्पमस्त्रेण मूर्त्रेण पाययेत् ।
एतत्तत्र कन्धेन टम्ब दृवस्ता हृदिकाली पुनर्मेवा वनशार्दक कारयेत् ।
तत्कम्पकालं सर्वपुण्यमालानामन्यतमेन पाययेत् माचेटनेन विभिन्ना
न प्रवतते अर्धेना ताच्छान्तेनैव नैनाम् वामयेत् २ ।

इति भेले शरीरेऽष्टमोऽध्यायः ।

इति भेलमहितायां शरीरस्थानं समाप्तम् ।

देवा ज्ञात एव विनश्यति ।

(१) । एकद्विचतुर्मासजाविगर्भवर्णनम् ।

पृथ्वैकपक्षी विततो यन् गर्भम् सुखम् ।
मासमेकं तु जीवित्वा विनागार्योपपद्यते ॥
पिण्डीशिरा दीर्घचक्षुः पञ्चम्यं संहरति ते । भ्रूवौ ।
द्वितीये मासि संप्राप्ते स्त्रियते गर्भं ईदृशः ॥
ज्ञातमात्रस्य गर्भस्य स्य जनं यत् दृश्यते ।
तृतीये मासि संप्राप्ते स्त्रियते गर्भं ईदृशः ॥
त्रिकंक(ग)रा(कां) घटशिरा यन् गर्भस्तु सुखम् ।
चतुर्थे मासि संप्राप्ते विनागमुपगच्छति ॥

(चत्वारिंशद्द्विचतुर्मासजाविगर्भवर्णनम् ।)

यस्य पादशवर्षस्य व्यञ्जनं तपज्जायते ।
शीघ्रं स पञ्चधातुत्वाट्पायुर्विह दृश्यते ॥
यस्य विंशतिवर्षस्य व्यञ्जनं तपज्जायते ।
न(स) दीर्घमायुराप्नोति पुरुषो नात्र संग्रहः ॥
गर्भोपचयौ बुद्धिरप्यन्यत्र सन् तथा ।
ज्ञानस्य यस्य दृश्यते न गतायुषमादिजेत् ॥

(२८.४०.५०.६०.८०.१०० त्रयस्कन्धलक्षणानि ।)

यस्य ज्ञात एव जायेत गुण्यकाम् मर्त्यो तथा (१) ।
षष्टाविंशे गते वर्षे सर्वं तं हरति मानवम् ॥
ष(ष्ट)ष्टि(ष्ठे) चौरमि चावर्तते । मुं मे) व्यथो यन् दृश्यते ।
चत्वारिंशमते वर्षे मरणाग्र्योपकल्पते ॥
चावर्तय(क)श्च पृष्ठे तु संनदात् । स्त्रीषु दृश्यते ।
फलमस्य तु विजय स्थापनं न प्रसूयते ॥

(१) अथ मातृकाया इव तस्य पुत्रो ज्ञातः तथाऽप्ययस्य इन्द्रियेभ्यो न प्रसूयते इति च त्रिचतुर्मासजाविगर्भवर्णनम् । अथ चतुर्मासजाविगर्भवर्णनम् । अथ चतुर्मासजाविगर्भवर्णनम् । अथ चतुर्मासजाविगर्भवर्णनम् । अथ चतुर्मासजाविगर्भवर्णनम् ।

स्मृतास्मृतास्तु ॥ वा पा)णा नखा यस्यातिनाडिता ।
 कस्याणदेश मल्लङ्ग पञ्चागदय एव च ॥
 स्मृतास्मृतास्तु ॥ स्मृतास्मृतास्तु ॥
 स्मृतास्मृतास्तु ॥ स्मृतास्मृतास्तु ॥
 स्मृतास्मृतास्तु ॥ स्मृतास्मृतास्तु ॥
 स्मृतास्मृतास्तु ॥ स्मृतास्मृतास्तु ॥
 स्मृतास्मृतास्तु ॥ स्मृतास्मृतास्तु ॥
 स्मृतास्मृतास्तु ॥ स्मृतास्मृतास्तु ॥

। यथास्तु पुनश्चलनानि ।

ललाटं नासिका कर्णौ यस्यानि पृथक् पृथक् ।
 वङ्गमपमानानि स जावति गत ममा ॥
 यस्याकृष्टितमं च स्थाप्यान्ध्या समितं गिर ।
 उच्चैर्जान्मता कर्णौ मापा ॥ पश्यत्य य नर ॥
 मलात्मा विपुला कर्णौ भवता गामगो तथा ।
 स्निग्धो वङ्गमपमान स चेत्त गतमङ्कति ॥

दीर्घाश्चदीपायः ।

धर्मेण मल्लङ्गकोन गुरुगुणवर्णन न ।
 रमायनापयोगात् स दीर्घमनुजोवति ॥

इत्याह भगवानाख्यः ।

इति भर्तृ इन्द्रिये प्रथमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वस्त्ययनमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति

न आह भगवानाख्यः ।

(भावित्वस्यतानिष्ठानि मृगादिराग यच्चगुणनाटानि ।)
 मृगं जेतुं शरीरं च पाणिप्राटं तथैव च ।
 मृगं दृश्यते यस्तु स ते स्वस्था भविषति ॥

नासा दन्ता प्रनुप्यन्ति मरु च न विनुप्यन्ति ।
 नाचहं बाधयेच्चापि म वै स्वस्थो भविष्यति ॥
 न नि वि (ति)पति (न्ति) गात्राणि स्वरा, स्य न विवर्तेते ।
 वक्ष्येण गृह्णते गुह्यं म वै स्वस्थो भविष्यति ॥
 न भवत्युदतो नाभिर्यथा, वक्ष्या १ भित्तुति ।
 सुखं श्वास्त्रं म पि ति गात्रो च म वै स्वस्थो भविष्यति ॥
 न मरुका ककशाभामा न ग्या वा नच निगृभा ।
 प्रभवास्तुप्रभायेव म वै स्वस्थो भविष्यति ॥
 आतपाऽधित्तो यम् न प्र कट्ट प्रकाशते ।
 न च मोहित, संयु (१)

इति भस्त्रे इन्द्रिये (इत्याद्याऽध्याय ॥

(गतायुर्मरणानि)

धित स्वप्ने तां रात्रिं नातिवर्तते * ।
 इयं मे शिष्टशिक्षिका बहुयमणियन्त्रिता ॥
 एवं प्रत्ययेच्छाता गतायुरिति त विद् ।
 प्रत्यक्षमपि यो दीप तम एवाभिपश्यति ॥
 शब्दो, कट्टा, नि, जि, प्र च ति व म आद्यापुर्वाणि
 व्य(नि)व नास्ति नः (मः) ।
 अवाक शिरा प्रत्यक्षामि नाम मा परिवर्तये ॥
 मनुजः प्रत्ययेच्छातां समाहं नातिवर्तते ।
 धाम, मर्माण दन्तितालो व योऽर्भाणां चातिसार्यते ॥
 प्रवाहमानो दुर्गन्धि क- पु पं (यं) पुनिकं तथा ।
 तच्च मोहितमश्च वाप्यश्च वा मत्स्यगन्धिकम् ॥

(१) अत्र भाष्यकारः ५१ तमपर्व ५१२ तम गतायुर्गणकः ५१३ भाष्ये कतिचन प्रोक्तः

कक्षां नीले विवर्ण वा मुमुर्षुषं स ज्ञायते ।
 मधुमेक्षी वसामेक्षी मधिमेषा च यो नर ॥
 वदुमेक्षी च यो जम्बु म वै प्रोक्त परासत्ताकः ।
 प्रमेहेत यदा जम्बु विन्दु विन्दु न म वदनम् ॥
 वायुना भिषवस्मि स्थादुर्लभं तस्य जावितम् ।
 कुमयो वज्रवो यस्य निम्मारस्मि शरो रण ॥
 चातुरमा शयाजमा मेषध तमा मिष्यति ।
 इत्येतानि भिषग दृष्टः लक्षणानि मुमुर्षताम् ॥
 न चिकित्सां प्रयच्छात् यद्यामागचिकायक
 इत्याह भगवानात्रेयः ।
 इति श्रुते इन्द्रिये तर्तयोऽध्यायः ॥

अथातश्चक्षुःश्रोत्राण्यमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(चक्षुःश्रोत्राण्यमिन्द्रियं)

यदाऽऽतुरस्य हृदयं वायुं मधुञ्जति ।
 दधामिनी मां स परीयाद्य मद्यो ज्ञात् स जावितम् ॥
 चातुरमा यदा वायु शरीरमनुपश्यते ।
 क्षुत्तानो मेतनिणन्द मद्यो ज्ञात् स जावितम् ॥
 यस्य कौशगतो वायुरण्डमण्डलशरीरिण ।
 क्षीणलोहितसामस्य मद्यो ज्ञात् स जावितम् ॥
 यमरातुरसेवक वातावाताष्टानां शिञ्जने ।
 न संभरति दान्यव मद्य प्राणान् ज्ञाति स ॥
 यमरापि विण्डिके क्षुब्धोऽस्ये नाना मद्य जिज्ञा च लक्ष्यते ।
 ग्राहते चातिर्णी यमस्य मद्य प्राणान् ज्ञाति स ॥

आमाशयममुल्याना यमैव परिकी क र्तिका ।
 तृणा च तौत्राशय मद्य प्राणान् जहाति स ॥
 पक्ताशयममुल्यान यमः मरान् परिकी क र्तिका ।
 तृणा मः गु भ द यश्च'य मद्यो जहाति स जीवितम् ॥
 शोणितं रोमकृपेभ्यो यमा कक्ष सर ति देहिन ।
 अतीव मुखतो भेदि मद्यो जहाति स जीवितम् ॥
 हृदयमा नु मङ्ग्रात् परीक्षाणस्य देहिन ।
 चत्वार्य पौड्येत् मा गो म य मद्य प्राणान् जहाति सः ॥
 यमा लीन शरीरमा मद्या हरति मारुत ।
 व्याहृति मङ्गताम्बोत मद्य, प्राणान् जहाति सः ॥
 एतेष्वविधेनि देहिन्येवापि तथाविधे ॥
 प्रकृतेर्विहृतं प्राप्तं परीक्षितातुर्भ भिषक ।

इत्याह भगवानात्रेय ।

॥ इति भेल इन्द्रिये चतुर्थाध्यायः ॥

अथातो यस्यशावीयं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

यमा श्यावे तर्भ नेत्रे दृश्येति हरिने तथा ।
 उत्पद्यस्य शिरीरोग' फ प नि ति)नं तस्य जीवितम् ॥
 हरिता(स शि'रा यस्य रोमकृपाय लोहिता ।
 भुङ्क्ति मे'वा'भिन्नायो मास्त्रानि तर्त्तव न स त्रिनश्यति ॥
 यस्याध्वं वातः क को पेन जल्लेका र'।माशयं गतः ।
 हृदयं परिगृह्णाति परंत तमा जीवितम् ॥
 गात्रे च पाणिपादे च यस्य शृण्वति शोणितम् ।
 मुहुर्मुहुर्नश्यति च परंतं तमा जीवितम् ॥

वृषणो घानिपाटो च यस्या शुष्कं सुखं तथा ।
 कश्चिच्च गोघमायाति परत तमः जीवितम् ॥
 हृम् जस्तो च पाटो च वृषणं निद्रमेव च ।
 दृश्यं दृष्टं ते देहिनी यस्या परतं तमः जीवितम् ॥
 हृदयं दृष्टं ते यस्य ते सुसृष्टं ममादिजोत् ।
 घातुरस्तु मया वा तो वै परत तमः जीवितम् ॥
 अपन्नाय तय कुत्र रजपित्तमघोदरम् ।
 शुष्कश्च मधुमेक्ष्य दौघेरागा भवन्ति ते ॥
 वलमांसजयो यस्य देहिनी दौघेरागिणः ।
 दृश्यते स्वरजानिष परतं तस्य जीवितम् ॥
 हृदयं दृष्टं ते यस्य कोष्ठं शुभं स्वरजयः ।
 यथाश्वा दृष्टं ते चापि परत तस्य जीवितम् ॥
 चाभारभिलाषा अस्तुना कोष्ठं शुभं श्रवन्ति च ।
 त्रिधा कर्तिपरितय परतं तस्य जीवितम् ॥
 या या पि द च ऊर्ध्वनिभ मतोः सन्निभं च दुःसाधनम् ।
 भास्करं मयते सोमं दुर्मभ तस्य जीवितम् ॥
 यथापि विमले सूर्ये मित्राणं पश्यति भवंगः ।
 दुर्दिनं सुदिनं चापि परत तस्य जीवितम् ॥
 य रसा नावतिष्ठन्ते भेजजं चेन्द्रियाणि त् ।
 यस्य वा विपरीतानि न च जीवति तादृशः ॥
 बालस्यन्यफलं मूलं रोगस्यदृष्टं त यस्य वै ।
 भेदज्यार्यं न दृश्येत् न च जीवति तादृशः ॥
 इत्येतानि भिषक् दृष्ट्वा लक्षणानि सुसृष्टताम् ।
 अ न चिकित्सां प्रयुञ्जान यमोभारगपरिच्छेदोप ये ॥

इत्याह भगवानात्रयः ।

इति भेदे इन्द्रिये पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्वरूपीयं व्याख्यास्याम इति

न स्थातु भगवान्नामयः ।

(सुसूयुपूर्वरूपानि)

अस्तन्नाहितकायम् वरि पाण्डु प्रकाशने ।
 पूर्वरूपं तथा दा सृष्टे मःनवस्य सुसूयुत' ॥
 अस्तन्नाहितकायम् पाण्डुरम् प्रकाशने ।
 पूर्वरूपमनुप्राप्तः स मृत्योरुच्यते नर ॥
 अस्तन्नाहितकायम् वरि पाण्डु वरिपाण्डु एव च ।
 यथास्थकम्माभातम्मावेष्ट्येन परासुका ॥
 अर्धोष्णं जी रा र्येन यम् निवानमभिनन्दति ।
 अनुपकप्रतिप्राप्तः सितं ग्वाभिनन्दनम् ॥
 दा(ध)नादासा प्रलापी वा कमल्यन्यथमेव च ।
 उन्मादिन कृगो जन्तु पञ्चत्वमुपगच्छति ॥
 घनं भग्नं यो वेद मदासं हृदयं नर ।
 हृदोगण कृगो जन्तु विनाशमुपगच्छति ॥
 प्रभु स्वि द्यते च कण्डूमा(न्या) यो विकृष्टं च सेवते ।
 अविरचनशीलश्च कुष्ठेन च स विनश्यति ॥
 सकुमारश्च यो जन्तु स्वेष्टं मामं च सेवते ।
 दिवा स्वपिति चार्धोष्णं स प्रमोही विनश्यति ॥
 पविशन्तश्च यो जन्तु स्वेष्टे च परुषश्चरति ।
 भिक्षं यक्षो क्षीपविगति मांतिमारणं जन्तु ॥
 यस्याग्निश्च वनं चैव नाम्ना भवति टैजिन ।
 शीतलोहितमांसस्य यथा प्रेतस्तथैव च ॥
 मयो रक्तं शिरो यस्य पातकं वा प्रदृश्यते ।
 कपिनं प्रुष्टकं वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥
 यस्य नेत्रे ललाटे च मुखं नामा भवौ तथा ।
 जिह्वाभि कुकुरे वायु यथा प्रेतस्तथैव स ॥

ग्वावाकटदिनौ त्रिहो यस्य शुक्लः प्रहृष्यते ।
 श्यावे नेत्रे नग्वाद्यापि यथा प्रेतस्तथैव स ॥
 यस्य निर्भिद्यत कण्ठः ताम्यन्युच्चशरीरिणः ।
 सहिगयामभाजस्तः प्रत्याचक्षत पण्डितः ॥
 यस्मिन्ध्वकारे वलवान् नवा रोगम् दुर्लभः ।
 पृथक्पृथक् तथा वाच्य मानवस्य मण्डितः ॥
 यस्य शुक्लदण्डस्य पुरुषस्य भवत्यथ ।
 मोक्षार्णानपि त्रिहो यो वेद स विनश्यति ॥
 इत्येभिर्गदगैश्चान्यैर्विकारैर्लङ्घितः स
 नोपक्रमत मेधावा य इच्छतामृतं सुखम् ॥

इति भेल्ले इन्द्रिये परोक्षध्यायः ॥

इत्याह भगवानाश्रित्यः ।

अथात इन्द्रियाणीकमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानाश्रित्यः ।

(सामान्यतो मरुचलक्षणम् ।)

इन्द्रियाणि यथा जन्ता, पराजत विगेषवित् ।
 शायु प्रमाणं त्रिहो ज्ञा सभिभिं एकं तं मे निबोधत ।
 अकृपानात् न । पराजत दर्शनार्थं तच्चतः ॥
 अर्थादि विहितं ज्ञान इन्द्रियाणामनान्द्रियम् ।
 स्वस्वैर्भ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियमन्ययम् ॥
 अलक्षितं निमित्तं न लक्षणं मरणं त्रि तत् ।
 इत्युक्तं लक्षणं मर्यादिन्द्रियैश्च शुभोदया (म्) ॥
 तदेव तु पुनर्भूया विस्तरणं निबोध मे ।

(विशेषतां भवन्त्यस्यम्)

घर्नाभूतमिवाकाशं पश्यन्तः साक्षात् (मिव मैदिनाम्) ॥
 विद्धि कृतं हृदयं त्वेतत् पश्यन् मम मन्त्रमिदं च, चकृत् ।
 यस्य दर्शनमायाति साकतोऽम्बरगोचरः ॥
 अग्निर्ना (ना) य वा ति वा दाम तस्यापि जयमादिशेत् ।
 जलेऽपि निर्मले ज्ञानमत्रान्नं सन्तुते नरः ॥
 मिश्रिष्ये र गच्छति वा दृष्ट्वा ज्ञावितात् परिहायते ।

(वात्रिस्वर्णसिद्धानि ।)

जायतु पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ॥
 अन्यथाप्यद्भुतं किञ्चिन्न स जीवति तादृशः ।
 योऽग्निं प्रकृतिवणमथ ज्ञानं पश्यति निष्प्रभम् ॥
 कृष्णं वा यदि वा शुक्लं न स जीवति मानवः ।
 भर्गोर्ध्वं (र्षोः) नमतो मेघे मेघान्वाप्यमताऽम्बरं ॥
 विष्णुतो वा विना मेघान् न स जीवति मानवः ।
 सृष्टयोर्मिव यः पातः (र्षोः) कृष्णां प्रापि स्मरं पुं प रोद (ह)ताम् ॥
 प्रादित्यव स धेनुर्ध्वं वा क्षिप्रं दृष्ट्वा विनश्यति ।
 नाना सूर्यमण्डलमवर्ज्यो धूमसूत्यतम् ॥
 अग्निं वा निष्प्रभं दृष्ट्वा शार्तो मरणमाविदि)तेत् ।

(सिद्धमन्त्रविज्ञानम् ।)

प्रभावतः प्रभाजानां मान् निष्पृभां न्) या ये। प्रभावतः ॥
नरा न्वि वि। निद्राम् पश्यन्ति भावा न्। भावः प्राण) जिघा-
(हा)स्यः ।

व्याकृतानि च । वि । वर्णानि विमहयोपचितानि च ॥
निमित्तानि च पश्यन्ति रूपाण्यायु परोक्षयात् ।
यः पश्यन्त्यदृशं (श्च) वापि दृश्यं यस्तु न पश्यति ॥
तावर्धो गच्छतः क्षिप्रं यमस्यमसमयम् ।

अथातो दूताध्यायं व्याख्यास्याम इति

॥ अथाह भगवानाख्यः ।

(प्रत्याख्ययदूतप्रश्नाः ।)

तृणान्वात्वा हिन्दुत्वे भेषजं परिपृच्छति ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥
 विप्लुतं भाषमाणस्य भेषजं परिपृच्छति ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥
 भिनत्ति कालं कालेन लोटं लोटनं वाप्यथ ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥
 अशक्नोति घालाच्च भि भेषजं परिपृच्छति ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥
 विधाय पाणिना नाभिं भि भेषजं परिपृच्छति ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥

(प्रत्याख्ययदुचेष्टाः ।)

कपालिकां शर्करां वा भिनत्त्यत्रारिकामपि ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥
 आस्ते भूमौ परिश्रान्तौ शृङ्खल्य न्य मवाद्या भ्रूय)म(यम् ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥
 नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
 इत्यातुरस्य हि यदा भवेद्दूतो न सोऽस्ति वै ॥
 करं करेण शृङ्खलति पाणिना ताडयेत् करम् ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्ययस्तथाविधः ॥

(अशुभशकुनानि ।)

खाटेदौर्ध्वं च जिह्वां च नयान् दृष्ट्वा च कम्पयेत् ।
 आतुरस्य यदा दूतः प्रत्याख्यायस्तथाविधः ॥

आनुरस्य यदा गेहे वैद्यो वै पर्युषस्यते त ।
 क्रियते भिद्यते चैव प्रत्याख्ययस्तथाविध ॥
 प्रवर्तयन् घटं घर्णे ज्ञात्वाण धरिपृच्छति १ ।
 आतुरस्य यदा दूतं प्रत्याख्येयस्तथाविध ॥
 गृध्रं शृगालं काकम् । पुं पुं नृको वायसस्तथा ।
 नदेयुर्दत्तं पात्रं गौगिणो यस्य नास्ति स ॥

प्रत्याख्येयदूतस्वरूपम् ।

काकायवस्था मुण्डा वा जटिलो वाऽथ कं ले स्त्रक ।
 चर्मभिर्वा परिप्लुतो मज्जनस्य ॥ येव जाटिकः ॥
 तैलाभ्यक्तं किसनामो घातमो चाश्चल एव वा ।
 भस्मोष्ठः खरवाटो वा न दूतं ममगच्छते ॥
 इति दूतमभाचारो व्याधिताना प्रकाशितम् । ।
 तमेव वेदं निपुणं सिद्धिकाभस्मटो भिषक ॥

इत्याह भगवानाख्यः ।

इति भेने इन्द्रिये घटसोऽध्यायः ।

अथातो गोमयचूर्णं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानाख्यः ।

(शिरचूर्णकणोरक्तताटिभिरिष्टविज्ञानम् ।)

चूर्णे गिरमि दृश्येव शुष्कगोमयमस्त्रिभम् ।
 खञ्जिना दृश्यते जलोऽसामाहेहं जहाति सः ॥
 लघुस्य कफरोगेण यस्य येषपरित्यक्तः ।
 कर्णौ रक्तौ भुवं यस्य हौं माभौ नातिवर्तते ॥

यस्य नोहितकाभाभमस्य तानुनि दृश्यते ।
 सौललाहितसामस्य स मासं नातिवर्तते ॥
 सकृन्मतीं न पश्येत स्थिता भर्मादिममदि ।
 स मामादृष्टमान्मन्यं सिद्धं प्रागेविमुच्यते ॥
 चनु।णु काभिय कणाभिगच्छ जिह्वा च तानुकं ।
 सर्वतः समनुच्छ्वं न स जाति तादृश ॥
 शोर्धाभिनापिनो यस्य तेषु गंगम वातस्तथा ।
 जिह्वाविनिष्पद्यते वै च नायमस्तीति निर्दिशेत् ॥

(केशटाभादिभिररिष्टविज्ञानम् ।

यस्य लोमानि केशाश्च पुण्यलोच शरीरिण ।
 संस्पृष्टा नि इ व वा देहा न स जीवति तादृशः ॥
 यस्य कामाक्ष्ये दन्ता दृश्यन्ते वक्रमखिभा ।
 निष्पुभावातुनिभा वा न स जीवति तादृशः ॥
 चार्गल विधृतं गात्रं दृश्यते यस्य देहिजः ।
 सममुष्णं च शीतं च न स जीवति तादृशः ॥
 गात्रेषु स्वः(स्वः)स्वर्णेषु यस्य वास्मिन्व । पुत्रः ।
 चनभ्यर्क्षेषु गात्रेषु स स जीवति तादृशः ॥
 शुनमत्रे भवेत्तस्य स्फुटितं वक्रमास्त्रवेत् ।
 अधोगोळत(क) सङ्काशं परतं तस्य जीवितम् ॥
 चापाण्डु मधुमेष्टं तु यस्य (च) संवति मानवः ।
 चभ्यस्तरेण पञ्चाङ्गात् सुपञ्चत्यं स गच्छति ॥
 चरतिवाविवा।पा।कय कार्यं दीवन्ममेव च ।
 यस्य संदृश्यते जस्तोर्न स जीवति तादृशः ॥

(मिथ्यारोगारत्यादिभिररिष्टज्ञानम् ।)

यस्मि दीनमनाद्यो वा बलेन परिशीयते ।
 मिथ्या(वा) रोगमाप्नोति यथा ऐतस्तथैव सः ॥
 चनु(र)तो यदा जन्तु पिप्सेन परिमुक्तिः ।

मसृष्टवाक्का भवति यथा प्रेतस्तथैव स ॥
 यस्तुजामनेऽय गयने रतिं न लभते नर ।
 स गीघ्रं कुरुते ज्ञानं यच्च माश्रुणि स्वादति ॥
 अरुह्य वानरं यस्तु मङ्गल्यं नावबुध्यते ।
 तस्माद्दुः परलोकाय मिहो तु कुशला नरा ॥
 परिमंक्तमराक्षस्य ज्वरो नापति हेमिनः ।
 उष्णो वा यदि वा शीतो यथा प्रेतस्तथैव स ॥
 यस्य जातप्रमेहस्य पिटका पाण्डुरा भवेत् ।
 सोऽपद्रवा गतपटा यथा प्रेतस्तथैव स ॥
 यस्थोर्ध्वं तपते वायुः शीतं बाधं प्रवर्तते ।
 मर्षाणि च प्रभियान्ते यथा प्रेतस्तथैव स ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्गुरुं भिषग् दृष्ट्वैव मानवम् ।
 सोऽपक्रमेतथा वी धी र वत्तस्मान्नयशः स्फुटम् ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेदे इन्द्रिये नवमोऽध्यायः ॥

अथातः कथाध्यायं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(कथयाऽविष्टञ्जानम् ।)

अथ क) कथाऽयवा जन्तोर्हृदकथाऽयवा पुनः ।
 विच्छिन्ना यस्य वा कथा न च जीवति तादृशः ॥
 (असाध्यवृत्तपित्तमलानम् ।)

यो विद्युत्तमित्राकाशे घृभे पश्यति मानवः ।
 धूमायने शिरच्छाया यस्य नार्क्षीति तं विदुः ॥
 नाक्षारस्त यथा वस्त्रसित्रं पश्यति या महीम् ।
 अथवा रक्तमाकाशं अक्षयिजेन ज्ञेयते ॥

(अमाश्वकामादिनक्षत्रम् ।)

यो हृष्टगोमा पुरुष कासेन श्रेयसा चितम् ।।
 कन्दश्च शुक्रानुगता यस्य नास्ताति न विदुः ॥
 यस्य शंखात् प्युत मांसं श्यावे नेत्रे तथैव च ।
 चूर्णकश्च सुखे जात परतं तस्य जायतम् ॥
 यस्य श्वसात् प्युत मांसं जस्ताहंशं त कुष्ठिनः ।
 आतद्या विमलि प्र द्वा निधि युक्तस्य न स जीवति मानवः ॥
 अविपक्तं विपक्तं वा भुक्तं भुक्तं यदा भवेत् ।
 कामस्तामश्चरं स्पृष्टो नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥
 हृदयं पृथग्मायाति यस्य स्वातस्य दक्षिणः ।
 अर्धमाभात् परं तस्य जीवितं नातिवर्तते ॥
 ऊर्ध्वगामाहृतो यन् रक्तं प्रच्छुर्दयश्चरः ।
 शूलं वा भिषकास्तस्य न स जीवति मानवः ॥
 अन्तर्दात्राधिकाशस्य शीतञ्च तद्यापि वाञ्छितः ।
 आकाशं पारिपुर्णं वा वेत्ति यो न स जीवति ॥

(सुसृष्टुर्गोरात्रयश्चक्षुः ॥)

यस्य पक्षादुभौ श्रोत्रौ नास्ते जसु स्फु फलोपमा ।
 उच्छ्रुतं यस्य च शिरः परतं तस्य जावितम् ॥
 यस्योच्छ्रुतं भवेत्तस्य उभावार्कमा कृशो तथा ।
 विरक्तं पुनराश्नाति यथा पीतस्तथैव सः ॥
 एतदिन्द्रियविज्ञानं यन्मम्यगनुपगच्छति ।
 स जीवति च मृत्युं च मृत्वा विद्यात् भिषङ् नरः ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेल्ले इन्द्रिये दशमोऽध्यायः ।

अथातः पृथीयं व्याख्यास्याम इति

॥ अथान्न भगवान्मातेयः ।

(पृथिवीतन्त्रलक्षणम् ।)

शिरःपृष्ठं रक्तवर्णं या, निम्नं वा, पि पश्यति ।
घटिकामिकवर्णं वा स पृथ्वत इहोच्यते ॥
अष्टापदं वा सुकृतं जगती य पश्यति ।
स दृष्टिपरिहानत्वात् पृथिवीं प्राच्यते मर ॥
सूक्ष्मं संवृते गुरु पश्यत्याकाशमेव य ।
रोमंश्चायति दन्तं च स पृथिवी इहोच्यते ॥
दाह्यमानमिवाकाशं पृथिवीं च वनानि च ।
यो वेत्ति रोममस्मृष्टं पृथिवीं स इहोच्यते ॥
अन्तर्निर्मो यथा देवा वानि चत् कृण्वन् यथा ।
मेघान् मलिकाश्चैव पृथिवीं स इहोच्यते ॥

(भवन्मृचन स्वप्नविशेषाः ।)

अविज्ञाता नर नारा स्वप्न एव का नि विवामिनी ।
दर्शित्वा दिगमर्हति य मृगश्च स जावति ॥
प्रकाणकंशो विकर स्वप्ने यो दर्शितः दिशम् ।
प्रतिपद्यति तत्रैव न स जावति तादृश ॥
कुशेरिव निरुद्राद्रमात्मानं स्वप्ने ईक्षत ।
स्व(स्व) वा मधुमं यो वेत्ति न स जावति तादृश ॥
य, स्वप्ने कुलमाकृष्टं न रोगो नायते मृच्छे ।
प्रकाणकंशो विकर सोऽग्निमाकृष्टो रीदति ॥
प्राप्तादमेकव्युत्तं तु स्वप्ने यथाधिरावति ।
नरो नृत्यति पदे वा मकु पृ मास च जावति ॥
स्वप्ने प्राप्तादमाकृष्टा महात्मा काचनं तथा ।
यो नृत्यमातवा दिव्योऽन स जावति मानवः ॥

गजैर्मादृश वा गच्छन् य पश्यदृक्षिणा दिशम् ।
 ज्ञायेत् वागा ममाहं नरोगमगदं गतम् ॥
 या (या) य द्या दृष्टिर्न वापि स्वप्ने वा दृक्षिणा दिशम् ।
 प्रतिबध्येत सर्वेव न म जीवति तादृश ।
 भागे मे वृक्षिवराक्षेप स्वभिर्मन्त्रियवार्जिभि ॥
 मम यो महिषा ग यो या मेति स्वप्ने यागफलं भवेत् ।
 यदा च गच्छं गच्छं च स्वप्ने चाग्रं च पश्यति ॥
 प्रकीर्णकं गमयि च न म जीवति तादृश ।
 य स्वप्ने पुरुष कान् पतं ना वा वस्त्वसृच्छति ॥
 गायत्र्येष्टयन् वाऽपि न म जीवति तादृशः ।
 य स्वप्ने पिपा तकारं । पि पाता पिबति वाक्यं ॥
 चित्रकण्ठगुणो वाऽपि न म जीवति तादृश ।
 चाकुलाऽऽय। पां कटीं स्वप्ने योऽवगाहेत मानवः ॥
 ज्ञायेत् मरोगमामात्र विरोध शरदा गतम् ।
 स्वप्ने खातानुनिमस्य अग्नेद्यस्य तु वनक ॥
 गात्रस्य पुरुषस्यैव मृगस्यं ना विमन्यति ।
 एतदिन्द्रियविज्ञान यामस्वगमुपश्यति ॥
 जीवति न । सर्वं मृत्यु च मृणां विद्याद्विचक्षणः ।
 इत्याह भगवानाख्यः ।
 इति भेने इन्द्रिये एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽवाक् शीर्षीयं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानाख्यः ।

। आवास्त्वयपूर्वकानि कचिज्ज्ञानि ।

अवाक्चिः शिःता वा वा जिज्ञा च यस्य कायऽऽल्पिका भवेत् ।
 नेत्रे च विषमं स्वाता परमं तस्य जीवितम् ॥

यदि दीर्घा नानि यस्याणि न निम्नानि देहि न ।
 दृष्टान्ते नयने वाऽपि परतं तस्य जावितम् ॥
 नमन्तो मूर्ध्ना यस्य दृष्ट्येते भ्रूवो वी मूर्धनि वा स्थित, ते ।
 जौघेभ्यः स न्य तः स रोगो यस्यामान् व्याधिवर्जितः ॥
 लुब्धमानेषु केशेषु वेदयन्ता ख ति वेदनाम् ।
 विहत्तमुखदुःखं स्यात् परतं तस्य जावितम् ॥
 यस्यानुरस्य पिटका न्य न्य इति वा दृष्ट्येते मुखे ।
 अदृष्टयुक् प्रथमं परतं तस्य जावितम् ॥
 शुक्लं नासिकावर्गं पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
 अनेऽलिने कामघतं परतं तस्य जावितम् ॥
 अत्युष्णं वाऽतिशयं वा श्लेष्म वा मृदु वाप्यथ ।
 मम्यते पाणिपादौ च परतं तस्य जावितम् ॥
 योऽवर्ताय नदी पूर्वा तायेऽपश्यति ज्ञानकम् ।
 गच्छंस्त्रिममयाद्विषं यस्य नास्तीति तं विदुः ॥
 विषतेयतिः यज्जायसत्यथ च नमो नर ।
 न स्निग्धं न नाटं च नास्ति तस्य विक्रियितम् ॥
 ज्वर्यते कामते वाऽपि तयोऽहंसिति वै दृढम् ।
 आकस्यते ताम्यते च यथा प्रेतस्तथैव स ॥
 यस्यादरं समाधा ख तं तदमं च विभाव्यते ।
 भिन्नं पुराणं तस्या च यथा प्रेतस्तथैव स ॥
 अनाहतं गृहे यस्य कास्यं यं दध्ना च ति देहित ।
 अन्तर्भासां मृदुधाको यमा स्यात्तं विवर्जयेत् ॥
 अप्रधात् प्रधात्वा स्यात् वाऽयं य दिवाकर ।
 यश्चन्दनमिवावा भा ति न स जावति तादृशः ॥
 गृथिकोऽप्यगच्छत्वा वाति यथापि वर्त्मवत् ।
 अभक्तस्तमि मे वान्धेय्यीति न स जावति ॥
 दिषादि कुरुते मम्यं य प्रियेयीति विप्रियम् ।
 अकस्मान्कप्यते यन् परतं तस्य जावितम् ॥

एभिर्विधैर्निर्द्देश्यैरपि यथायथम् ।
 नापक्रमेत संधाया भिषगस्त्रिमासतमम् ॥
 एतद्विषगरिष्टायां यो ज्ञानमनुबध्यते ।
 यथाक्तं वेद वेदाय स भिषक शास्त्रकाविटः ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेल इन्द्रिये द्वादशोऽध्यायः ॥

इति भेलसंज्ञितायां इन्द्रियस्थान समाप्तम् ।

अथ चिकित्साम्यानम् ॥

अथात एकादशमर्षिष्कं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(ज्वरोत्पत्तिः ।)

अकल्पस्य यज्जाड्यं पुरा दलस्थिशूलिनं ।
तस्मात् प्रलाभयामास यज्ञं दलस्य शङ्करः ॥
तच्च नाशयता यज्ञं देव्या प्रियचिकीर्षया ।
कौधनेन विनिमय्य तान् लोकान् व्यापितो ज्वरः ॥

(ज्वरगुणाः ।)

अ एव सन्नापयति देवगन्धर्वराजद्रुमम् ।
निधने चापि भूतानां नाग्यो रैतुविना ज्वरात् ॥
यावन्मोक्षं समाम्याता व्याधयन् शरीरिणाम् ।
सर्वकर्मणो नैव शक्तिः सद्यः प्राणहरो ज्वरः ॥
रोगान्निर्नाशकस्य सर्वस्य ज्वरो राज्ञा प्रकीर्तितः ।
ज्वरयन्त्येष भूतानि तस्मात् ज्वर इति स्मृतः ॥
शरीरसामानानां च रोगाणां प्रदः शरीरसो ज्वरः ।

(ज्वरविभागः ।)

तस्मात् प्रथमतस्तस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥
उक्तकथममुद्याता ज्वरः १) साष्टौ प्रकीर्तिताः ।
शीतशीतलक्ष नियत समा लोभा तौऽथो नियतो ज्वरः (१) ॥

(समामेन ज्वरचिकित्सा ।)

शीतस्वाशां क्रिया कुर्याद्दानं च कफा त्मक न ।
 उष्णस्यैकान्तपित्तस्य शीता कुर्यात् क्रियां भिन्नक ॥
 वायुरामाशयात् पूर्वमुष्णाय भस्मदारयन् न ।
 त्वग्गतौ रोमेषु मापन्नं संक्षपयति मानवम् ॥
 मत्सु पित्तानुबन्धेन तेजसा परिपाचितं
 प्राप्नोति विनश्यन्नस्य मन्त्रस्यैव तोयद ॥
 शान्तस्ते शीते पुनर्दात्र पित्तात् प्राप्नोति मानव ।
 उत्पित्तमिन्धुर्नाभूत पुनवर्द्धति पावक ॥
 गतवेगोऽनित्यं पश्चाद्दृष्ट्वा च न ना परिपाचितं
 स्वमेव पचने स्थाने च । नृनाम्यं च गच्छति ॥
 एवं ज्वरमवाप्नोति पचने च मुख्यतः ।
 एतद्बुद्धिमता प्रोक्तं समामेन चिकित्सितम् ॥

(विस्तरेण ज्वरचिकित्सापक्रमः ।)

दुर्लभा बुद्धिमतास्तु तस्मादृच्छामि विस्तरम् ।
 एकादशप्रकारं हि ज्वरं विना चिकित्सितम् ॥
 सर्पिष्यैकादशं विद्यात् तस्मै विस्तृतं दृष्ट्वा ।
 मिहाम्नि(स्त नाश्या कषायाश्च मेघ पाचनिकानि च ॥
 चूर्णप्रदेहास्त्रेकाच घटिका मोटका पयः ।
 सर्पिष्यैकादशं प्रोक्तं मिहमाममथार्पि च ॥

ज्वरितस्य पित्तचिकित्सावसरः ।

एवं प्रयोगं वक्ष्यामि श्रोतॄणां च पुथक् पुथक् ।
 चामाशये दृषयित्वा नृदु कृत्वा च पावकम् ॥
 रक्तं मांसं च भन्दृष्ट्वा देहिनां श्रायने ज्वरः ।
 श्लेष्मान्धमनिनं चैव जित्वा पित्तं तु देहिनाम् ॥
 करोति यस्माद्दृष्ट्वा तस्मात् ज्वरं विना वक्ष्यते ।
 वायु पित्तेन सम्पृष्टं श्लेष्मा वा पित्तमूर्च्छितः ॥
 कषाच' कुकरो यस्मात्तदा पित्तमुपाचरत् ।

(पित्तोपशमनाद्यमुष्णोदकपानम् ।)

दृश्यते मण्डामन्त्रिन् देयं दण्डविपाचनम् ॥
 ज्वरघ्नं दण्डनीयं च कफपित्तानिन्नापकम् ।
 स्त्रीतमा शाधनं चैव कश्चिन्मे भेदकरं नृणाम् ॥
 दण्ड्यमानं हि कायाश्रीं स्त्री यथा वायुश्च शाम्यत ।
 तयोवाध्यान्नाम्यत्वासत्यसमुपशाम्यति ॥
 तस्मादुष्णोदकं पिय मेवमाहूतवज्जर ।

(शीतोदकपानं दायाः ।)

शीतं हि मन्त्रिन् तेषां न देयं घ्यात् कटाघ्नम् ॥
 शीतं हि मन्त्रिन् पौनः कापयेत् कफमाकर्तुं ।
 कुर्याद्वयोऽग्निभृता स्तैर्मित्यमकश्च तथा ॥
 कामश्च तिलकं स्मिहं हि त कथितशालनम् ।

(शीतज्वरचिकित्सापमकारः ।)

तेषां सामाकृतं पानं याचाप्यकालशालना ॥
 भोजनार्थं हि यदात्र पया देया इभुक्षितं ।
 क्षुत्पिपासोपना यथा शक्यमनिलोदका ॥
 शोणित्वातकफां हन्यात् लघुत्वात् परमेव च ।
 हृदिधा हृदिभुक्तात् मास्वेदावपिमारयेत् ॥
 तस्मात् ज्वरपु मयेषु ज्वरमुक्तं च मानवे ।
 पायः ।
 शीतज्वरहरं कृत्स्नमक्रमेण चिकित्सितम् ॥

ज्वरितस्य भोज्याभोज्यविवेकः ।

अथ ऊध्वं प्रवक्ष्यामि भोज्याभोज्यं सविस्तरम् ।
 शालयं घटिकावैव नावारान्मममोदका ॥
 यथाशक्तिनिवाधि भोजनेयुः शिता सदा ।
 कपिश्लेष्माम्भरिणा वाताका कालपुच्छका ॥

एणा वर्तिरकासैव आङ्गना ज्वलि वि ते हिता ।
 मुद्रादकाससुराणां मति तं नानां तथैव च ॥
 मिहाम्बुधा प्रशस्त्वा यथाय उदरनाशना ।
 उ(क)ण्णम(मो)हान् मयवकान् मज्जुकान् नितकानपि ॥
 मावान् तिलोक्षोणवायान् ज्वरित परिवर्जयेत् ।
 शाम्याऽऽमृ नृ पादक सामं त मा ता र भे भं गम्यमात्रिये च) ॥
 कागतीरकवागदं दधि गुळं च व्रजयेत् :
 पिष्टाक्षानि च मर्शानि शाकानि विविधानि च ॥
 विट्पात्रान्युणवायाणि ज्वरित परिवर्जयेत्
 सर्पिणस्तित्तिरिक्तोद्यान कपोताश्च व च(न कुङ्कुटान् ॥
 पक्षेताः स्वच्छिगानुणान् ज्वरित परिवर्जयेत् ।

(ज्वरितस्य वमनादिकामः ।)

राव मने च वि(र क च क्षेत्रने लहुने तथा ॥
 मोक्षा भि ज्वरित काला । मचम्याने न म धिम्नरा ।
 (ज्वरितस्योत्साहार्थं कथादिकथनासम्भकता ।

थमात्यायानयस्यपि मज्जदयानुशासिन ॥
 कन्दोद्या मतिमपवा शास्त्र प्रामेषु काविदा ।
 ते बदेयु कथाघिता धर्मकामार्थसंहिता ॥
 चातुरस्य विनोदार्थं तन्दागेकविनाशना ।
 टाकनाश्च मनोज्ञाश्च नरमोतिविधर्षना ॥
 पित्तव्याधिपरीतानां कथाश्च परिवर्जयेत् ।
 ललाहमेव जनयेत्तातुरस्य चिकित्सक ॥
 सदयस्य हि भैषज्यममृतत्वाय कल्पते ।
 चन्द्रामना, पौनकुचा, सुरम्भा शुक्रवासस ॥
 रुद्राक्रमविनाशार्थं उपार्मीनाश्च यः पित ।

(ज्वरितवर्जनीयानि ।)

यत्प्राशनमतिस्नानमतिचक्रमणानि च ॥

ज्वरिता वजयेदित्य प्रणामस्तत्र मन्त्रेण ।
क्रोध स्त्रियं चक्रमणं दिवा स्वप्नादि भोगणम् ॥

(ज्वरपुनर्भवनिमित्तम् ।)

गुरुण्यध्विरुद्धानि व्याधामो विगटाकणम् ।
प्रदुष्टो माकत पामं निशि जागरणं च यत् ॥
कारणान्युपशान्तस्य ज्वरस्य प्रभवे पुन ।
नम्यै चै न ना स्था पर्येज्जन्तु मङ्गमा ज्वरकर्शितम् ॥
मन्दूयितां तस्य तनुं पुनरावर्तने ज्वर ।
मङ्गज्वर र क्रोधभवा ज्वर मोक्षो मङ्गपिभि ॥

(ज्वरशान्त्यर्थं पुत्रादीमादि ।)

तस्माज्ज्वरविमोक्षाय पुत्र्येद्व्यध्वजम् ।
स्त्रिमादिशान्त्या नामा प्रतर्पितं नियमो यम ॥
र श श्यक्त वैद्य ट य काव्या वेदीना ज्वरमाशना ।
रागाधिपतिकयो यो जाय्याधामा प्रमथे ज्वर ॥
मर्तभूताक्तको घोरे प्रताशाका ज्वर, स्मृत ।
प्रमदया त् दृष्टिकिञ्च स्यात् भिषग्भि पापमभव ॥
तस्माद् दे वा दा शितैर्मन्त्रैश्चार्मैश्च विनिवर्तयेत् ।
दृ म तद्विद्याममृत्युचं जगत्कर्म ज्वरापहम् ॥
तस्माद्य भुतवेद्येन तथा नाविगतं ति ज्वर ।
रुद्रभक्तेन शक्तिना वैद्येनस्य तपस्विना ॥
प्रयत्नेन प्रयोज्यं चि शा तज्वरचिकित्सितम् ।

इत्याह भगवानाज्ञेयः ।

इति भेदे विकीर्णितं प्रथमोऽध्यायः ॥

अथातो विषमज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

न आह भगवानातेयः ।

(विषमज्वरनिमित्तविचिकित्सा ।)

केचिद्वातोत्पत्ता क) प्राहुः भिषजो विषमज्वरम् ।
सन्निपातोद्भवं केचिदपरं पित्तसंभवम् ॥
श्लेष्मजं त्वपरं प्राहुः अपरं भूतसंभवम् ।
जम्बूनक्षत्रपौडाभिरपरं देवचिन्तका ॥
इ ह) गोऽथ विकाराणां मतयोऽथ दृष्टिस्त्रिधाः ।

(विषमज्वरस्य सन्निपातोद्भवत्वम् ।)

सन्निपातोद्भवं श्रोतव्यं वक्ष्यामि हेतुभिः ॥
यक्षाशयस्य पवनो क्षुब्धमज्जगतं त तथा ।
कुपितः कोपयन्थाशु चेक्ष्माणं पित्तमेव च ॥
स गर्भोरसमुत्पन्नस्यानलस्य च यो मज्जान् ।
अग्रेदुष्कंष्कः का स नारित ता क कुर्यादापि
चतुर्विधं धातुकम् ॥

(विषमज्वरस्य धातुदोषकम् ।)

मज्जानलमग्निं मेदय दूषयेत् प्रथमेऽहनि ।
हितीयेऽहनि संप्राप्ते दूषयेन्नाभगोणितम् ॥
ततस्तृतीये दिवसे दूषयेत् कफमाकता ।
अभिगम्य तपस्तथ पि स दूषयेत् चतुर्थकम् ॥
ज्वरोऽथ प्राणिनां देहे वाहो मारिष्वरस्तथा ।
प्रयतंत प्रशन्तो तु तस्मादस्य विचक्षण ॥

(विषमज्वरे गोपौषचारः ।)

गर्भोरस्यानलसंभूतो धातुमहश्च दूषितः ।
तस्याश्चतुर्थको नाम स यं हि वि क्रियेत मोहत ॥

गर्भेण हृष्यपुष्पाणामाढकं सर्पिष पचयेत् ।
तस्मिन् पाथयेद्भुक्त्या मधुपादममन्वितम् ॥
कासं श्वासं पाण्डुरोगं तृतायकचतुर्थकी ।
रक्तपित्तं क्षयं चैव त्रिंशं यमपिर्नियच्छति ॥

(पञ्चकीकृतम् ।)

नागरं मेथ्वं चय्यं पिप्पलितारक्षितकी ।
तेषां (तु) पलिकभागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
सौरभस्येन मयोज्यं शनैर्हृद्भिना पचेत् ।
एतेन गुल्म्या शाम्यन्ति कृद्भानि जठराणि च ॥
ज्वरं च विधमे पित्तं मूत्रं शक्यं च देहिनाम् ।
शूलं पाण्डूदामये चैव पचन्ना दापयेत् ॥
अर्धवाताय ये केचित्सर्वेषामापथ परम् ।

(मृगयणादि घृतम् ।)

मृगयणं चिचकं त्रिंशं धिलङ्गानि कुर्यात्तर्कीम् ॥
विभोतकान्यामलकं चित्रित्रिन्धुत्वचं तथा ।
द्वैतामि मसांगानि शृङ्गान्यलमसानि च ॥
ते, पाथयेद्भुतप्रस्थं सम्यक् क्षयं नय हृद्भु(त्त)वि ये) ।
शु(च)कणी दीप्यन्ते तेन वातगुल्मश्च शाम्यति ॥
शर्शपां(सां) शमनं चैव गुड(द गोफे च पूजितम् ।
एतदेव हि वै श्रेष्ठमुदावर्तं घृतं भवेत् ॥

(मन्नापच तैलम् ।)

दर्भवेतममूलानि चन्दनं मधुक इला ।
फेनिला पद्मकीशारे चमे च कमलोत्पले ॥
किंशुकसेभिर्भागाःस्युः पृथक् पञ्चवलीनकाः (१) ।
व(ज)न्मद्गोणे विपक्ष्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥
जीवकर्षभकां मेदो मोधनामञ्जकं तथा ।
कालीयकं सप्रियसं दद्यात् कमरमेव च ॥

त्रिपुण्डरीक लोभं च पद्मक पद्मकेशरम् ।
 सुरभिं कुङ्कुमं चैव मञ्जिष्ठा मदयन्तिकाम् ॥
 माचोपलं च तुल्यानि द्विगुणं कुङ्कुमं भवेत् ।
 चतुर्गुणं च मञ्जिष्ठा मौवारं स्नेहमन्धितम् ॥
 तैलप्रस्थं पचेत्केन कपायेनाभ्यपेयितम् ।
 एतदभ्यञ्जनं तैलं त्रिपदमञ्जरनाशनम् ॥
 महापद्मसमाख्यातमेतत् मध्वञ्जरापहम् ।
 वातपित्ताहृद्यं लिप्पञ्जरमेतन्नियच्छ्रुति ॥

(महापैशाच हृतम् ।)

वायमाणां जरां शरां नाकुलीं गन्धनाकुलीम् ।
 कायस्थ्यां च पयस्यां च चो चो रक्तं स फलकपम् ॥
 छत्रागिति छत्रजटिना मुकर री) क म कटिं(टी), तथा ।
 चारमिं टी पृतना कर्गी वचां कटुकरोहिणीम् ॥
 महापुरुषदन्ता च रुचिकार्मी कलु टु म्य श्वाराम् ।
 मिहमेतद् हृतं पेयं चातुर्यकविनाशनम् ॥
 महापैशाचिकं नाम मयिरेतञ्जरापहम् ।
 भूतयज्जानपन्मारा नु आटांश्चापकषति ॥

(वायमानादि प्रदेशः ।)

एतैर्योषधगणैः प्रदेशं कारयेद्विषम् ।
 भूयथैक्यवितं चैव तदा मपद्यते सुखम् ॥

(ज्ञानहोमादिकम्) ।

वनयज्ञान्तिकर्माणि होमस्वल्पयनानि च ।
 ज्ञानानि चोपवासश्च शमयन्ति चतुर्थकम् ॥
 स्रष्टारं चास्य रोगस्य भूताधिपतिमच्युतम् ।
 पूजयंश्चापि मच्छेद्यं ज्ञानानि हृषभध्वजम् ॥

भूतविद्याममुत्पन्नैर्ष(र्ष)श्च न्द नैस्साधनेरपि ।

शोभैर्षनिविधानैश्च नाशयेद्विषमञ्चम् ॥

इत्याह भगवानाद्यैः ।

इति भेत्त चिकित्सितं द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानाद्यैः ।

(रक्तपित्तनिमित्तानि ।)

ऊर्ध्वाधश्च ग्रन्थानां रक्तपित्तं प्रवर्तते ।

अधो त स्नाद्विविधा प्रोक्ता चिकित्सा रक्तपित्तम् ॥

अत्यस्त्रानवर्णो नाशराक्षसतनात्पमेवनात् ।

उपवासो मातृ भ्रमात् त्रामादिकहास्यागनादिभिः ॥

तिलपिष्टाकशाकानां तथा पिष्टक शृतस्य च ।

पित्तत्वानां च सर्वेषां ग्रन्थादानां च सेवनात् ॥

ऊर्ध्वाधश्च(र्ष) पित्तं रक्तपित्तं प्रवर्तते ।

(रक्तपित्तलक्षणम् ।)

प्राणकर्कांसिमुप्यतः पायुर्तो मिदृतस्तथा ॥

मिर्ध्वति मरुतं च तिक्तमस्त्रमघापि वा ।

न च तत्वेत्य तित्तं भूर्मा भक्षयन्ति पिर्दोनिताः ॥

भक्षिका कपि तित्तत्वात् शुष्कं पित्तं च लप्यते ।

मन्दश्नते दूयते च कण्ठस्ता(न्तु) च शृण्वति ॥

लोहगन्धिमुखं चास्य कण्ठे () धृमायते तथा ।

एतान्येव त्वधोभारी लक्षणान्युपलक्षयेत् ॥

(भाष्याभाष्यविवेकः ।)

ऊर्ध्वभागं तु माध्यम्यादधो वै याध्यमुच्यते ।
 सर्वस्त्रोतं प्रवृत्तं तु रक्तपित्तं न मिथ्यति ॥
 रक्तपित्तमधो भावे गे हृदं-स्त न्न सुपाचरत् ।

(रक्तपित्तपूर्वकृपाणि ।)

स्वप्नेषु निद्रा पश्यन्ति शय्यान् दग्धांश्च पादपान् ॥
 लेह्यणा चयकगात्रं ममूकं प्रत्यभाजते * ।
 शोभाणि सुधजायास्त निषर्कं विनिष्यते ॥
 श्वक्वमलमग्रास्तस्य रक्तं कार्मणो दीपनं ।
 जगुष्मान् गुर मर्षो न स्य शमो दुर्बलेन्द्रिय ॥
 रश्मिता हायते दयाया तालगोतस जायते ।
 तालास्ता स्त्रा च प्रतिष्ठाता स्त्रा र्हेट्-श्वराकृष्ट ॥
 कुरु च स्व स्ति दयाया त्वय दानस्य प्रत्यक्षयो ।
 शिरस परिपुल्लं कस्यपादं च दृश्यति ॥
 अरुचिराविपाकस्य मूर्धा श्वासा मृदुत्वर ।
 हतोरस्कस्य कार्मणं निद्रावति मर्षाणितम् ॥
 धर्मानि पूर्वकृपाणि यस्मिन्ना कार्मितानि च ।
 धट् चैकादश चोक्तानि शुणतस्तानि भक्षयेत् ॥

(चिकित्साचिकित्स्यविवेकः ।)

अश्विनीपद्वशं मोक्षं पूर्वकृपैरभिद्रुतम् ।
 प्रतीणवल्गमांश्च न चिकित्सेदिगोपिय नाम् ॥
 अश्विनीपद्वशंयुक्तं अचिरोपद्वशंयुक्तम् ।
 दृश्यवन्त वयस्यं च प्रत्याख्येयं न वै विदुः ।
 अथास्थानुमत्तं पूर्वं प्रवर्त्यार्मि चिकित्सितम् ।
 यदधोत्य भिषग् युक्त्या यगस्वर्गमवाप्नुयात् ॥

(गोपिलक्षणं तच्चिकित्सा च ।)

गोपी नित्यमुष्णान् सुखशान्धमानव ।
लोमो दृष्टा निकटानां वैद्य भेषजकुलक ॥
तस्मात्तस्यानुकूलनं भिषजा श्वस्य जनेन च ।
असंभ्रान्तेन युक्तेन प्रयोज्य चिकित्सितम् ॥
गोपिलो यो व जानि नस्तस्य पञ्चकर्म विधायते ।
तदेव लोणमांसस्य प्रयुक्तं विषमं भवेत् ॥

(गोपिलो भोज्यानि धान्यानि ।)

तस्य मशुककायस्य भाजनान्युपकल्पयेत् ।
कलमान् दोर्घशुकांश्च रक्तशालान् मण्डिकान् ॥
यथाश्वविलताद्यापि जात्रनाय मृगदित्रान् ।
भोजनेषु प्रशंसन्ति सुरान् मयाध इ मेव च ॥
संवत्सरस्थितं धान्यं भोजने गोपिलो नितम् ।
तदि वीर्योदकानं स्यात्प्राम मशारस च यत् ॥

(गोपिलो भक्ष्यानि मांसानि ।)

विशेषतश्च मांसानि कदाचनशामिनाम् ।
गोपी नित्यं निषेवत मद्यानि त्रिविधानि च ॥

(गोपस्थभादः ।)

क्षेप्ता देहे विप्रुडेऽपि वायुना सुसंयोजित ।
पित्तं रक्तं च मन्दं स्राताम् सृग्ध्वं कण्डि हि ॥
ते परस्परसंरुद्धा धातवः पवनेरिता ।
कफप्रधाना रुन्धन्ति सर्वा रमयन्ति हि ॥
तद्योद्धाता रमवाहिन्यः शीता रुद्धा दाययाधकाः ।
रममाहारप्राप्तानां न वरन्ति यथा पुरा ॥
तस्य भुक्तं न रक्ताय न मांसाय च कल्पते ।
न च मेघो दोऽस्ति स्थि सु(मं लं ज्ञाभ्यां न शुक्लत्वाय
देहिनाम् ॥

तेषामङ्गुष्ठधानतां ब्रह्मणां रमनेष्वधः ।

भुञ्जानानामपि मशगणं गात्राणि दृष्टिनाम् ॥

केतुना तेन शुष्यन्ति शुष्यतां गोपव य स्मि च ।

गोपे कथ्यादमासस्य मद्यस्य च विगेषः ।

एतत् गोपस्य गोपत्वमुक्तमाहुर्मनापिणः ॥

सत्त्वे स्वतिप्रमायित्व व्यानकम यथापटा ॥

सामान्यपि तत्रा तेषा स्वातोभिर्विर च च र त्य स्य पि ॥

काधयस्ति प्रमायित्वात् स्नाता स यथितान्यपि ।

तस्मात् कथ्यादमासानि गोपाय मोऽ ब्रह्मयेत् ॥

रहस्यमेतदेवाना उपदिष्टं चिकित्सके ।

मद्यं कथ्यादमासं च गोपिणाममृतेष्वमम् ॥

। इकादि मासस्येणादिमासव्यपदेशेन दापनम् । ।

इका मृगाना कृत्वाश्च मिहव्याघ्रम राक्ष का पा ॥

एणशब्दे न दातव्या नानाद्रव्याभिसंस्कृता ॥

गृध्रान् मक्षमाजुलूकान् मणिकान् श्येनवायसान् ।

दद्याद्दक्षिणशब्दे न मद्यं च नियतं पिबत् ॥

शाखमाजाम्बोमास द्वित्रिहान् गण्यकानपि ।

मकुलानलवृद्धाश्च भक्षयेपि हि समस्कृतान् ॥

अन्यमासापदेशेन सामान्यतानि दापयेत् ।

जुगुप्सया वा वमति वा वि पाकेत्यवहितं भवेत् ॥

तस्माद्रहस्यमिहानि सामान्यतानि भक्षयेत् ।

कथ्यादादि छतम् ।

त्रिलेशयकचभुजां भिषङ् मांसानि स्वाभतः ॥

तोयद्वेणेषु दशसु तुलामद्य विपाचयेत् ॥

षष्टभागावशिष्टं तु रसं विस्त्रावयेद्विषकः ॥

यमेव जीवनाथानां सर्पिर्द्वेण विपाचयेत् ।

तत् पित्तस्त्रावतस्सर्पिर्मांसं तेनैव माधयेत् ॥

कासं श्लामं मज्जद्वेगं ऊवरं पाण्डकजामपि ।
शययुं स्वरभेदं च गोपिणामपकथति ॥

(पञ्चमृत्वादि रमायनम् ।)

पञ्चमूनि नी मया जम्वा गानामो मधुकं वन्ता ।
विपाचयेन्नदोषं चतुर्भागावशेषितम् ॥
तत्कषायं यः प्रसं ने पूर्वा वै घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणं पयसा जायनायेत्य वि वै पमेः ॥
विदार्यामलकानां तु तथैवेत्तुरमस्य च ।
दद्याद्भृतममाम् भागान् तत् पञ्चमृदनाऽग्निना ॥
रमायनमिति श्रुत्वा तत् मपि च जयापहम् ।
ज्जद्वेगजलकामानां जयानां च निवारणम् ॥

(गुडमर्षिमोटकादि ।)

पतन्मर्षिर्गुडं कुर्यात् शकंरामधुसंयुतम् ।
गोधूमधूर्णम मज्ज मोटकान् वापि कारयेत् ॥
पूर्वोक्तं च विकारेषु गोपिणाममृतापहम् ।
लीरानुपानभक्षामि तु मोटका वल्लवधेनाः ॥
मद्यानुपानाः मेव्यास्ते गोप येन आधिक्ये यति ।

(अन्नाधिक्यगोपि तिल मोटकः ।)

प्रस्थार्धे टीर्धो तत्पचितं तिलानां कल्कपेषितम् ॥
तायप्रस्थेन मयोज्य घृतप्रस्थं विप्यः पाचयेत् ।
अथ मिष्टं च घृतं च पुनस्तदिपचेद्भृतम् ॥
मज्जकष्याटमासेन क्षारिणश्च च भवेत्त ।
विल्वमात्रेण पिण्डेन भा पा खनेन न मटाखुना ॥
जाह्नमेन च मांसेन सुक्तं च तेन विधानविद्यते ।
अथ मिष्टं च घृतं च पुनरन्नावधिययेत् ॥
प्रस्थेन पयसा साधे सस्यगितुरमाटकः ।
विदार्यो मुहपणी च मापपणीद्विभेदकम् ॥

शृङ्गाटकमृणालानि पद्मपत्रं मञ्जवकम् ।
 लोचशुक्रा ममृषका भा । माटां ममधुका तथा ॥
 पयस्यां लोचकाकोर्ना कन्दं मोनीत्यनस्य च ।
 मम तानिकटम्बान कल्कास्तानसमश्चितान् ॥
 तस्मिन्नात्माद्य तस्मिन् विपश्चकृदुनारिना ।
 तस्मिन् स्रावयित्वा तु निवानं प्याद्यथामृतम् ॥
 ततः प्राप्य तां वा च व नोभूतं खं खं जनाभिप्रमथयेत् ।
 शयात् शकराचलं पश्चात् प्राप्य प लकमश्चितम् ॥
 मथ्यमानं ततो दद्यादहत्वा दत्त्वा च मथयेत् ।
 गन्धाय चात्र दायं म्यात् तर्जं त्वत्ता दना न ग पुष्पयोः ॥
 एकाभूतं तथा काचमिकापरि वसेदथ ।
 श्वेतप्रमाणमस्याना कायाम् मोदकाम्बुदा ॥
 यवभाभूमचूणाभ्या तृणाक्षय्यवचर्गताम् ।
 भक्षयेन्मोदकाम् कालं लोचपानं पिबत् पुनः ॥
 यस्यान्तं शमयत्येतं प्रस्तामि नि म्हातानिर्गथा ।
 यस्तत्पुनः सप्त सालं कृद्रोगं विषमज्वरम् ॥
 उन्मादं रक्तपित्तं च कामं चेतनं माध द येत् ।

(अथान्ये मृन्नादिमोदकः ।)

शङ्खलस्यार्थं मृन्नानि शृङ्गानि मफन्नानि च ॥
 शतावरीं धृष्टिपर्णीं हस्तं कम्पकारिका म् ।
 गोमोमीं शयमीं कालां शारिका म पुनर्नवाम् ॥
 लोचद्वेनेषु दगसु कुट्टितानि विपाचयेत् ।
 त्वत्सिक्ता म च शतत्वं पुनं खति जनाभि प्रमथयेत् ॥
 यस्तत् सर्विज्जयेत् तद् विपाचयेत् ॥
 भैषज्यानि च पिष्टानि मथेमानि ममाचरेत् ॥
 मधुकं मधुनि न्ना द्राक्षा मेढा ज्यभज्जरी ।
 तान्ममज्जाक्ष्णनामां म च खं तथा पुष्करजो वाञ्जकम् ॥

जीवन्ति स्त्री त्रायमाणां च मधुकानि कशेरुकानि ।
 मोलात्पत्रं पुण्डरीकं वार्ताकानपि धाचटाम् ॥
 काशश्च योमनकैलूणां विदार्यां स्वमस्य वा ।
 तन्निधं दापयेत् पुनः कनरी राजन दृढे ॥
 तुम्भार्थं शर्करायाच दत्त्वा चैवाभिमनयेत् ।
 पलिकां च तुगांश्यां प्रम्यं प्रम्य च मासिकात् ॥
 यमः स्य गुमाफलं नम्य स्याद्दुष्टं मर्गं वि वि च स्व च ।
 उच्छिष्टे दग्माभ्यां च हो प्रम्यां तच्च दापयेत् ॥
 स्वर्गनामागपुष्याणां चून तत्र प्रदापयेत् ।
 वळि टि कान्डीटकान् कृत्वा स्थापयेन्मृगमयेन वै ।
 (उक्तवटिकादिमेव नार्थं परिमाणगुणादयः ॥)
 धर्त्रीयात्तत्फः प न्त्र काव्यं मायं भूय च प न्त्र नर ॥
 शयनं मृदु मेधनं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 कर्मणाऽनेन नियतं यच्छान्तमपकर्षति ॥
 संकुञ्चयति पुष्पं दृ । च पुरुषं दुर्विं च ते नै न्द्रियम् ।
 शार्ङ्गकरणमप्येत तत् नराणां क्षाणरतमाम् ॥
 स्त्रीभिर्जता भारजता शार्ङ्गयातानयोवना ।
 क्षीणमात्रा क्षीणधमा ये चाटक्षिणगोचिताः ॥
 पित्तवीर्यं रक्तपित्तं गोपे दोषश्चर तथा ।
 ज्ञतन्द्रिया मष्टशुक्ला रक्तकण्ठाश्च ये स्मृताः ॥
 अशक्ताः मन्दक्राये या च नातिपुं द्रेन्द्रिये या भवाः ।
 पुनर्नवाः वा स्तान् कुरुते योगी यममूर्तोपमः ॥
 अपक्वावानयोक्ताटान् हृद्गोत्रानपि तन्दिकाम् ।
 तेजोवाऽपहृतं तेषां भूतधर्मेण केनचित् ॥
 क्षीरानुपानाप्तस्त्वन्ति मश गोपे किं मां च (दृ) का ।
 म्याः व्या कुलाद्यान् धातुनां गोपिनां मन्दद्रेचिनाम् ॥
 अपि योगशक्तेनापि दृ स्वमेव चिकित्सितम् ।
 तस्माद्दमायनविधिं बध्माने लये भिषकः ॥

उदरिहृदिह दध्ययं मोऽपि कृत्यकरं भवेत् ।

एकादश च षट् चैव शीघ्रिज्ज नां य उपकृता ॥

सुकुमारं प्रशमयेत् मित्रोऽस्मानिव हृष्टिमान् ।

(गतपाकसुकुमारतेन सह नास्ति ।)

सुखितानां तिलानां तु तेनप्रस्यं विपाचयेत् ॥

पुनं तु संधुकष्यात्त गभं सारं चतुर्गुणम् ।

मृदुवापा कि।क च तस्मिन् भूय एव विपाचयेत् ॥

चतुर्गुणेन एयमा संधुकस्य फ प मित च ।

एतेन विधिना चैव संधुकस्य गतेः तं पचेत् ॥

गतकृत्वा(त्व) विपक्त क तु गतपाकमिति स्मृतम् ।

पानाभ्यश्चननस्येयु वस्त्रोऽभ्यश्चनसाधने ॥

भोजने चामृतप्रस्यं मवाणां राजगच्छिणाम् ।

हृद्दोगं तालुगोपं च पाण्डुरग्नं प्रतान नि।क का म् ॥

तृणामुन्मादवीमपं कासं श्वासममृत्थरम् ।

रक्तपित्तं प्रवृद्धं च सवतां भागमूर्च्छितम् ॥

कामिला पांडुरोगं च पानादेतद्विषयश्चरति ।

सुखवापा काशित्वा पा कां च वाधिर्यं कर्णवेदनाम् ॥

नक्तान्धं निमित्तं च काचं निद्रनाशं राक्षयम् १ ।

विडालिका पृत्तिनस्यं शिरागोगं शिरोपन्नम् ॥

नस्यं(स्य) कृत तं प्रणं न टति श्वातिस्यं पमितानि च ।

अधोभागे रक्तपित्ते रक्ताशं सु भगन्धरं ॥

श्रीरामायणे अत्रिहृद्दीपप्रसन्नं संलज्जितम् ।

नक्तान्धं नक्तपानेषु रक्ते वापि निषोन्नवेत् ॥

पातन्वाधिर्यं कर्णेषु नक्तपित्ते चन्द्रधरम् ।

श्वमाहं काशित्वा च पातन्वाधिर्यं चन्द्रधरम् ।

सुकुमारकमित्यम् पातन्वाधिर्यं चन्द्रधरम् ।

विषयवत्कम् चन्द्रधरं चन्द्रधरं चन्द्रधरम् ।

इति चरक संहिता २२ अध्याये चरक संहिता चरकसंहिता चरक संहिता सुकुमारस्य
ध्याती इत्यने इति सूचते ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवान्नात्रेयः ।

गुल्मपदार्थः तत्त्वभावश्च ।

पक्षे गुल्माः समुद्दिष्टा निदानेषु मविस्तरम् ।
 गुल्मत्वं तेषु वक्ष्यामि चिकित्सां च पृथक् पृथक् ॥
 माकतः कुपितो देहं स्त्रोताभ्युदयं सर्वशः ।
 अभ्यागत्या नृपयति पूर्वं पित्तं कफं ततः ॥
 नृपयत्यथ रक्तं च संदोमांमविधावपि ।
 स संघात स्थिराभूतो गुल्मत्वमुपपद्यते ॥
 दुष्टानां वस्तुकामानां परधानभूता यथा ।
 जल्यश्चरययानानां मङ्गलां गुल्म इत्यते ॥
 एवं देहप्रमादोनां धातूनां विप्रकर्षणम् ।
 संमर्गो गुल्म इत्युक्तं मङ्गला गुल्म उच्यते ॥
 क्षतश्चिन्तिस्तश्चिन्तानां तु ॥ वज्रानां कारुण्यमपि ।
 मङ्गला गज्जनं गुल्मस्तद्वद्गुल्मं देहिनाम् ॥
 अमूर्तत्वादि वा तस्य संवर्त्तिनापजायते ।
 सुधाय पित्तश्रेष्ठाणो माकतो गुल्मता व्रजेत् ॥
 मधुच्छिष्टमयं पित्तं चिन्तिना भ्रमरा यथा ।
 तथा ते को ह्येते पु पवनो धातुंस्तान्चिन्तिनात्यपि ॥

। तत्तत्स्थानभेदेन गुन्मानां गुनलघुभावः ।

स्थानानि तस्य गुल्मस्य संवर्त्तिना गुल्मनामवम् ।
 कुक्षिवर्त्तिगतो गुल्मो वातभृगिष्ट उच्यते ॥
 स वातगुल्मरूपाणि कुर्यात् स्थानवर्त्तेन तु ।
 तथैव पित्तस्थानस्य पित्तरूपाणि दृश्यन्ते ॥

एव श्रेयानि रक्त च सखिपाते च सर्वशः ।
 सर्वथा सखिपाते तु स्वं स्वं रूपं निदर्शनम् ॥
 आगन्तुर्दयत्यत्र धातन् स्थानस्य उच्छ्वसनम् ।
 विकिर्णितं तु स्थानत्वं स्वं न भक्ति तत्र चनाधिकः ॥
 हृदि वसितगतं पाकं वातगुल्मं तु गच्छति ।
 हृद्वाभ्यामग्निरं गुल्मं पाकं गच्छति पैत्तिकं ॥
 हृदि च श्लेष्मगुल्मं पाकं वात्यननुहितं ।
 पच्यते सखिपातान्तं गुल्मं शान्तिज्वलया ॥
 दोषद्वयेन संस्पृष्टा, सर्वं गुल्मा प्रमाथिनः ।
 तस्मै स्मात् तेषां भेदनाया क्रियात्मका प्रयोजयेत् ॥
 धत्तैर्यं खिद्यमानोऽपि गुल्मो हृदिमवाप्नुयान् ।

(बालगुरुसमितिजिज्ञा) ।

अतन्म ज्ञातगुणस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥
प्रभुर्हि सर्वभूतानां यश्च प्राणेश्वरात्मानो ।

(दशमस्कन्धम् ।)

जर्गतकीं त्रिव क दृक् वत् । कटुकरोक्तिर्नाम् ॥
 भीषणं यवचारं विडुङ्ग विलक तथा ।
 अक्षप्रमाणेनैव हृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 तन्मद्य स्त्रावयित्वा तु पाययेत् यथाबलम् ।
 वातगुल्म क्रिमिं कामं श्वसनं पिच्छं च । नमेव च ॥
 दशाङ्ग नाशयत्येतद्दोग्धान् श्वमिशामुरान् ।

(दाधिकष्टतम् ।)

हे यः (पं) चमृन्त्यां सद्यर्वाभ्युदयान् पुनर्नयाम् ॥
 कान्तां हिवकतां गच्छां भार्गवीं गोजुरकां वन्याम् ॥
 कः (ग) टिं पुष्करम्भं च पनाशं गन्धसंज्ञकम् ॥
 एतेषां द्विगुणान् भागान् अन्नदोषे विपाचयेत् ॥
 कीमानां सकुलुत्थानां माषाणां च यवैश्च ॥

प्रस्थं प्रस्थं पृथक्त्वा तन्मित्रेण समाप व ये प त् ।
 तेन पादावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 दध्यादिभिस्समं शुक चारुनालं तुषादकम् ।
 दाडिमाञ्जाक त करमं मातुलङ्गरमं तथा ॥
 चतुर्गुणं चात्र दधि गर्भं तेषां समाप व ये प त् ।
 कारवीं क्षीयणं दर्ती त्रिणैश्चूनवन्वानि च ॥
 हिंसां गन्धां वनां सा चैव यवानि ना मस्तुवतमम् ।
 विडङ्ग दाडिमं हिङ्गु नैलिकां चित्तामपि ॥
 द्राक्षिकां चात्रमेदां च पाठां पाषाणभेदकम् ।
 लघनं चरपभं भार्गवां श्वट्टां कपुषामपि ॥
 खपुर्माषांदु बीजानि गतवायापकुचिका ।
 अजाजी चित्तकं पृ दृ वा तुम्बुकं गजपिप्पलीम् ॥
 धाम्यकं सुरमं चैव दद्यादलण मन्त्रितम् ।
 गर्भं (स्थ) (ना) (ना) जन तन्मित्रं पाययेत्सपिकतमम् ॥
 शक्रगुल्फादले सर्वान् गुल्फानितत् प्रणाशयेत् ।
 एकांगले पक्षमले श्वधस्या त्रिङ्गु चैव हि ॥
 हृद्गो मज्जोर्दोषे क्षातगुल्फं च टाकले ।
 दाधिकं नाम विष्ण्यालं सपिपित्तत् मज्जागुणम् ॥
 उन्माद शन्तिपत्रे द्या कर्मा नि चापम्भारं च नाशयेत् ।

(घट्पलघृतम् ।)

यावन्तो(शू)कं तथा क्षारं मैश्वरं तन्मित्रपिप्पलीम् ॥
 पिप्पलीं शृङ्गिचरं च मरिचं च समापयेत् ।
 एषां येषां तडेव स्युः पृथक्-भागा पल पलम् ॥
 एषामर्धपलान्भागान् कषायमुपसाधयेत् ।
 पौर्णरधपलानैस्तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 श्लेहगुणं कषायं तु क्षीरं नदिगुणं भवेत् ।
 इत्येतत् घट्पलं नाम सपिपित्तविनाशनम् ॥

झिहानमश्यामि तथा शङ्खणाटोपमेव च ।
 वस्तिकुण्डलवर्त्मानि धानादेवापकर्षति ॥
 एषामन्यतमैः स्नेहैः स्नेहितं वातगुन्धिनः न म् ।
 विरचनेन स्निग्धेन युक्त्या मंशोधयेद्विपक्व ॥

(नाभुषानक्षीरविशेषः ।)

घृतं च मधु च तथा चित्रक मैथवं पत्र चाम् ।
 पिप्पली च पचेत् क्षीरं च घृतं शास्तं नानां चावतारयेत्
 ततो विडानपटर्कं पिबेदुष्णं न वारिणा ।
 घृतेन पयसा वापि मद्यनाशं न वारिणा ॥
 वातगुण्डं नुदत्येष गुण्डशूलानि यानि च ।
 मंशोक्षानमुदावर्तयेच्च गुण्डं च नाशयेत् ॥

(क्षारघृतम् ।)

मर्दोपध देवदारु वाशा कटुकरोहिणी ।
 चित्रि च त क) पिप्पलीमूलं पिप्पली जम्बिपिप्पली ॥
 कुष्ठं च मर्पगन्धा च पञ्चैव लवणानि च ।
 द्वौ क्षारौ चित्रता टल्ता द्रव्यम् सौपकुञ्चिका ॥
 एषामध्वप्लान् भागान् लवणानां पलं पलम् ।
 चूर्णानि दध्म प्रस्थाप्य ध्वं समानोच्च विपाचयेत् ॥
 समतलघृतानां च प्रम्य प्रम्यं प्रदापयेत् ।
 मदीमं च यथा शाल्यं चर्शेनमवतारयेत् ॥
 ततो विडानपटर्कं पिबेदुष्णं न वारिणा ।
 घृतेन पयसा वापि मद्येनास्त्रेण वा पुनः ॥
 एष क्षारघृतो नाम वातगुण्डविनाशनम् ॥
 झिहानमशशूलानि वर्मा कर्मा दावर्तकुण्डलम् ॥
 क्रिमौन् मयह्वान् र्णा टोषान् त्रिषान्वातापतानकी ।
 मर्पभूयकटङ्गाश्च अथितान् गदयोजितान् ॥

वातश्च असमृत्तानां मन्त्रिपातात्मनां तथा ।
प्रसङ्ग नाशयेत्, अथ' क्लिप्ताभ्रणोऽत्र साकतः ॥
वक्ष्या च लभते गर्भे गगानपि च माशयेत् ।
अपस्माराग्नयोन्मादाः ॥

इति भेले चिकित्सिते पञ्चमोऽध्यायः ।

(कुष्ठनिमित्तलक्षणार्थाणि ॥)

..... पित्तं भृशं देहं प्रकुप्यति ॥
तत्प्रदुष्टं दूषयति रक्तसामग्र्योन्मेषम् ।
तत्र कुष्ठानि जायन्ते देहांस्ते बहुविधानि तु ॥
तेषां केषाणि वक्ष्यामि चिकित्सा च यथाक्रमम् ।
दोषाणां मन्त्रितानां तु त्वह्यमात्रस्मरचारिणाम् ॥
प्रदूषणं सर्वेषां कुष्ठमित्यभिधीयते ।
विरुद्धमात्रायतोऽऽद्याः पञ्च शोणितशून्ये च ॥
ऊर्ध्वमूत्रपुराणां घेदा गात्रां तां च विधारणात् ।
शाम्यानुपाटकं मांसं शार्कं रुचिराणि च ॥
मद्यमद्यमद्यान्यथे मेवित्वा यः पिबेत् पयः ।
भुक्ता वाऽत्युष्णमाहारं मधु मांसं च सेवते ।
मद्यं मधु च यः पोत्वाऽत्युष्णमस्य च सेवते ।
विदग्धभुक्ता यथापि शाम्यभ्रमं निषेवते ॥
उष्णोत्पलाभ्यां मज्जमा यथाप्यप्सु निमज्जति ।
तस्योष्णं मसिकहन्तुं प्रकापयति साकतम् ॥
उद्दीरयति वायुस्तु दूषितो दोषमश्नयात् नृः ।
दोषाः प्रगताः प्रपश्यान् रुधिरं दूषयन्त्यति ॥
रक्तमांसनिरुद्धांश्च वातपित्तकफास्त्रयः ।
जनयन्त्याशु कुष्ठानि नृणामष्टादशैव तु ॥

निदानेष्वपि निर्दिष्ट निदानं जस्त साम कुष्ठिकम् ।

अष्टादश तु कुष्ठानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

(वात-पित्त-श्लेष्म-कुष्ठलक्षणानि ।)

यत्कुष्ठमरुणाभां श्यामारुचं सवेदनम् ।

पिपासिकाशृणमिव ककश चापि वातिकम् ॥

लिप्पमुत्तिष्ठते यत् दृष्यते परिदहति ।

ताम्र श्यावप्रकुपितं मज्जरं चापि पेशिकम् ॥

ममृत्युशेषु वातयु स्तिमितं बहलं गुरु ।

पाण्डुरस्त्रिभं च गुरु च यत् कुष्ठं श्लेष्मसंभवम् ॥

(साविधातिककुष्ठ लक्षणम् ।)

स्फुटितं श्यावं बहलं टाक्षरागरुजाऽन्वितम् ।

त्वणामनखमामयं दीयद्विस्मान्निपातिकम् ॥

(कुष्ठ पूर्वरूपाणि ।)

मादुर्भविष्यति तत् तैव पूर्वरूपाणि मे गृणु ।

ता या नि भलज्ज मधायि वा विकिसितमुपाचरेत् ॥

ऊष्मापणं परातापं स्वं टीका रीज्यं विवर्णता ।

सुमत्वं रौमज्जपय गाढाणां गौरवं क्लम ॥

रागं पिपासां दीप्य दधु, शु, पिटकाटयः ।

काकणोदुम्बर-मण्डलश्रृङ्गिणकुष्ठ लक्षणानि ।)

तत् कुष्ठानि आयत्त तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

स्वेदनं काकणाभासं ममृत्युसमवेदनम् ।

स्फुटितं भालपयन्तं काकम् कुष्ठमुच्यते ॥

उदुम्बरनिर्भयसु मण्डलवर्णमुच्यते ।

निराश्रावैः स्वर्द्धिवा विद्यादौदुम्बरं तु मतम् ॥

मण्डलैर्वज्रजीवाभैरुक्त्वं स्मृतिदाहिभिः ।

विद्या तु मण्डलं कुष्ठं तदेदना चो, गो, यणान्वितम् ॥

शृङ्गिणोपमं कुष्ठं शृङ्गिणं विभावयेत् ।

(पुण्डरीक-मिष्ट-कपाल-चर्म-कुष्ठ-लक्षणानि ।)

पुण्डरीकदन्ताभामं पुण्डरीकं तु तद्विदुः ॥
अन्तर्गुण्यमदृगं चि मि र्धं च कुष्ठमुदाहृतम् ।
कपालकुष्ठं कृणुत तु मण्डले परये तदा ॥
चर्मकुष्ठं तु बहुलं प्रसिद्धमभिधं स्वरम् ।
सम्प्रीकान्तानां तापा पाप्मा कण्डूरकान्विता ॥
इदं पुनः प्रसूयति कण्डूराधान्वितं च यत् ।

(कण्डूरोध-काटिक-विचचिका-दृक्कुष्ठ-लक्षणानि ।)

वर्धते च समुत्पद्य कि का टिकं तत्प्रकारितम् ॥
श्यावा रक्ता-समुत्पत्ता प्रकिञ्चा स्त्रविर्णा तथा ।
मामेनापचिता युक्ता धिरेया मा विचचिका ॥
परिशुष्काणि कर्त्तावि कण्डूराणि घनानि च ।
भण्डनाभ्युत्पत्तायाञ्च दृक्काष्ठं हि तत् स्मृतम् ॥

(शलाक्या-श्वित-विषज-पाटिक-स्युन्नाक-कुष्ठ-लक्षणानि ।)

अरुद्विषायमानं तु नाम्नोन्नितकै र्वरं ।
वद्भिश्च म स्त्र-वद्विष शलाक्यं तु तद्विदुः ॥
शालिशू मू तन्म प्रतीकाङ्गं मीमभिश्च कलाहितम् ।
अन्योन्यमण्डलेविह श्वितं तदुपलभयेत् ॥
मोनमुपिकर्कोटानां विषवेगेन दूषितम् ।
सकण्डूटाकपिटकं विषजं श्याममेव वा ॥
पादपाणितन्नाङ्गुष्ठपाणिदेहेषु जायते ।
स्फुटितं वेदनादाहयुक्तं च पाटिकं स्मृतम् ॥
उदुम्बरमवर्णं तु समुत्पद्यमवेदनम् ।
पिच्छुद्रा(रा मविवर्णं च कुष्ठं स्युन्नाकरुच्यते ॥

(एककुष्ठ-लक्षणम् ।)

विसर्पेभ्यः परिकान्तां विकङ्कां ग ण णं मपरिस्त्रवम् ।
तदेककुष्ठमित्युक्तमेकं त्रि वा मर्पमभवम् ॥

पि य तान्यष्टादशाक्षानि कुष्ठानि ह्रस्व स्वनक्षत्रैः

(नवमाध्य कुष्ठानि ।)

न च य तथाऽन्यमाध्यानि चिकित्स्यानि तथैव च ॥

पुणर्वर्गकमथ शिवं पर्याजिह्वं मकार क)नम् ।

उद्वरशतारुक् चमकुष्ठं च यत् स्मृतम् ॥

एककुष्ठं तु यथाज्ञं कुष्ठं वै पाटिकं च यत् ।

एतानि नव कुष्ठानि न सिध्यन्त कटाचने ॥

(नवमाध्य कुष्ठानि ।)

सिद्धं विशचिंका वा पा मा टट्टय क का टिकानि च ।

कार्यं पा मकुष्ठं म्यन्तारमण्डलं विद्वजं च यत् ॥

एतानि नव माध्यानि कुष्ठान्यहर्मायिणः ।

कर्मजानि नव ह्येषां दण्डजानि स न वैर च तु ॥

कर्मजानि न सिध्यन्ति सिध्यन्ति दातवानि तु ।

आत्मवान्मुच्यन्ते तस्य कुष्ठमेव स्वधित्तम् ॥

(कुष्ठे जम्कार्दिभि रक्तनिर्हरणचिकित्सा ।

रक्ता- ह वाकि लि कुष्ठानि मसिपातोद्भवानि च ।

तस्मात्तेषां प्रथमतः मिराकर्म विधीयते ॥

कुष्ठम्या त्वा न्यता न्यायं रक्तं बहुशय म्क टं न स्मृतम् ।

जम्कान्तावृष्ट्वीं शोणितं तस्य निहरत् ॥

रक्तविकाराः ।

युक्तं रक्तविकारान् पृथग्धातुमस्माद्यितान् ।

मर्फममरुण कर्णं शानि ति, क शोणितं तम् ॥

नोनपोतामितं तमं रक्तं पित्तान्वितं स्मृतम् ।

विज्रमं पाण्डुरं स्निग्धं तत्तुमश्चकयात्मकम् ॥

मवेष्टां ट क शनं विद्यात् शोणितं मासिपालिकम् ।

इन्द्रगोपकमहाश चटुष्ट रक्तमुच्यते ॥

नरस्य मुक्तरक्तस्य प्रतिभुक्तवत्तया ।

सहृद्यैः च गन्धैः वा तैलैः शैविः शैवः चमेव वा :
 पिप्पलीवर्धमानं वा मालिकानं समाचरेत् ॥
 अरिष्टमभयारिष्टं शण्डिः शण्डौ शरिष्टमेव वा ।

(कुष्ठे स्वादिश रमस्य खानापानादिषु भवतः विज्ञेयः ।)

मुष्टं खदिरमारस्य कुष्ठितं च प्रतिवेद्यं ज्ञेयम् ॥
 तत्र च स्मृत्तं तं पिबेत्तत्र खानादुदतयेत्तथा ।
 तैलं मिष्टं च मधुं श्वातं पानाद्याद्यं च कारयेत् ॥
 पक्षं सामसृतं तुं वापि पक्षमाभ्यासमाचरेत् ।
 प्रमत्तं खदिरं कृत्वा दुष्टानि सुगुरुण्यपि ॥
 मंहुर्हो नाकपयाये युगान्तर्गन्धिनगानिव ।

(म गोमूत्रं हरिद्राक्षणादि पानम् ।)

पञ्चाभयास्तु मखोपा सुगुडा वाऽपि चूर्णिता ॥
 लिप्तात्वा (स्वा दशनं, कुष्ठं शैवः वास्त्रो वा न चिगाहयेत् ।
 गोमूत्रेण हरिद्रा तु रमाञ्जनमद्यापि वा ॥
 प्रयागेण पिबेत्कृत्वा तदा रोगात्प्रमुच्यते ।
 शूलं हरिद्रा मञ्जिष्ठा त्रिफला देवदारु च ॥
 नागरं पञ्चमूल्या इ मुक्तो मधुरमा तथा ।
 सप्तपर्णी ह्यपामार्गं पिबुमन्टाटकं रुटं च कौ ॥
 विडङ्गं चित्तकं दन्तं पिप्पल्या मरिचानि च ।
 तेषां तु समभागानां कुष्ठं वा चूर्णकपान्त्रं पिबेत् ॥
 मासं गोमूत्रसंयुक्तं तदा कुष्ठं प्रमुच्यते ।

(कुष्ठे उष्ट्रोक्षीरपानस्य विज्ञेयः ।)

उष्ट्रिः शैवः पिबेत्तत्र शैवः शैवः शैवः शैवः ॥
 ज्ञातक्रिमो न किं कुष्ठानि चतरोमनस्वाद्यपि ।
 अपि वा शैवः शैवः शैवः शैवः शैवः ॥
 एतादृशमभ्यासं प्रोक्ता क्रिया कुष्ठनिवर्धना ।

(कुष्ठे प्रलेपादि वाद्यसिक्तिकाः ।)

वाद्याः क्रियां प्रवक्ष्यामि विस्तरं च निर्बोध मे ॥
या रे (ले) पमानि कुर्वन्ति भुक्तगन्धस्य दधिनिः ।
विष्टस्य शस्त्रैः पत्रैर्वा गोमयैरपि वा पुनः ॥

(दद्रुकुष्ठार्ति मसकं स्वर्जकादि लेपः ।)

मतः कुष्ठानि लेप्यानि प्रलेपैः कुष्ठनाशनैः ।
स्वर्जकाकुष्ठतुल्यानि विडङ्गमश्विचानि च ॥
भनः शिमा च लोधः च लेपः कुष्ठविनाशनः ।
यवभुजफले दन्तः स्योनाकं गजपिथलो ॥
चिचर्कं मर्यापो-हो तु हरिद्रे दे । वपययत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतत्समालोद्य निम्बानयेत् ॥
मसवात्रात्परं चैव कुष्ठानां लेपनं परम् ।
दद्रु कषाम्बुकुष्ठानि कि। का। टिकानि विचर्चिकाम् ॥
खुलाकृष्णानि विषजं मिष्टानि च नियच्छति ।

(कर्षोरादिलेपः ।)

कर्षोरां भाद्रमिकां दन्तौ त्रिस्ता शुकाम (न) सा (ना) ॥
चित्रकार्कशिकटुक चिकमा कटुरोत्रिणा ।
कोशातकी भद्रमुस्ता हृत्तौ मर्यापो वचा ॥
कर्षोराजं शुद्धा च खर्गोरादौ निदिधिका ।
पिपुमन्दस्य जाल्पा, त्य च पि पो लु (वि) खकवचक (२)म् ॥
मौधाम्बककर्षोराणि कर्णिकारां ह्यफ (३) भा. ऊः ॥

भज्जातकम् ॥ (१)

इति भेलं चिकित्सितं सप्तोऽध्यायः ।

(१) चय चिचिन्तु काष्ठकाशी मुद्रितमिति भाति ।

(श्री अमेक्षादिचिकित्सा ।)

स्त्रियां च युक्ताः कृत्वा भवेत् । देवा स्वप्नं च व्रजेयेत् ।
 कषायस्थाननिस्तस्य कषायोदकमेवित् ॥
 विग्रेषत श्लेष्मज्जान् तौघैरिव समाधरेत् ।
 भकाधार्यं च तिरु च पेलिकपु प्रयोजयेत् ॥
 यमाध्यवातजान् भेजान् चतुर पारव्रजयेत् ।
 यक- चि याद्वमदेय तृपणा कामो भ्रमस्तमः ॥
 शुनानि पिटका कण्डू प्रमेहान्णामुपद्रवा ।
 थकियाभि प्रमेजंषु पिटका ज्ञापि कारयेत् ॥
 उपद्रवेण युक्तानां पिटकाभिस्तयेव च ।
 प्रमेहिणो ना मित प्रोक्त मया भेषज्यमुत्तमम् ॥
 व्यस्तेरैस्ममस्तेच योगम् प्रविभागेत् ।
 चिकित्सां कल्पयेद्देवो यथा दाप यथावत् ॥
 विगति ता मृचकृष्णाणां लक्षणानि निरीक्ष्य तु ।
 रोचममर्गजंतुष ततो योगान् प्रकल्पयेत् ॥
 उहेगमाक तेषां तु तस्मादध्यामि भेषजम् ।
 भूयो मृतप्रणान्थे प्रविभाग च तच्छूण ॥

प्रमेहं पानविशेषाः ।

शलाघरोमूलरसं च । समांशो मधुमर्षिणा ।
 द्राक्षं भिजं पालव्यं कफपित्तप्रणान्तये ॥
 किराततिरुस्वरसः पटोलाकषयोस्तथा ।
 नाम लौहं शमयेन्मज्जं काथस्तृदकमीचित् ॥
 पिप्पली मृद्विवेचं च मरीचानि तथैव च ।
 पित्रेक्षुग्वाङ्मुनाद्येतत् मयो भेजात् प्रभुषते ॥
 चम्पचित्तकमूलानि पुतिकस्य त्वचस्तथा ।
 कसेर्युर्धासु संस्कृत्य भुञ्जाना वै सुखं भवेत् ॥

(भस्मनवणमेहयो रानविशेष ।)

लीरमिद्वेयैवेभसैयद्युक्तं त्रिगुमयुतम् ।
 दृतं प्रसङ्गेन पिवन् भस्ममेहाद्यमुच्यते ॥
 कपित्थसाग्नमेढा च मिश्रितानि तथैव च ।
 ततो युतं तैर्नवण काचप्राक्त मदापयेत् ॥
 पिप्पलीकशमंयुक्तं मधुयुक्तं मशकैरम् ।
 अथैव नवणमेहं तु पीतं शोभन धारिणा ॥
 मा। मे। हयुक्तेन भोक्तव्यं माट्टेप्रस्रवणं न वा ।
 एतत्तु विजयेत् नित्यं मेहं नवणमभवम् ॥

(भिकता शुक सार गत-रक्तमेहचिकित्सा ।)

एना प्रवालकं त्रिद्व नवणं च समं भवेत् ।
 मध्यतो।मी विण्णो।न पि पीतं तत् खे।मे।हं समिकतं जयेत् ॥
 तुम्बुकुशिकपित्थानां निर्यामं सौद्रमंयुतम् ।
 शुकमेहं मशमन्ति यथा।वा।सस्य च सेवनम् ॥
 मकुलुत्याणि यृषाणि मदुवाणि विशेषतः ।
 भोज्यानि शुकमेहेषु यवाद्यविकृतस्तथा ॥
 शतदंष्ट्रादभूमूलेषु केवलं कथितं पथः ।
 मशकैरं पिबन्त्ये।न्तु म्। सारमेहाद्यमुच्यते ॥
 द्राक्षाभृतं वा पिबेत् तथा सार।भृतं नरः ।
 पिप्पलीकामुच्येन सारमेहाद्यं सर्वशः ॥
 पीतो मज्जितवृत्ता द्वा मेहम भा।च प्रमोचयेत् ।
 ससौद्रं गतमेहे तु यवाद्योपचितं मदा ॥
 मदयस्याद्य पत्राणां कल्कं सौद्रयुतं भवेत् ।
 दर्भमूनस्य च तथा रक्तमेहो सुखा भवेत् ॥

(नील-शरि-मज्जामेह चिकित्सा ।)

पिबेच्च तेन पयसा नीलमेहाद्यमुच्यते ।
 प्ररोहे, लीरहृक्षाणां सारं मंक्रथितं पिबेत् ।

मज्झिमसंनिपातं नान्तरात्तु पेशिकात् ।
 कुमुदोत्पलदलैश्च न स नामै कथितं स्मृतम् ॥
 पिबन्त्याद्यो यथागतिं वारिमंहाद्यमुच्यते ।
 आत्मापनेवांतर्गते सुकनेश्चानुसामने ॥
 भोजनमेषिणं दृष्ट्वा बहुशस्तमुपाचरेत् ।
 ममत्तां क्षाराशानेषापि यदास्मिन् भोजनम् ॥
 शकं वाक्सासभारं तु लोटनं मज्झिमसंनिपातम् ।
 गीतेन तं शिष्येन पिबन्त्यथस्त्वमेवाप्यमुच्यते ॥
 इत्येतच्चोदयन्त्या तु कफपित्तहरं दृष्ट्वा ।
 चिकित्सितं मया प्रोक्तं मम मे गच्छात्ता विनाशनम् ॥
 अस्माध्या भावनाश्चैव विज्ञेया भृशदाकृणा ।
 अथवाद्याति सुखमत्वात् देयं प्रसन्नं यत्नम् ॥

(मज्झिमसंनिपातं चिकित्सा ।)

प्रातः प्रातः च मेवैतं कथितं मधुमदिपि ॥
 कौस्तुभयवाक्सासि नि स्थिराणां च विज्ञेयम् ।
 इति मज्झिमसंनिपातं चैव विज्ञेयं प्रयत्नम् ॥
 यत्नान्तरात्तर्गते हि स्थिरमूर्ताणि वा ॥
 पाययेन्नादयेन्नापि मज्झिमसं भयाद्यत्नम् ॥
 कषाये तिलकटुकैश्चैव मेवैतं पिबन्त्यथ ।
 शास्त्राक्तमथ न स प्रेक्ष्य क्रियामिता विचक्षणः ॥
 यथास्व हि स मे प्रधाय समस्तान्माधयेद्विषम् ।
 एतन्मते प्राप्ते चिकित्सितं प्रोक्तं शिष्याणामर्थसिद्धये ।
 चिकित्सितं विज्ञेयं यथावदनुपपन्नम् ॥

इत्याह भगवानाख्यः ।

इति भले चिकित्सितं ममसंनिपातम् ॥

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

॥ अथाह भगवानात्रेयः ।

पञ्चोन्मादोन्मादमाख्याता निदानेषु भविस्तथाः ।
 सन्निह्नाभ्यसमुद्यत्ता सा तु शून्यं तेषां चिकित्सितं ॥
 भेदद्वन्द्वेन्द्रियाणां हि तेषामपि विवेष्टितम् ।
 शिरस्ताम्रान्तरगतं सर्वेन्द्रियपरं मनः ॥
 तन्मनस्यं तद्धि विषयानिन्द्रियाणां रसादिकान् ।
 समोपस्थाप्या निष्प्रानाति तान् भावाच्च नियच्छति ॥
 च(स)म(न)न(स)म । प्रभवञ्चापि सर्वेन्द्रियमयं वनम् ।
 कारणं सर्वबुद्ध्यान् चित्तं हृदयमन्यितम् ।
 क्रियाणां चेतसामां च चित्तं भवस्य कारणम् ।
 सुचित्ता सत्पथं यान्ति दुचित्तास्तु विमार्गगाः ।
 कि(वि)दितं मनसा चित्तमानुषो नभ्यते तनः ।
 ततो बुद्धिः प्रभवति कार्याकार्यविचार रि का ।
 शुभाशुभं हि कु का र्याणां बोधनं बुद्धिरिष्यते ।
 बोधनाच्चापि बोध्यस्य क न री बुद्ध इजोच्यते ।
 सा(स) बुद्धिः परमात्मा च भगवत्पराः । प्रकीर्तितः ।
 यथा कति, तौ । कर्मकर, क्रिया योजयते शृषु ।
 मनसश्चित्तबुद्धीनां स्थानान्येतानि कर्म च ।

(मनश्चित्तादिदोष निमित्तम् ।)

सन्दूषितानां तेषां तु शून्यं हेतुमतः परम् ।
 ऊर्ध्वं प्रकुपिता दोषाः शिरस्ताम्रान्तरे स्थिताः ।
 मन(.)सा मं दूषयन्त्याशु तनचित्तं विषयते ।
 चित्त(ते)व्यापदमापन्ते बुद्धिर्नाशं नियोग, च्छति ।

तन्मनु बुद्धिब्यापत्तौ सौ कार्याकार्ये न बुध्यते ।
एवं प्रवर्तते व्याधिरुन्मादो नाम टाकण ।

(मटोन्मादयोर्विशेषः ।)

तन्माद्विशेषं वक्ष्यामि ह्यन्मादमटयोरपि ।
शोकात्कीपात्तथा कर्षात् दृव्याणां च विनाशनात् ।
चलिते चित्तमनसि मदमाशु निगच्छति ।
प्रध्यायति प्रव्यथिति रोदिति, तौ शान्तिमसतः ।
हमत्वकम्पात् निद्राशु नृशम्यवाचि हनि।त्यमुत्सुकः ।
तन्मत्तग्राहारे टानात्तिकाधनो निरपद्रकः ।
पुरन्मादवर्मोका च न यथावस्त एव च ।
पुरुषत्वं तस्य यानामास मात्रिनं चक्षुषोरपि ।
एतानि यच्च रुपाणि स मटा नाम कीर्तित ।
विवर्धमानभु स मद उन्मादस्य निश्रगच्छति ।
सर्वातिर्कानि रुपाणि श्रेष्ठविभोद्वानि च ।
उन्मादो देवदुःश्रुयते धीरे वा । मखिपातात्तिकाणि च ।
एतज्जलणमुद्दिष्टमुन्मादस्य निरुक्तम् ।

अथन्मादचिकित्सितेनैवोन्मादस्यापि चिकित्सा ।)

निदानं पूर्वमुद्दिष्टं शृणु तेषां चिकित्सितम् ।
हृदितं स्त्रे स्य रि दि तं चैव योजयेत् पञ्चकर्मणा ।
टाधिकं वा पितृभयिभूतं शरि रं घमेय वा ।
(१) अतपाकं व्रतार्तम् मन्त्रापेक्षाधिकं घृतम् ।

(१) क्लामतं बुद्ध्याव दार्ढ्यं उन्मादसामिकम् ।

जला-सज्जने पक्का इष्टमायुधिते वस्त्रे ।

हृदि त्रिकर्तुमिष्टावस्त्रेमेवार्द्रकं कलेः ।

पञ्चकर्मणा च तं कर्मैवमि पञ्चकर्मणा ।

अट-सुरा-दीर्घा-महिता, वस्त्र-वस्त्रे ।

पञ्चकर्मणा च तं कर्मैवमि पञ्चकर्मणा ।

दाधिकं च मन्त्राचारं उन्मत्तशान्तयेकदा ।
यच्चिकित्सितमाख्यातं अपमार्गविनाशनम् ।
तदेव सर्वं निश्चित उन्मादेश्ववधारयेत् ।

(कशाघातादिभिरुन्मादिनो विनाशनाशकता ।)

घातयेत्तु कशा गाभिश्च भाषयेत्ताडयेत्तथा ।
गर्जनप्यथवाग्नेन ताम्रयेत्पद्मगेन वा ।
पुनश्चूणाग्निना वापि सर्वेनस्मृत्युत्सर्गाकरेत् ।
अथवा (को)र्यायवाऽङ्गारैः () प्रदीप्तं मे () पारिभद्रकैः ।
प्रयुक्तं शीतलेनैव जलेनाभ्यस्येत् पुनः ।
प्रसारयेद्वाऽनरिते सरले वा निराधयेत् ।
बुभुक्षया गोपयेद्वा वा (को) पि घृतिप्य मानवः ।
अपूर्वाभिर्भाषयेद्युस्त पुरुषा गच्छन्वाणयः ।
विद्या त्राग (स) येयुर्मेदास्त्रं स्तं त्रामनेषु पृथग्विधैः ।
त्रामार्द्रात्रा हि कुर्वन्ति चित्तस्य विकृतिं भयात् ।
भयमेव तु चित्तस्य स्थानवा (त्रा) नार्थमुच्यते ।
प्रतिमधिना विचरेत् त्रास्यमानोप (पि) गच्छन् (तः) ।
कुमारविद्यानुगतं तमभाधं विनिर्दिशेत् (१) ।

यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके
यन्मात्रमुक्तं यथा नान्यथैव गोपके

इति चर-२३ अध्याय

वसनादिभिरुष्मादचिकित्सा ।

य यः सनाच्छननस्यैव चार्धे- सारगद्वैरपि ।
 प्रोक्ष्यैवस्मारहरैरुष्मादं समुपाचरेत् ।
 (१) पुषाणं पाययेच्चैनं सर्पिकुष्मादनाशनम् ।
 स्थितं यद्यगतं चेष्टं कुम्भमपिभूतदुच्यते ।
 पानाभ्यश्चननस्येषु बालमुष्मादिनां श्रुति दि ।
 काश्चकं लशुनं चैव वस्तसृतेन पेययेत् ।
 उष्मादिनां प्रयागोऽयं पुषाणपुतमयुतम् ।
 एता क्रिया प्रयुञ्जात वयः कायचिकित्सकः ।
 च- (३) कर्माणि होमाश्च कुर्यादा इ तचिकित्सकः ।
 इष्टयः शान्तिकर्माणि होमा स्वस्थयनाति च ।
 वेदाङ्गा कर्मविधयः कार्याणां उष्मादनाशना । ॥

इत्याह भगवानात्रेय ।

इति भेजे चिकित्सितेऽष्टमोऽध्यायः ॥

अथातोऽपस्मारचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेय ।

(अपस्मारनिमित्तानि सद्रूपाणि च ।)

उक्तकथं समुत्थानं अपस्मारस्य क-क्षयः ।
 निदानेषु चिकित्सां तु विस्तरश्च निबोध मे ॥
 मज्जाशयानात् पतनादभिधाताङ्गमादपि ।
 इहदृग्ध्याविनाशाच्च चित्तं विभ्रममृच्छति ॥

(१) उद्यमस्य पुषाणं कान्तं दृष्टव्यं विदितं पुतम ॥

इति वेदाङ्गपञ्चनिमित्तम्

भवन-संहिता

तस्य चित्ता(त्ते) परिभ्राम्ये हृदयं परिशुष्यति ।
 कणश्चि वायुरुष्माणं नाडो प्राप्य जनावका() ॥
 शृणुं लब्धापरोतस्य स्म मीढ गच्छत्यपन्मरन् ।
 अपन्मरस्यपन्मार' गी फेनं मुञ्चति वेपते ॥

(अपन्मरि कन्धाणघृतादि चिकित्सा ।)

सेवेत तैमं गौरीवं घृतं कन्धाचकं (१) तथा ।
 महापैशाचिकं वापि मन्त्रालारं च दाधिकम् ॥
 शक्तीजानि केड्यं घापन्मनकम् (२) ।
 कपस्या च वयस्या च घृतना केशाधारिणी ॥
 त्रिकणा त्रुपचं मुस्ता लशुनं पापवेनिका ।
 एतानि समभागानि समानैल घृतानि च ॥
 कर्षकं च त(या) कथ्यं पचेज्जामृतमनुतम् ।
 यदा प्रवर्धितं शान्तं चयैनमवतादयेत् ॥
 बडानपदमूचं तु सरस्यास्य सुखाश्विना (३) ।
 पिबेदपन्मरकरं उन्मादस्य च नाशनम् ॥
 चर्मांसि गुण्डान् मीकाश्च श्लिष्टान्-(मु)दराभया(न्) ।
 इति भेले चिकित्सितं नवमोऽध्यायः ॥

(२)

- (१) चिह्नं श्रीवत्सलाजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ।
 चतुर्गुणं यथा सूत्रं निहन्तुन्मावनाग्रमम् ।
 चित्ताया चिकित्सा श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ।
 चित्ताया चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ॥
 श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ।
 श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ॥
 चिह्नं चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ।
 चित्ताया चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ॥
 चित्ताया चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ।
 चित्ताया चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ॥
 चित्ताया चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ॥
 चित्ताया चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ॥
 चित्ताया चित्ताया श्रीजीवेदिवत्सलाजीवेदितारकम् ॥

(२) अपन्मरि कन्धाणघृतादि चिकित्सा ।

(अतिमार निमित्त तत्र लघनाद्विचिकित्सा च ।)

भयाद्वा यदि शोकात् छातिमार प्रवर्तते ॥
 अतिमारम् भृगुिष्ठ मधमेव मम भवेत् ।
 तन्मात्सर्वमतामारं लङ्घनैश्चमुपाचरेत् ॥
 लङ्घने बलवत्तु च टोपनायानि कारयेत् ।
 दुर्धनस्य तु म मग कारयेत्तु विविक्तवत् ॥
 स्तिमितं यस्य गुरु च पर्याधातमितो वा टरम् ।
 टोपनायोपपन्नं तु बहुटापं तु टैजिनाम् ॥
 स्तोत्रं स्तोत्रं स ममान विष्टुक्तात् सर्वदनम् ।
 टोपनीयममायुक्त पाथयेत् स मनं परम् ॥
 विकृष्टांतमस्तस्य टोपसु स मितेषु च ।
 सुखं तदपचरणं कतु पाचन स्तस्य पच च ॥

(आसद्येवातिमारयोगाः ।)

हृत्तकी त्रिकटुक त्रिदु मौवर्चना वचाम् ।
 अक्रामतित्रिषां चैव पाथयेदुष्णवारिणा ॥
 वलय १२ सन्निभुधान अतिमारं सर्वदनम् ।
 व्यापयत्यति म इह विन्यस्यकलाभये ॥
 हृत्तकी मातित्रिषा त्रिदु मौवर्चना वचाम् ।
 सन्ध्या चैति वि पि हानि पाथयेदुष्णवारिणा ॥
 अमातिमारयोगीय विधिं हि व त म् चिकित्सकैः ।
 युक्तकाय प्रयोक्तव्यं वदनापि योगीरिणः ॥
 अमातिमारा योगाभ्या योगाभ्यां न निवर्तते ।
 न म मो मा धयितुं शक्या ह्यन्य न्ये । मार्गगतैरपि ॥
 भृगुिष्ठसामप्रभवः कुत्तराग कथारिक्तः ॥
 प्रवर्तते नृणां तस्य शुण मध्यक चिकित्सितम् ॥
 निवक्तुं पिप्लनाभूतं वचः कटुकवैजिना ।
 पाठा वत्सक्रवाजानि हृत्तकी मन्दापधम् ॥

एतदामममृत्तानं अतिमार सर्वदमम् ।
 कफात्मकं मपित्तं च वचो वध्नाति च भुञ्जम् ॥
 पाठा वचा चिकटुकं कुष्ठं कटुकरोहिणम् ।
 त(व)रमादु(टि वि ना)तान्येतानि श्रेष्ठातीमारनाशनम् ॥
 भक्ष्मात्मकं शक्यमा, पाठा कटुकरोहिणम् ।
 यवान्यजान्निशुष्कं च चित्तकाऽतिविषा वचा ॥
 क(ग टो) पुष्करमूलं च तथा हिङ्गुं करातकी ।
 मौवर्धनं शृङ्गिबेरं गवां मूत्रेषु पिपयेत् ॥
 बटुकानलमात्रास्ताम् छाया शुष्कं निदापयेत् ।
 तैषामेकं टिवा ह्यो वा सुखोणोन निच वरिषा ॥
 एतच्च। वगा मममृत्तानमतिमारं सर्वदमम् ।
 म(न)दु(ट)ल्यर्मासि च तथा तमांसाव दिवाकरः ॥
 गृह्णन्ती दीपनीयाश्च ये योगाः परिकीर्तिताः ।
 श्रेष्ठातिमारिते कार्याः साम(र)त्तारगुडस्तथा ॥
 एतदामातिमारानां श्रेष्ठातीमारिष्यामपि ।

(पित्तातीमारचिकित्सा ।)

चिकित्सितं ममाख्यातं पित्तातिमारिणां शृणु ॥
 अतिमारसु यः पित्तादुद्धाति तौ) मार बो(ए व म' ।
 पाचितं क्षन्धयेद्देनं यथावत्तं निबोधत ॥
 विङ्गं विष्णुशलाटुमि तिन्त्रिर्षोक्तं सटाडिमम् ।
 मौवर्धनं धातकी च समंगा चेति तत्तमम् ॥
 कण्कपिष्टं भवेत् पित्तं काण्डमुष्णं न वारिषा ।
 पित्तातिमारशून्यार्तं, भर मद्य चिकित्सितम् ॥

(पित्तातिमारं योगान्तरम् ।)

रसाङ्गनं मातिविषं कुटशस्य फलं त्वचम् ।
 धातकीं शृङ्गिबेरं च पाययेत्सत्त्वनाम्बुना ॥

गोक्षीरयुक्तो नृदति पित्तार्तोभारमुखणम् ।
मन्दं दापयते चाग्निं शनं चाशु निवर्तयत् ॥

(तृतीययोगः ।)

घाटादारु हरिद्राजो पिप्पलासुन्मिव च ।
फलत्वचं यमकस्य मृद्विरेरं तथैव च ॥
एतानि कम्कपेणानि पाययेत्तण्डुलाब्जना ।

(पित्तार्तोभारे चतुर्थी योगः ।)

चम्पकको गिलाहन् धातको चाञ्जवेतसम् ॥
उगिरं बालक्रेडेरं दाहिमत्वङ्मर्दोपधम् ।
जम्बूफलं कपिथस्य मध्यं विन्धगलाटु च ॥
एतानि चैव तुम्भानि पाययेत्तण्डुलाब्जना ।
मालिकयुक्तं नृदति पित्तार्तोभारमुखणम् ॥
शवालाच भम्बुलां च नाशयेत् परिकर्तिकां ।

(पित्तार्तोभारे पंचमो योगः ।)

समङ्गा निचुनं नाधं धातको अधुको तथा ॥
वटलोध्रप्रधानाश्च दाहिमस्य फलं त्वचम् ।
माधपर्णी शिलोड्रं साम्बहाकमथापि च ॥
पित्तार्तिभारे दातव्यं तण्डुलोदकभंयुतम् ।

(पित्तार्तोभारे षष्ठमप्रयोगो ।)

समङ्गा धातकोपुष्पं साम्बहाकमथापि च ॥
पित्तार्तिभारे पथं च तण्डुलाद्भि, पित्रेखरः ।
शशाङ्गैश्च वा रक्तं अधुको क्षणमृत्तिका ॥
पित्तार्तिभारे दातव्यं तण्डुलोदक संयुतम् ।
दृष्टपित्तार्तिभारम् शम्भोरग्नानमारुतः ॥
अर्तोव मार्यते रक्तं चतिभारम् रक्तज, ।

(रक्तातिभारे योगः ।)

नीलोत्पलं बिम्बतिला मधुकं गुडशर्करा ॥
कैसरं पुण्डरीकस्य कुमुदं साद्रमिव च ।
अजने पयसा पि पा म्नां । रक्ताति तो भारनाशनम् ॥
निर्वाहः----- ।

(शृम्भातिभार चिकित्सा ।)

अथास्यवशांजमनौमनुयुक्तिं प्रदापयेत् (१) ।
दोषाग्निर्लोणमांसस्य मशूनस्त्रातिभारिणः ॥

(वातोर्तोभार चिकित्सा ।)

अजस्य सहती मद्यादिशवारं मशोषितम् (१) ।
टन्नाऽप्यय(वा)पाकमिह' गुडतिकटुकाश्वितम् ॥
तेन संभोजयेत्कान्य मृदुसुखिचटेहिमम् ।
कल्पेनैतेन वाराहं काच मांसं च (२) कारयेत् ॥
एतेनैव च कल्पेन कारयेच्चरणायुधान् ।
तित्तिनीन् कच्छपान् लाभावा न् मयूरान् (सु) करानपि ॥
वातातिभारिणामेतत् समाम्यातं चिकित्सितम् ।
वातातिभारे कर्तव्यं सर्वमर्गः) चिकित्सितम् ॥

(चर्तोभारे चाश्रामनाशावश्यकता ॥)

भयाद्वा यदि वा शोकाद्याऽतिभारः प्रवर्तते ।
यः कुप्यति ततो दोषः तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
नित्यमाश्रामयेयुक्तं (सु) सुहृदश्च विपश्चिनः ॥
मनः प्रहृष्टं कुर्याच्च तदा संपद्यते सुखी ।

(वर्जनीयातिभारिणः ।)

सर्वगात्रपरिहृत्यो विवर्णः स्तिमितश्च यः ॥
न च दुःखं विजानोति परिवर्ज्यस्तथाविधः ।
यस्य केशाः प्रकुप्यन्ते बलं वणः () च क्षीयते ॥
विचेष्टमानो यश्चेतः सर्वगात्राणि विजिह्वत् ॥

स्तुत्यगात्रं न सत्तारा परिवर्त्यस्तथाविध ।
 जन् र द शति योऽन्यथ न वेदयति योऽसुखम् ॥
 विप्रकीर्णमुखो यस्य न म जावति तद्विध ।
 जिह्वां स्वादति चात्यथ गतायुरिति निर्दिशेत् ॥

यसाध्यातिमार्गचिकित्सा निन्दा ।
 म रक्षस्वै त्वं यथा वाक्ता नचने समुपावरत् ।
 पर्यन्त च योगोन्न च न कम समुपावरत् ॥
 दृष्टा माध्यममाध्यं च य कराति म मिहति ।
 पूजा च लभतेऽत्ययं विदन्तु च विराजते ॥
 इति भेने चिकित्सिते दशमोऽध्यायः ॥

(विदुषिकामक्षणम् ।)

विदुष्यास्तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सा लक्षणानि च ॥
 विरुद्धगुरुशि, पि टाग्रगात्रक स्वरमाश्रिताम् ।
 यजोर्ध्वभीज्जमाश्रित्य त्वय कृष्यान्ति धातव ॥
 ततोपवनमुद्गत माकलेन विचक्षितम् ।
 यधयोधे च तियेक् च स्त्रोतामि निकषहति ॥
 रुद्धेय माकले रुद्धे स्त्रोतामि निकषहति च ।
 तेषु दोषपरि वा स्तषु दुष्टेनाश्रमेन च ॥
 ऊर्ध्व चाधश्च वेगश्च म्रः कथंविश्वंभवते ।
 साऽविलम्बं वि ज ग त नं य, मित ति विषकम्पा विदुषिकाम् ॥
 यथोत्पन्नरमो दर्शय विषमाश्रित ।
 माहोष्म स्त, सा, वा कुन्नाकृत्य वधयेत्, बन्नामकम् ॥
 तस्य कामो स्वरो मूर्का भक्तहेयो विवर्णतः ।
 स्नानिषैवाविपाकश्च अस्मगात्रः प्रभा दा चिकित्सा ॥
 उरीघातश्च दान्त्वथे हृदोगश्च ।
 गात्रज्ञानिष मो, नमो काम दाकश्च ॥

तत्केतो धेपद्यु च्छटि. विट्क ह चेष्टम न ज्वरम् ।
 श्वासात्मा स्मा.नं (म) शक्तदेतो धो. विह दि श्वाहारनलनम् ॥
 श्रेष्ठ प्रशिरकामश्च जृम्भणं हृदयग्रहः ।
 तथाश्वामस कामस पाश्वेतायकजांन्विता ॥

(विषृचो पूर्वरूपानि ।)

विषृच्या) म.पु. पूर्वरूपानि स्वेतो गात्रव्यशि.गो.त ता. ।
 उद्गरो गुरुकोष्ठत्वं सूत्रानिलशक्तदृष्टम् ॥
 एतत् पञ्चविधं प्रोक्तमन्विभ्रमनलक्षणम् ।

(समामेन विषृचोचिकित्सा ।)

चिकित्सां तच्च कुर्वीत मवमामातिमारिचाम् ॥
 द्यपदुषाश्च ये प्रोक्ता विषृच्यामनमे य.त.या ।
 तां (ताम्) चिकित्संद्भिषक् सम्यक् यथा स्वेदे चिकित्सिते ॥
 एतद्विषृच्यामाख्यातं समामेन चिकित्सितम् ।

(विषृच्यामुष्णलवणास्त्रकारककषाय-मुस्तादि
 कण्कादि वमनचिकित्सा ।)

क्षुरत्वादस्य रोगस्य भूयो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
 विषृच्या पूर्वरूपानि त.सं. मिश्र । स्य चिकित्सकः ।
 वमनं कारयेत् क्षिप्रमुष्णो षो म लवणास्त्रुना ॥
 यावत् स तिष्ठत्तस्य म्या.स्वात्.नाम्यदुहरणोन्मुखम् ।
 कारकं च कषायं म्यादयवाऽजुनखादिरम् ॥
 पि.पी.स्त.तं कषायं वमनं मद्या हस्ति विषृचिकाम् ।
 तथा मुस्तादिकं कण्कं पिथर्नाकण्कमयुतम् ।
 पीतं काष्ठीयं तोयेन हन्यात् क्षिप्रं विषृचिकाम् ॥
 विरुहा हि रमा भुक्ता दृष्टिता पवनादिभिः ॥
 विषयीभवन्ति देहेषु पूर्ववृद्धि ह.म.नाशये. ।
 तस्माद्विषममा द्याय क्रियाः सर्वा. प्रयोजयेत् ॥

(विषुष्यां धूम-कषायवर्जितं प्रदेहादि चिकित्सा ।)

धूमाः कषाया वन्यं च प्रदेहात्भाटनानि च ।
 अयं (व, पि यौ) डान् प्रधमममस्मिकर्मोपनाशः च नम् ॥
 संस्पर्शानपहारांश्च विषुष्यां कारयेत् क्रियाम् ।
 भजातकीं त्रिकटुकीं पूतिकं लवकं वन्याम् ॥
 लघुनं फणिककं कुष्ठं कटुं च अस्त्रं फलानि च ।
 त्रिफलां च यवानां नीं च कुटजश्च फलानि च ॥
 वर्तिमेतां शिवां नाम वस्तमूत्रेण पेययेत् ।
 विषुष्यन्तासाक्षरश्च जायते ॥ (१)

इति धेने चिकित्सिते एकादशोऽध्यायः ।

..

(चटितमल्लम् श्लेष्मणानादि चिकित्सा च ।)

जनुभ्यां सिष्टजोतभ्यां च श्यक्तं व्याज्रवत्यपि ।
 सुसंयतजनुर्वापि न व्याज्रवति किञ्चन ॥
 श्लेष्मणानानि नश्य च स्वेदा प्रत्यगनानि च ।
 उपनाहश्च य शःस्थाने वस्तयद्यायिर्दि ते हितः ॥
 धस्याभ्या रमाभ्याद्रोषे च सामाभेनवाटके (१) ।
 धानुषोदक नित्यानां मांसाभ्याधि च लाभतः ॥
 तिलान् कुतुभ्यान् माषांश्च बदराणि यवान् वन्याम्
 हे पञ्चमूर्त्या न्यौ राक्षा च शतवेगां शतावरीम् ॥
 एतत् भवे ससाहस्य माधयेन्मृदुनाऽग्निना ।
 माधेणोद्धतगतेन (२) नातिस्वेदेन स्वेदयेत् ॥
 तैलमभिश्च विषचेदभ्यङ्गं (३) च पिवेच्च तत् ।
 एतदेव च संभारमुपनाहं च कारयेत् ॥
 यच्चिकित्सितमाख्यातं वातव्याधिविनाशनम् ।
 तदेव सर्वं निर्विन्नमधि टि तेष्वपि कारयेत् ॥

महास्रं वनात्तेन तेन शैशवेव वा ।
पानाभ्यर्त्तुं च नस्येयु वस्तौ वापि प्रयोजयेत् ॥
अ(आ)नूपानि च मांसानि दशवारं प्रकुहयेत् ।
मातिस्त्रिगुणे न तेनास्य कारयेदुपमाहनम् ॥

श्लेष्मोपष्टब्धार्दितनरुणम् ।

श्लेष्मणा समुपस्तब्धो यस्यैव पवनो भवेत् ।
अम्योर्मूर्ध्नि गगते च शीघ्रस्तब्धोपजायते ॥
भ्रूको निद्रापरितय कण्ठनिश्वसितो भृशम् ।
भृशं त्याग्यतेतथ कः सञ्चिह्ना को कतोदरः ॥
श्लेष्मोपष्टब्धमेतादृशं हि तं चिकित्सितम् ।
तस्यानुवासनं कुर्यात् तदा याः शोभं दे विरचनम् ॥
त्रिण्यकेन विरिक्त्या भवेद्विस्त्रिष्टुते न च ।
पुगलं वा पिबेत्तपिर्धूमं ताण्ड पिवेत्तदा ॥
श्लेष्मण्युपरते तस्य वृक्कणं समुपक्रमेत् ॥
वातव्याधि चिकित्सा च यथाक्ता समुपाचरत ॥
स्थानं तत्र च कफा वायुराशान्मुक्यते ।
तस्मात्तयोर्गतं दृष्ट्वा वातर्क्षं कारयेत् क्रियाम् ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भस्मे चिकित्सितं धट्टिंशोऽदशोऽध्यायः ॥

अथातो यज्ञगीचिकित्सां व्याख्यास्याम इति

इ आह भगवानात्रेयः ।

(यज्ञस्युत्पत्तिक्रमः ।)

अग्निर्वायुर्मनुष्याणां प्राणः । इत्यत्र प्रतिष्ठिताः ।
 चलमारोग्यमायुश्च सुखं दुःखं तदाश्रयम् ॥
 म्रियते ऋषिगान्ते, स्त्री युक्तं चोद्यन्ति मे त्रैः ।
 तन्माध्यान्नायुषि यो विद्यादग्निमूले शर्गद्विणाम् ॥
 मोग्निस्त्रमुचितं भुक्तं रमाय वितनोत्यधः ।
 तेनेन्द्रियबलं पुष्टिं वणं च भभते नरः ॥
 चतुर्विधं पचत्यग्निः समं तौष्टुः तथा मृदुः ।
 त्रिषमं चेति तेषां तु यन्ममो,ग्निः स तप्यते ॥
 भजतां गुरुं रुचं च द्रिषां स्वप्नं च निश्चयः ।
 शर्मो मदारं स्वपता तथा वेगविधारिणाम् ॥
 अध्य त्वः अतामजाणेन धतिस्तेजस्विने र किन्नाम् ।
 क्वराश्चध्यः (ख) प्रमृताश्च तथाऽसां स्यविधेयकात् ॥
 मधुश्च लोचनित्यानां तथा जलविधारिणाम् ।
 पिष्टाकदं धनकानामहत्यानां निधेयकात् ॥
 ईदृगैर्यज्ञर्णो जम्सार्दयते, तिनिधेयिते ।
 मन्दा ति तौः साः स्थाऽ निविधमा चिविधं भा प्रकुप्यति ॥

(यज्ञर्णोदोषज्ञ व्याधयः ।)

तथा रोगाः प्रवर्तन्ते यज्ञर्णो दोषज्ञा नृणां ।
 क्वरः कासः पाण्डुरोगः मृदुश्च, पत्रिकाः कर्तितः (का) ॥
 चाकचिखात्रिपाकश्च शुन्मार्गमि भगवन्मृदुः ।
 धतिमारुहः कुष्ठश्च शुलान्धनमको भ्रमः ॥

एताञ्चान्याद्य जनयेद्रोगानस्य विन्नामिनः ।

पङ्कणो दृषिता नै । जन्ताः समा गंगा न ह(म)ग्नि वा(य) ।

(मन्द-मृदु-विषमान्यग्निमलक्षणानि ।)

यस्याक्तान्तो हि कायाग्नेौ घृषणा अधुरा हि जगः ।

न पच्यतेऽन्नं कालेन स मन्दाग्निरिति स्मृतम् ।

पच्यते मन्दे कफेनास्य शीघ्रं भुक्तं न पच्यते ।

स भूयो मृदुतां यावन्ति ति । गुरुभोजनदृषितः ।

एवं कर्षं च हृदये कफाफैः । तस्य स्य नियच्छति ।

एवं स विषमो नाम पङ्कणोदोष उच्यते ।

अग्निः सामस्ययास्य भृशं देहं प्रकुप्यति ।

भुक्तं भुक्तं जायते न च वर्णधमाय च ।

भुक्तं भुक्तं सुधान्य प्यस्य जायते न च पुष्यति ।

अत्यग्निरिति तं विद्यात्स च दुःखितमः स्मृतः ।

(पङ्कणो चिकित्सा ।)

इत्येष रोगस्त्रिविधः मृदुलामंथितो मया ।

प्रीकृतस्तस्य चिकित्सा तु विस्तरणं निबोध मे ।

धान्यम्लं पिबेत् सर्पिः प्राजापत्यमद्यापि वा ।

ततोऽन्नं वसनं दद्यात्सतयोध्वं विरेचनम् ।

पिप्पलीवर्धमानं वा पिबेत् चारुतानपि ।

तक्रं(१) मां स(२)यं पिबेच्चापि गरिष्ठ(३)गर्ह(४)गरिष्ठमेव वा ।

दाधिकं वा पिबेत्सपि तैलं शैवीधमेव वा ।

भक्ष्यत्वं च गम्यं वा

(इति भैले चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ।)

(मृत्कृच्छ्र चिकित्सा ।)

ताळपत्रकषायाम्बु रक्ताघातेषु टापयेत् ।
 भोजनं कौशुमासेन मा।सु त्वाघातन पु पु।श स्यते ।
 पिष्टा तु तस्य चैवास्थि क्षारण मज्ज पाययेत् ।
 मृत्कृच्छ्राणि शमयेदश्वरीं च भिनत्त्यपि ।
 एभिर्यष्टि प्रयोगैस्तु शकरो नापशस्यति ।
 तामुदरेच्छस्त्रजलां दृष्टकर्मा बहुभूत ।
 प्रतिघातादिन्द्रियस्थ यस्य कृच्छ्रं प्रवर्तते ।
 धनुमन् च गुनं च मृणु तस्य चिकित्सितम् ।
 श्मालेनेन स्त्रभ्याकमुष्णाम्बुपरिचक्षितम् ।
 चास्थ्यापयेत् पाचने च मुष्णाशन तु दक्षिणा ।
 पथ्यागते निरूपे कं ल भोजयन्निदमादनम् ।
 तनुना मुद्रयोद्यत जाह्नलेन रसेन वा ।
 ततस्तु शुद्धाश्वरया नार्या स्वातानुलिप्तया ।
 इष्टया संविशन्नाथ कण्ठ्याण्णगुणयुक्ताया ।
 विशुद्धरतसे ग्रामे मारुते प्रगुणा भवेत् ।
 संस्थानं मारुते ग्रामे कृच्छ्रं तस्य निवर्तनं ।
 शष्टानां मृत्कृच्छ्राणां एतदुक्तं चिकित्सितम् ।
 कृपाणि चैव सवपा शिष्याणामर्घ्यमिदमे ।

इत्याह भगवानावेयः ।

इति भेजे चिकित्सिते एकाद चतुर्द शोऽध्यायः ॥

अथात उदरचिकित्सां व्याख्यास्याम इति

न स्याद् भगवानात्रेयः ।

(वातोदर लक्षणम् ।)

भाराभिरुमर्देरस्य कटुतिक्तोपमेवित् ।
 वायुश्चावशगोरस्या दृष्टा वातजता शिरा ।
 गत्वापि पुर्येत् त्)कोपं हं तथाध्मां करोति च ।
 हृतिश्च ममुत्तुहं उदरं स्यात्समन्वितम् ।
 शुक्रराजि शिराग्रहं शुक्ररागमाचितं तथा ।
 एतद्धारो, तो)दरं विद्यात् ० तन्निर्द्वैतमस्वितम् ।

(कफोदर लक्षणम् ।)

उष्णाभितर्मा यो जन्तुर्विदारुः को न्युपमेवित् ।
 व्यायामोपरतश्चैव श्वास्ता यद्योटक पिबत् ।
 तस्य देहं कफो दृष्टः शिरा कफावहा गतः ।
 उत्सवो दूषितघापि कोदमभ्यस्तदा रा श्रितः ।
 सर्वमाटापयेकोपं वेदनां च करोति च ।
 शुक्रराजि शिराग्रहं च शुक्ररागमाचितं तथा ।
 तस्य मोदन्ति गात्राणि सुखस्त्राक्षस्य च जग्यते ।
 दुर्गन्धितास्य मूलं त्र स्य म तत्' कफोदरि व लक्षणम् ।

(सन्निपातोदर लक्षणम् ।)

समश्नतः सर्वेभान् मिथ्याभारविहारिणः ।
 तस्मान्म(प्य)धमिवात्यर्थमुदरं संप्रकाशते ।
 नानाराजिशिराग्रहं नानारोगमाचितं तथा ।
 तथा नानावेदनाद्यमुदरं सान्निपातिकम् ।

(दृष्योदर मास्त्रिपातिक लक्षणम् ।)

शामनस्त्युदरं नायोनरमात्मोदरं यथा ।
कण रोधकृतं चापि शकं जिह्वामनं नखम् ।
यदाऽस्य मेढो गोमाणि स्वात्मामातवशोऽग्नितम् ।
पुराणं च प्रय ग स्फुलि रको क दृष्टोदरं भवेत् ।
सर्ववर्णशिरानहं नोनपातप्रभ तथा ।
स्वाणां दृष्योदरं नाम जायते मास्त्रिपा ति तकम् ।

(असाध्य दृष्योदर लक्षणम् ।)

तस्याङ्गमर्दं कामच श्वासो जिक। च जायते ।
जिह्वा लम्बा तथाऽऽनस्यं दाहयाङ्गना भवेत् ।
मदनं सर्वगात्राणां शोथनं पाण्डुवर्णता ।
विषर्पणं च यन्निद्रं तच्च तस्योपजायते ।
एवं दृष्योदरत्वे तैलिङ्गमरणमृच्छति ।

(उदकोदर लक्षणम् ।)

अभुक्ता य पिबन्निखं उदकं प्रातरुत्थितम् ।
वर्षास्मत्कालेषु पिबन्निखादकं बहु ।
तस्योदरऽधिका पाण्डा चाप्यत सप्रपद्यते ।
मदनं रामप्रपञ्च शोताग्नित्वं शिरोग्रह ।
तथा स्थिधावभासं च स्थिधरोमाचितं च यत् ।
एतैलिङ्गैश्चामर्सेन मृणां तद्दरो को दरम् ।

(संस्त्रावि जठर लक्षणम् ।)

शङ्कुना स्वायुर्भेदेन मत्स्यानां वा धन्यः कण्टकः ।
शङ्कुसृणाद्यैर्वा भक्षेरात्र न्त । विभिद्यते ।
तेनास्त्रपानं छिद्रेण स्त्रविस्तस्यान्तरोदरं ।
उन्नतं जायते तस्यादुदरं स्यात्प्रमत्तत ।
निधायते जायते चत्वरं जठरमस्त्रिभौ ।
संस्त्राविणि च जठरं र) लक्षणं परिकीर्तितम् ।

(बृहत्सुटीकर संस्करणम् ।)

यः प्रवेष्टुं ह्येकापि यत्न न प्रवर्त नरः ।
 तेनानु(स्थ)र्गं ज जा वा तुद्यन्त बध्यन्ते चाप्यथैकत ।
 यथा सुश्लेष्ट वातश्च भुक्तेराश्वं निर्वेष्टयते ।
 तेन बद्धं गुदं मृणां जायतेऽस्य प्रपोडनात् ।
 उत्तिमकुक्षिर्भवति तथा सत्तिममैहन, ।
 शूनाक्षः शूनतुषण शूनहस्तस्तयव च ।
 शूनपादगुदश्चैव सुमाह्वयापि जायते ।
 नर्तासत्ति (त) समश्चापि नरो बहोदरो भवेत् ।
 शामधास्ययवान् यम् नरो भुङ्क्ते निषेवते ।
 सक्तमरं फलं चापि भक्षयित्वाटकं पिबेत् ।
 रुक्म्याह्वयभयानं च भुक्तमा ॥ १ ॥

(सर्वोदरे चिकित्सा या सुवर्ण चूर्णम् ।)

समर्षोक्षं ह्रीं क्षारो त्रिफला वचा ।
 यथान्वोः () कुशिका चित्र तिलो (नि) (णि) नी (का) कवेतमः ।
 धाम्याजगन्धा जायर्मा टाडिमं मय स चार्पिकम् ।
 कटुका-कटु-अर्षोज (र) सैन्धवं च समान् भिषक् ।
 तट्टता ममला टर्ली कपिञ्ज नामिकाऽभया ।
 सुवर्णक्षारो द्विगुणं सर्वाण्येतानि चूर्णयेत् ।
 अजे मध्येऽथवा मुले ममाह परिभाष्य तम् ।
 द्विगुणं शर्करा चात्र टापयन्नाहुर्न पिबेत् ।
 गोमूत्रत्रिफलाक्षारसैर्मध्ये चै (सु) द्वाग्मुना ।
 सुवर्णसमक चूर्णं सर्वरोगातिभेषजम् ।
 सर्वोदरे प्रिप्तशोषगुल्महृद्दोमनाशनम् ।
 काताक्षोना (न्ना) मयाऽऽनाहं श्वयच्च सर्वगतजम् ।
 हर्लीमममिलाया बहुप्रमेकञ्जरगुणिनाम् ।
 जीविने संग्रयं कृत्वा तगरुजितरिपिबत ॥ १ ॥

(द्विद्विदरे शस्त्र चिकित्सा ।)

तपुमा मे शकक चापि मूलक चापि दृश्येत् ॥ १॥
 क्रुद्धन कृष्णमपण उत्तरि हा तानि भजयेत् ।
 विषाद्यमानं कृत्ति च द्विद्विदरे शस्त्र वाच्यं च
 ततः पिपानिकादेश द्विद्विदरे शस्त्र दृश्येत् ।
 शस्त्रच्छिद्रं संश्रुतं सि मा श्च ज्ञे कृत्ति । *

ततो भिषक् ॥

यवं द्विद्विदरे वैद्य शस्त्रकर्मकवाच्यम् ।

(बह्विदरे शस्त्रकर्मकवाच्यम् ।)

तथा बह्विदरे वैद्य शस्त्रकर्मकवाच्यम् ।
 गुच्छान् पलान् तथाङ्गुलं बह्विदरे शस्त्रे न्ये ततो भिषक् ।
 तद्वत् भवन्ति सर्वाणि शस्त्रकर्मकवाच्यम् ।
 शस्त्रकर्मकं कृत्ति शस्त्रकर्मकं प्रयोगवित् ।
 शस्त्रे पात्रे तु त्वं धे धे कर्म मुक्ता च चतुरङ्गुलम् ।
 नाभ्यां वा प्रयोगवित् शस्त्रकर्मकं चिकित्सकः ।
 विस्त्रावयेत् शस्त्रं भिषगाभ्युपगच्छन् ।
 मध्येद्विदरे शस्त्रे शस्त्रे वदयेत् न तु वेदयेत् ।
 शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।
 पिबन्त्येवम् च ततो न्ययनश्च वदयेत् ।
 ततः परम् शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।
 ततः शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।
 भुञ्जान्तान् शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।
 ततः शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।
 केतुदरे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।

(तद्वत्, शस्त्रकर्मकवाच्यम् ।)

कृत्ति, शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।
 शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।
 शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे शस्त्रे ।

निर्वातिर्वणिना तत्र सन्निहोद्व खट्विन ।

यावत्पञ्चमकोटवम् (१) ।

सप्तद्वन् निर्मितं यच्च श्रायद् सृद् १ ।

चरोर्धा निष्पट चैव नचग्निसप्तमाकुलम् १ ।

आक्रम्यमाणिनाभ्यां तु सृद्द्वे रि वयति २) ।

... पिच्छैश्चविनिर्दिशन् (१) ।

क्रियायतिष सर्वाणि मक्रियाभिष देहिनाम् ।

(भज्जातकयोगः १)

भज्जातकानां पञ्चमाश्रयाना

वृत्तपञ्चामासिञ्ज वा च धट कं स्यात् ।

तद्विष्टकाचूर्णकैः प्रष्टव्य

प्रक्षालयित्वा त्रिभुजं च पा नातेपे ।

शुष्कं पुनस्तद्विष्टकाकृतं च

विमिश्रितपेठसु चतुर्गुणात् ।

पादावशिष्टं परिपूतमानं

लोहं च तु न्यून पुनः पचेत् ॥

तद्वर्धया शर्करायावमानं हं

लोहं भयाव्यापकचूर्णयुक्तम् ।

एतत्समं शर्करापादयुक्तं

दटत् स्वजेनाय न्य वि यि च ते विधाय ।

प्रत्यहयेनामलको अधुना

गोतेषु (न) तु न्यून पुनः पचेत् ॥

तत्त्व (त्त) शरात्वाद्युपजातयोयं

सुधारकादप्यधिकत्वमेति ॥

प्राग कृत्वा न्य शुद्धा कृत देहभाजा

कृतास्तदेवावशरोध्यागिनाम् ॥

नचाश्रयाने परिहार्यमस्ति

नवीनवाताध्यनि मैथुनं च ॥

जम्बुनितास्तं नरभिरुच्यन्त्यात्
 भवेन्नरः काश्चनराशिमावः ।
 दन्ताश्च शीर्षाः पुनरुच्यन्ति
 केशश्च शुकः पुनरिति कण्ठः ॥
 विशीर्षकर्मणामुन्निपातिकीटि
 कृता ग्रा वि टि ता यद्य विटमेतास्त कुष्ठ ॥
 सोऽपि कर्मणाङ्गुलिगालगाम्वा
 तस्यैवा रोचति वारिमिश्रः ।
 मन्त्राभयूरान् जयति स्वयम्
 बलेन नाशान् सुरगान् जयेन ॥

(इति भर्तृ चिकित्सिते पंचदशोऽध्यायः ।)

ऊरुस्तम्ब वंशकाटि योगः ।

वंशका मन्त्राभयूरान् मृदा कृत् कर्मणिना
 तत्कारा प्रयत्नैव पालति निन्दुलानि च
 पमनम्भमपणथ त्रिफला मरिचानि च
 एतानि मन्त्रभागानि कषायमुपमाधयेत् ।
 एतान्यथ च चूर्णानि मारुतिकण पिबन्नरः ।
 धनैश्च कषायैश्च भोजयन्निहमादनम् ।
 पिबुमन्त्रस्य मूलानि त्रिदशको हस्तिपिण्डाः ।
 त्वक्पत्रफलमूलानि करम्बाम्भयपास्तया ।
 तुम्बान्धेतानि मन्त्राणि वल्गुकास्त्य च मृत्सिकाः ।
 गवा मूर्तेण पिष्टानि यत्नान्यदननं वरम् ।

ऊरुस्तम्ब राक्षसोद्धर्तन योगः

राक्षसा वचा कृकमूलं त्रिफला दन्ता तथैव च ।
 शतपुष्पा च कुष्ठा च च त्रिदिने पुनर्नवा ।

अथमृते त्वयामागे गग रभा वा नक्रमानिका ।
वन्मोकमृत्तिका युक्तमेतकडदन परम् ।

(जकस्तम्भ करजादिमेव ।)

करजम्भूरभां त्रिन्ना देवदारु वचार्जुन ।
तर्कारो भेषशृङ्गा च भाभाञ्जनक चारुता ।
उभे हृत्तयो प्योनाकः खट्वा खट्वागमनो ।
जलैर्मिश्रितं कषायपरिषेचनम् ।
एतैर्विषैश्चैव सारपिष्टं द्वे प्रलेपयेत् ।
धनेन विधिना गगधमुकस्तम्भ प्रशाम्यति ।

(द्विपुञ्चमुष्णादि तैलम् ।)

द्वे पञ्चमुष्णा त्रिकल्पा त्रिचक्रो देवदारु च ।
एकाष्टिर्हो ना त्वयामागा येयमा कार्वाणि(मा) सुधा ,
काल्पा भार्जि ह्वा पृथक्पर्णी सवना मदयन्तिका ।
काश्मरा च विशम्भा च त्रिन्ना त्रिन्नापटार्चिकः (११) ।
चिरचित्वा ह्वागकथ वना चाशुमति ता)तथा ।
वयल्या पोतुपर्णी च पाठा च शतावरा ।
एवा पञ्चपलान् पुतान् जलद्वारेषु भस्म ।
अष्टभागावगोषं च पचेत्तन्नाटो ट कं शन ।
कुष्ठ च शतपुष्पा च चित्रक तृपणं तथा ।
देवदारुगुरुयष्ट विडङ्ग मुस्तमेव च ।
अथगन्धा च पार्को टा । च सूवा सोनाक एव च ।
पिप्पल्याः शृङ्गिषः च टस्ता दिङ्गु सर्वतमा ।
कल्के मानेन वंद्यम् कषायेण सुमाधयेत् ।
सिद्धं शुष्कं च पुत च सीद्राज्येनानुसंजतम् ।
तदस्य दद्यात्पानार्थं तदि दे वाभ्याञ्च नाटिषु ।
जकस्तम्भचिरात्पथ , तैलेनैवेन शास्यति ।
शिरां च (१२) टान्याद्यवात् ५ च खण्डपाताच मागयेत् ।

(ऊकस्तम्भे भेषजान्तर्गणि) ।

पिललावधमानं वा मासाय ऊ ग जलेन वा ।
 ऊकस्तम्भे प्रजम्बलि ग गटा गरिष्टमेव वा ।
 सारा सावृताश्चैव निरुदां वा च पृथग्विधा ।
 वर्गीतकषा प्रयोगे वा ऊकस्तम्भे प्रजम्बले ।
 विनोदयमाना हि यथा सागमासवर्त्ता भवेत् ।
 शरीररक्षणायैव भोजयेद्भुक्षयेदपि ।
 भुञ्जात यष्टिकान् ज्ञानं पुराणाश्चैव शान्तिकान् ।
 जाह्नवानि च मामानि मेवेत सृगपलिणाम् ।
 ऊकस्तम्भपराता या यदा वाताधिको भवेत् ।
 सम्यक् प्राक्तमिदं स च ऊकस्तम्भचिकित्सितम् ।

इत्यारम्भशान्तादयः ।

इति भेषजे चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो त्रिमर्षातशाणित व्याख्यास्याम इति

स स्माह भगवानात्रेयः ।

(वातर्षामर्षे लक्षणम् ।)

शान्तिस्तान्कफाच्चैव सन्निपातान्कफादपि ।
विमर्षो ऽप्यु निदिष्टा तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कषायकटुका रु कषाय या निम्नमुपमेवने ।
तस्य वायु प्रकुपित त्वग्रक्त माममेव च ॥
मिगश्च समधिष्ठातृ त्रिमर्षे जनयेदलम् ।
पिप्पलीमिका विमर्षान्ति स्मा अन्यत तु धृत,पि च ।
शुम्भिका शान्तिशाणित गुणपाश्वज्जरा यच्च ।
शोणितकणवर्णाभ इवयद्यु, कृष्ण एव, च

इत्येष वातविषाया सप तस्य कर्माविधिं शृणु ।

(वातर्षामर्षे चिकित्सा ।)

गवां मूत्रं च क्षीरं च गोशकटममिश्र वा ।
य ए हि कर्मभुजंयुक्त एतदालेपनं परम् ।
पञ्चमूनि स्मा च तस्मिन् जलमेक प्रशस्यते ।
शृङ्गानि क्षीरशुक्लाणां मधुक नान्मृत्युलम् ।
क्षीरमिहमिदं कौण्य वातपा वा य म र्षे च नाशनम् ।
एतैरर्षोपधैस्माव, क्षीरशु पिष्टं प्रलेपयेत् ।
सखीणैर्वातविषां मर्षे ऽपि तथा सवि प द्यते मृगा ।
अथवा दधिमन्दे ज्यं न तेनक्षीरघृतैश्च वा ।
सेचयन्नि सुखीणैश्च विमर्षे वातसंभवे ।
तस्य नित्रोपणं कुर्यात् क्षीरगुण परिपचनम् ।
पीत्वा च तैलवर्जं सर्पि, जरातका विरचनम् ।
अदिष्टादि, चो, नि चाद्यानि भोजनाय प्रदणयेत् ।
क्षीरं च यक्चूर्णं च घृतं चैवाप्य ति साधयेत् ।

(पित्तबोमपात्पत्तिकमः तवचणः ।)

कटुस्फुल्लवल्गुश्लक्ष्णं वा य ता सा मि चाश्रित ।
तस्य पित्तं प्रकृपितं शिगमामन्त्रगायितम् ।
शक्नोति सक्तं समष्टं शरीरं देहचेष्टितम् ।
ज्वलगित्वा ऊरु पत्रं ज्वलनाग्निशिखापदं मम ।
विमये जनयेन्नाव दारुणं पित्तमभवम् ।
स्फाटास्तम्बापत्तायन्ते वर्जितं ते त प्र म भारिता ।
यत्त यत्त च जायन्ते स्फाटास्तव 'धनायते ।
हरिद्रं हरितं कण्ठं दाप्य भुञ्जान्तेक्षणं ।
एषाऽभिकल्प्य विमये पित्तिका देहं नाशयेत् ।

(पित्तबोमर्षे चिकित्सा ।)

चिकित्सा तत्र कथं च त्वाम्नाय चिकित्सकः ।
विश्वमे सौम्यं पाययेत् चिकित्सकः ।
परिप्रेक्षां कुर्वीत स रश्मिपुरमेव वा ।
अभाषणं मेव यच्चैव हिमरूपेण वाहिना ।
सौरजलकपायदां कथं मे मधुकथ्य वा ।
प्रदेष्टव्यं तु कुर्यात् गन्धधानं सपिपा ।
मधुकांत्पलकल्कं च नारपिष्टं प्रलेपयेत् ।
अस्त्रितापश्चकं पद्मं चन्दनं नानमुत्पलम् ।
मधुकं मधुकं द्रुतां नामलककर्मकम् ।
शृणालानि विदारा च ममूद्रान्ता गन्धावरा ।
महश्च वा या नन्दं वला दस्ता मधुमिका ।
एतानि समभागानि जलद्राण विभाचयेत् ।
एतेष्वे कपायं च पिप्पे दे चैव विपाचयेत् ।
हृतं तस्य कनेऽभ्यद्रं चिसति य पित्तसंभवः ।
उपचक्रचक्राणां समसारमयारपि ।
वमा प्रदेहं शस्यन्ते विमये पित्तसंभवः ।

न्ययोधादुस्वराश्रयस्य प्रकृतिवत्तमज्ञानया ।

कल्पा एव प्रशस्यन्त कारकं पि टा प्रलेपने

(श्लेषवांसपात्यक्तिकस्य तद्वत्तमं च ।

श्लेषनास्य न्य श्लेषानानि श्लेषना यो नियुजते ।

तस्य श्लेषा प्रकृतिवत्तमं रक्तं तिष्ठति देहिन ।

ततोऽन्य श्लेष श्लेषवि वा मया जायते मन्दवेदन ।

स्फोटोऽपि तस्य जायते मयश्च पाण्डुरव च ।

तस्य तन्वा च निद्रा च ऊरु काम गिराश्रय

चिराच्च पाकं व्रजति विमपश्चकमभव ।

(श्लेषवांसपात्यक्तिकस्य तद्वत्तमं च ।)

यस्यैव रक्तं तैव कुर्यात्तस्य यथावत्तमं ।

तस्यैव रक्तं वा पिबेत्तस्यैव पुराणं छतमेव वा ।

सर्जाश्रकणो मुक्ता च मयका मीमवत्तमः ।

हो करञ्जो कपिश्रवक गिरापाणि भा रशाविवा ।

लौरवत्तमप्रधानानि कुटजत्वक् धनेत्रय

धम. पलाशः स्थानाश क र्ण दरो विलतामसा

कपाय माधुर्यदेतं तै मखाणन च मयवत्

श्लेषाश्रकण पिष्टेन् कल्केन तै प्रलेपयत्

तैप्रस्य पचेदभि कपायश्च पचिमं तै ।

अभ्यञ्जनेन वा मपि पो) श्लेषकस्तेन श्लाघ्यत तै ।

मोमांशवर्णककणैश्च विमपमपनाहयेत् ।

मज्जमिर्जाग ह ता ना ना च तदभ भ्य इ प्रकल्पयेत् ।

मांशोपमाह कुर्वीत श्लेषकं वातिक, पि वा ।

आकृन्ते गव्यमप्युक्ते कुकटैश्चाश्लाघ्यते तै रपि ।

(वातशोणितोत्पत्तिस्तद्वत्तमं च ।

यथा(हो) प्रकृतिवत्तमं होपाश्रयस्त्वहममाश्रिता ।

रक्तं मय मयष्टा शरीरोद्दिशचेष्टिता ।

संश्रयामगृह्यन्ते तत्र प्रायते क्षपणमेव च ।
 अथ लाहितपयस्तं विमपति सवटनम् ।
 अथस्तथा च दाहय इदिसहा भ्रमस्तथा
 यद्यच्च स्पृशते तेन तत्राद्या स निवर्तते
 दग्धम शोणितं नाम्न गृह्णाणादनिभं भवेत् ।

(वातशोणितं विक्रिप्त्वा ।)

सकुमारं यन्नातलं तेनं गरादमव वा
 धाव्यत्तरं च पि घृतं पापयेदातशोणितम् ।
 पिप्पलीखधमान वा तक्रासदमयापि वा ।
 खादिरं वा निघृतं प्रातशोणितपाण्डित
 नित्यमाध्यापयतेन सुप्ताद्येन तु वस्तिना ।
 पाययेत् वस्तिभ्यां अथवा सधृतनके
 शुष्किक्रिप्तम ग्यात विमप वातसभये ।
 तदातशोणितं सत्र कृतं च शोणितोत्तर ।
 इति शोणितमारब्ध्यां गभार वातशोणिते ।
 वातयन्त विक्रिप्त्वा स्रष्टृपानानुशामन ।
 मयस्कृच्छनायाना वमामला च नाभत ।
 पानि,भ्यङ्गे च यमना च यन्नातलं प्रशस्यत ।
 अक्रियाभि क्रियाभ्यां नश्यदातशोणितम् ।
 प्रायते तत्र कुर्वति स्वन्पारुष्यं प्रयागवित् ।

इत्याह भगवानात्रय ।

इति भेन विक्रिप्त्वा चतुद(सप्तद)शोऽध्याय ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

अर्शो निमित्तम् ।

नातात्पितृत्वात्कफाच्चैव मन्निपातात् स रैव च ।
महज्जाति च रक्ताच्च च योडा दा र्शस्यश्च देहिनाम् ।
तथा निटानं वक्ष्यामि चिकित्सां चामुपूर्वम् ।
अङ्गश्यानां च यन्त्रोर्जं दृश्यानां च यथाक्रमम् ।
विद्वान्निगुदरुक्ताणां चानृपोदकमे वि वनाम् ।
दधिदुग्धगुडादीनां पिशितानां च भोजिनाम् ।
यानामामुदकानां च दुष्टानामुपचारणात् ।
मित्राजोर्णभुजा चापि वेगानां च विभारणात् ।
प्रभावा कृणाच्चातिमात्रं मैथुनभ्यातिर्मेवनात् ।
दुष्टपानप्रमदज्ञाच्च कठिनात्पृष्ठपेङ्गमात् ।
निरुद्धस्यातियोगाच्च वस्तिना विभ्रमादपि ।
क्षेपधाने च विभ्रान्तात् मखटोषाश्चयात्क्षयात् ।
एभिः प्रकुपिता टोषा वातपित्तकफास्त्वय ।
वि.ए. कशम्भवेगो वात इन्द्रग गौणितेन वा ।
गुदाभिष्वन्द्यैवाशु कुर्वन्ति गुदमार्जिताः ।

(अर्शान्नक्षयम् ।)

शिराको नाम्नेत्यत्र प्ररोधन्ति सूक्ष्ममर्षपमन्निभा ।
यवमुहादिनिष्याव कर्कशद्वन्द्वरोपमा ।
शरीराङ्ग स्रमात्वा वा तास्वा गोस्तनमन्निभा ।
निरुद्धास्तो गुदे शिराको नाः स्तम्भयन्ति गुदं भृशम् ।
स्त्रोतसां गुदमानाहं मूलं वधन्ति वाप्यय ।
निरोधात् स्त्रोतसां तेषामुर्ध्वटोषास्मभ्युत्थिताः ।
एकैकं दूषयित्वा तु रोगात्कुर्वन्ति चातुरान् ।

(चर्मा निदानम् ।)

पुंरीधभेद वैश्वस्य गुल निर्वार्त्तिका तथा
 चवदारस्तृषा टाङ्गा गुरुपृष्ठो मटो ज्वर ,
 अकचिर्वाविपाकश्च गात्रज्ञं च यवन्तस्यो ।
 पाण्डुत्वं पक्वभटश्च त्रययुथास्तद्वयो ।
 र्ज्वाग्निमेयुनक्षानिश्च गुदभ्रगा गुदयश्च ।
 चर्मांस्तु रूपमादृश्य पृथक्त्व तेषु वक्ष्यते ।

(वातपित्ताग्नी जलजम् ।)

क्षणं पुंरीधं भवति कृत्स्नं किञ्चिद्वर्त्तितम् ।
 निम्बं गात्रपुरायश्च भिन्नवर्णा पुन पुनः ।
 अकपृष्ठकटिस्थाश्चानिन्त्यानयंसदृशम् ।
 जायते पक्वभटश्च कर्णगुलस्तृणा भ्रमः ।
 चर्मा यकृद्भि पर्वते जाठरं चाप्यवर्धते (१) ।
 कान्ताश्चास्यापजायन्ते चात्मा ध्याने च पुन पुनः ।
 गृह्णाणा दृधिता चाप्य वैश्वस्य चापजायते ।
 हृत्पाण्डुकोष्ठगुलश्च दुर्गन्धः - वातसंभवे ।
 मज्जरं पितृ ट क गृह्णाणा तादृशावेव मग्नीक्षितम् ।
 उष्णदृढं मटार्कं च पित्ताग्निभ्रमपलक्ष्यते ।
 पाण्डुवर्णं च भवति पाताभ्रमश्च सलक्ष्यते ।

(श्लेष्माग्नी जलजम् ।)

दृश्यते च गुदोऽन्यथं गुदपाकश्च जायते ;
 श्लेष्मनेष्वपि चार्गम्सु पिच्छिलं शकमप्रवम् ।
 पुंरीधं सकफं याति स्तोकं स्तोकं सवेदनम् ।
 उपविष्टसिरे चाप्यो निम्बनं चापवेश्यते ।
 शायते मेदुःखदणं वस्तिश्च गुदं श्व च ।
 अकचिर्वाविपाकश्च न च पक्वं त्रिरिच्छते ।
 त्रययुथं विगन्धं विगन्धेणासिकृष्टयो ।
 एतत् श्लेष्मसमुत्पन्नमग्निं रूपमुच्यते ।

(भस्मपाताग्रां सप्तचम् ।)

भस्मपातसमुत्थानं ज्ञानीयात्सर्वज्ञसङ्गै ।
महातरुक्तं विस्रं वा भिन्नं वा पि न भिन्नितम् ।
चिरेण च प्रवाहोऽस्य प्रसक्तं वा कटाक्षन ।
अभिष्यन्दानि मुञ्चन्ति रक्तार्गोऽस्यैव शोणितम् ।
वज्रानि धारया रक्तं यथा विहा मिरा म्रियता ।
रजस्वले च युवति रक्तं मुञ्चत्यभेच्छाश ।

(चर्माविक्रिया ।)

अतिसुक्तं सुगन्धितं नीं ककुभं समयूरकम् ।
गवां च मरिचैर्लोणं च मृताण्यथ समाचरेत् ।
भस्मीकृत्य तु तं चारं युक्त्या मध्ये च न पाथयेत् ।
शंखार्गामि प्रशमयेत् श्वश्रु पाण्डुतामपि ।
चर्माभां वारिकानां तु यदृक् चैव विक्रितितम् ।
तथैव शेषिकानां तु खेजवर्जं समाचरेत् ।
रक्तजैश्चपि चार्गैस्तु चारमार्जं प्रशस्यते ।
कृतं वाप्ययनं वापि पिबेन्नासमयापि वा ।

(बलादि हृतम् ।)

बला चित्त्वशलादृनि त्रिफला रुस्तिपिप्पली ।
करञ्ज-मधु-पानाग्रे मधुकोत्पलतिन्दुके ।
कम्पकैरुक्तममेरुतद्भृतप्रस्यं विपाचयेत् ।
अजार्जोरे दशगुणे तन्निहं मात्रया पिबेत् ।
एतद्रक्तसमुत्थानि पित्तप्रानि नीं न यानि च ।
चर्माणि नाशयत्याशु भिक्षाभ्रार्णोच मरुतः ।

(लोभादियोगविशेषाः ।)

लोभं दाहं रुग्णं च मल्लो वैभक्तको तथा ।
तण्डुलोदकपौतानि मधुनाऽग्राविनाशनम् ।

नासा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मधुक नीलमुत्पलम् ।
 अत्रास्तरण पीतानि रक्तजानां विनाशनम् ।
 गिरिवपुष्यं पुष्यं च कुटजं ककुभस्व च ।
 दावी हरिद्रा नीध च वातको कटफलं हृष ।
 एतेषां पात्रयेष्कल्कात्पुनितस्तण्डुलाभूना ।
 मधुयुक्ताः स प्रशमयेदग्रां वै रक्त पित्तजा शम् । ।
 मधुक बटर द्राक्षा मूल च कुशकाशयो ।
 मण्डूलोटकपातार्नि मधुनाऽग्रांविनाशनम् ।

(शार्ङ्गरीष्टम् ॥)

मधोधादुम्बराद्वत्य बटरोप्रस्तवेतयम् ।
 पृथक् प्रवाह्यत्पुत्राणि द्विपल्लोकानि संहरत् ।
 चवाकपुष्यः फलात्पुष्टौ चट्टौ दाव्यास्तथैव च ।
 सानपर्णैर्धृष्टिपण्यो, पले हे हे समावपेत् ।
 हे शालुगाकस्य पले सवमेतत्समावपेत् ।
 द्विद्वेण सन्निभे माध्यमष्टभागाऽग्रेषितम् ।
 छतस्य चाटक माध्यमकपाय सुखाभूना ।
 शार्ङ्गार्याम्बकया ज्ञात सरस खेचमन्धित ।
 देवदाव्यभया मुस्तः चिचकी त्रिन्वपीशिका ।
 कट्फलं मृद्विधेर च पिप्पली चन्दनं तथा ।
 सौवीरमञ्जुलं मूला पिथल्या मि ति त्रगोद्विणो ।
 गुडं प्रियङ्गुपुष्यं च शाल्मली श्रीजमाङ्गया ।
 सप्तकस्य च श्रीजानि तथैवातिविषा वचा ।
 एतान्सममान् भागान् पृथक् दत्त्वा विपाचयेत् ।
 एतत्त्रिदं छतं युक्त्या रक्ताग्रां वै विनाशयेत् ।
 पित्तगुण्यमति ती मारं गुलं वरमरोचकम् ।
 श्रीकाशश्चधरं घोरं रक्तपित्तं प्रदाहिकाम् ।
 पाण्डुरागं हृषं कर्म किमर्थैवपकर्षति ।

नाशनं श्लेष्मजातानां कायाग्निदोषमं परम् ।
 गर्भाधानं च वक्ष्यानां शोषिणां चामृतोपमम् ।
 शार्ङ्गगोष्ठतमिन्येतत् थास्य्या तमर्गोविनाशनम् ।
 वनवर्षाकरं चैव रक्तगुल्मकरं तथा ।
 पित्तजेष्वपि चार्गंस्मृ दितं तद्रक्तजेष्वपि ।
 सक्षिपातसमुत्थेषु सर्वेष्वेव सप्रजितम् ।
 चार्गं सप्तजाना तु यथा प्रकृतिमाचरेत् ।
 चिकित्सितं कुर्यं बुद्धा सप्रधाय यथावयम् ।

(तार्क्षीम पत्रवटकाः)

त्रिफ पानं गृह्णित्वैव चतुष्टयं मरिचस्य च ।
 पिप्पलीकुड्वाधं च चक्षुष्यं पलमेव च ।
 तार्क्षीमपत्रवटं पलं पलाधं कंभरस्य च ।
 हे वर्तीपले पिप्पलीमूर्त्तिं चित्रकं पलं तथा ।
 तथा तमानयो, कर्षो सप्तमं मातृपमेव च ।
 त्रिगुण्डपले शुद्धे धूर्णान्येतानि साधयेत् ।
 ततोऽक्षमात्रा वटकाः प्राणटा इति विभुताः ।
 तार्क्षीमपत्रवटकास्ता एव ताः परिकर्तित्वाः ।
 पूर्वं भक्तस्य पश्चाद्वा भक्षयेत् यथावयम् ।
 सद्योऽस्यैवमेवैवै, सारैश्चाप्युपभोजयेत् ।
 एतेन हन्ति कफजात्यर्गंसि सप्तजानि च ।
 वातपित्तसमुत्थानि रक्तजार्णोत्तराणि च ।
 सदास्थं मृदकं प्रमेहं हृदयप्रभं ।
 विषमस्वरं पाण्डुं सतं सारं च, विरेचनं ।
 मन्दाग्निं विषमार्त्तानां तथैव किमिकोष्ठिनाम् ।
 शुलगुल्मपरीतानां कृद्योतंभारिणासपि ।
 हृद्गोमिनां कामिलानां शोषिणामूर्ध्ववारिणाम् ।
 कामध्वासपरीतानां श्लेष्मश्च वटकाः शुभाः ।

भूयिष्ठं सङ्गजानेभ्यो ज्ञेयमस्ति शर्गरिण्यम् ।
तस्माच्छुद्धोपचारिणं कुर्यात्तस्य चिकित्सितम् ।

शर्गम् शल्यचिकित्सादि ॥

रोगानि ना कस्य भवन्त्य परमर्गम्भुर्कोर्तितम् ।
तस्मादशा विस्तरणं चिकित्सन् चिकित्सक न
शस्त्रेण छेदने तेषां सारणं दहनं तथा ।
शल्यकर्ता प्रयुञ्जात दृढकर्मा चिकित्सितम् ।

(शर्गसि चालेपनादि चिकित्सा ।)

आयुर्वेदविदा यत्तु प्रयात्तस्य चिकित्सितम् ।
चालेपनाभ्यङ्गविधिं स्वेदकम् च तच्छृणु ।
अभ्यङ्ग्य नाभिं कूर्चं च वर्त्मभुको गुदं तथा ।
अस्तं चक्षुः स्रवेयं मुखोक्तं परिशेषयेत् ।
मृगगोर्मूलकं स्वेदे तथा मृज्जनकरपि ।
सुरवाणं स्वेदयेद्युक्त्या पिण्डाकैर्गोमयेन वा ।
राशे च कन्दमूलं च मधुकं देवदारु च ।
यत्तु कूर्चनियुक्तानि शर्गानां नाशाय पाथयेत् ।
त तं शोषवाहं कुर्यात् स्वेदयेच्च पुनः पुनः ।
दुर्मदां हि ममायाभिः घटना च निवर्तेते ।
हृषीकेशकम्पान्नानां काशमया दण्डयेस्तथा १ ।
यच्च काशेन्वादयेत् तत्र शैवोपवेशयेत् २ ।

हृषीकेशं च कूर्चं काशं समेष च ३ ।

मैश्वरं विशकं टर्फीं करवीरं शुकानि च ।
पृथिकं वरणत्वक् च विदारो माहन्दाक्षया ।
अत्र क ॐ च पिथयेत् ४ ।
गर्भेणानेन विपश्चत् तैलं मूलचतुर्गुणे ।
खुद्यकं सीरयोषाव कुडुव कुडुवो भवेत् ।

शंभां शमनं यत्नं च ।

शौरकन्दकलात्वेतन्न च दृष्यते गुटम् (५) ।

कुष्ठोरन्तः शक्यस्य बला लाङ्गलिको तथा ।

विश्वं भवात्कानि च (५) ।

शर्मां लेपनं तेन समरात्रं पुन पुन ।

शिरौषवीजं द्रो चारो लाङ्गली मेधव तथा ।

भावयेत् (५) ।

शर्मां लेपयेत् तेन समरात्रं पुन पुन ।

एतेन क्षिप्तान्शर्मां विनश्यति न संशयः ।

शिष्टः (५) ।

(५) शर्मां लेपयेत् तेन समरात्रं पुन पुन ।

करवीरोऽनवद्यत्तं भानति स्वर्णयुक्ता ।

प्रकाळनं कषाया ।

सत्तौटं नयनीने तु प्रलेपो वनरापण ।

दृष्टान् समरात्रेण पुन च न विनश्यति ।

शौर्मिकाभिदं दं

शौर्मिकाटुकं क्षुत्तिर्लोकेन पिपयेत् ।

एतदालेपनं श्रेष्ठं दुर्नामानं विनश्यति (५) ।

स्वर्णलोकेन किम्बसकम् ।

कुष्ठकषा पुनश्च क्षुत्तिर्लोकेन पिपयेत् ।

एतदालेपनं श्रेष्ठमर्शमां चारमस्मितम् ।

दृष्टान् समरात्रेण पुन च न विनश्यति ।

यवाग्निद्वार्धकाश्चैव भवात्कसथो वत्सा ।

धूपनं चन्दनं कुष्ठशिंग शुभापा पाव एव च ।

गवां पत्रे वाग्निद्वार्धकाश्चैव ।

एतस्मिन् प्रशंसन्ति श्रेष्ठं धूपनमर्शमां ।

रक्तपित्तसमुत्पेषु प्रशस्ता शौरवस्तयः ।

तोष्णं कफिन मत्तेषु वार्तिकेष्वपि वामकम् ।

सविपातान्यसाध्या न चिरात्यानि नो ज यानि तु
रक्तजा मर्कट्यात्यानि मिदत्वाधिक,पि ते ० ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भले चिकित्सिते पञ्चदशाध्याय ।

अथातः प्रवययुचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(अथयुनिमित्तं तद्वचनं च ।)

य लोणमामो मन्दाग्निव्याधियुक्त सुदुर्बलः ।
गुरुत्व मेव तेऽन्यथमस्त्रपित्तकृतानि च ।
मयो वान्तो विरिक्तो यः गुरु स्थानानि मेव ते ।
उपायितश्च योऽन्यथं शाकसूनफलाशन ।
मत्स्यान् दधि पयो भुङ्क्ते दिवा स्वप्नति च य ।
अप्यथाजोर्णभोजो च नरो व्यायाममेवित ।
यस्य तिलकषायानि सारास्त्रकटुकानि च ।
मधुनि मेव तेऽन्यथे कलानि तु विगेषत ।
तस्य बाल प्रकुपित गिरा वाचाः प्रपद्यते ।
म पिप्तं कोपयत्याशु रक्त श्लेष्माणमेव च ।
मिरामाः स्तः दौघसपूर्णं । स मं विमर्षयति टाकणा ।
अमुपैत्यैकदेशे वा सर्वगात्रेषु वा पुन ।
एवं तत् अथयुर्नाम व्याधिर्भवति टाकण ।
दौघैः पक्तागदस्यैस्तैः सौधस्तात् अथयुर्भवेत् ।
पादसिद्धः क सः स्य ; अथयुर्नेरावा नाशयस्त्वम् ।

योषिता मुखसंभृत उभयोरपि गुञ्जत ।
भूयिष्ठमिह गोधनं दोषसंस्पर्शमभव ।
यस्तेषां त्वधिरोहा स्यात् म त म्य रूपां हि दशयेत् ।

(वातिकादि-श्वयथुनक्षणम् ।)

श्वयथुर्वातिका कल कृष्णवर्णं संवेदनं ।
करोति पौडितो निम्ब यथिमिस्रश्च नश्यति ।
पैशिकश्च यथा नानो नोहित पात एव वा ।
कजाटाहपरितश्च सिप्रपाको ज्वरान्वितः ।
शुक्लावभार्मी वज्रमः स्नेहः पित्तस्थिरस्मटा ॥ १ ॥
आमस्यसाध्यनाशश्च नृशंसो य कफात्मकः ।
वातपित्तकफानां तु कपं स्यात्सन्निपातकः ।
असाध्यसोपमर्गश्च श्वयथु प्रसृतश्च य ।
मौनपीताकणं ज्योतिर्हृश्यते श्वयथुर्यदि ।
किञ्चिन्नरत्यमलिम्बं तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ।
शस्त्रदग्धप्रकाराभ्या प्रघातादभ्यभङ्गसः ।
श्वयथु पञ्चमी दृष्टो भूयिष्ठं स हि रक्तजः ।
अभिघाताच्च जालानां सांभ्रमस्य च पौडितम् ।
नि मिश्राः संदृषयन्त्याशु ततो रक्तं प्रदुष्यति ।
स दाहरागवद्दृष्टो वर्धतेऽतिप्रवेदनः ।
जतवेमर्पिकीं तस्य क्रिया कुर्याच्चिकित्सकः ।
एतज्जक्षणमुद्दिष्टं श्वयथुनां यथाविधि ।

(श्वयथु-चिकित्सा ।)

चिकित्सितं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपदेशं ।
कण्ठाणकं पिबत्सर्पिर्महातिक्रमसापि वा ।
महद्यन्त्यश्वगव्यं वा ततश्च गोधयेन्नरः ।
करीतकीं समभुक्तां सर्त्ताद्रे वापि लेहयेत् ।

मासिकृण च कृष्णा च निम्बान्तरण वा पिवत् ।
 कर्णोत्तरी मृद्विवरं देवदारु च तत्समम् ।
 एतत्कृद्वास्वना पात स्वययना निवारणम्
 अर्घ्यजम्बिकटुकं विवृता तिकृर्गोहिणा ।
 त्रिफलारमपासं तत् स्वययना निवारणम् ।
 मर्चापथ देवदारु सुधा व स प प भर कोवच । ।
 एते लारमर्मे सिंह येन स्वययनाशनम् ।
 गोमूत्रस्य प्रयागा वा अत्र स्वययनाशनम्
 मल्लारं वा पिबन्नास भार्गव मूत्रमव वा ।
 आह मूत्र पिवच्च तद्दृष्टलारमेव वा ।
 यथापलं यथादोषं यत्र स्वययनाशनम् ।
 मूलकानि च मिडानि मातिले भक्षयेत्सर ।
 रमज मूलकानि तु कुर्वति परिपन्नम् ।
 नक्तमानाकमूलाना त्रयस्यारस्वधस्य च ।
 कशयं परिधिक्तं तु स्वययना निवारणम् ।
 सवचना व्याघ्रनखं कुत कटुकगोहिणा ।
 काकमाना कपभक्तो राम्रा सर्ग पुनर्नवा ।
 घातिका निमूल मूल त्रिफला चिकित्ता वचा ।
 कुठेरक्तो हरिद्रो हे श्यामा मूषकपर्णिका ।
 विड्डं शिष्टं चिकित्ता च नक्तमूलं मर्चापथम् ।
 गोमूत्रपिष्टं स्वययना मूत्रमदतं भवेत् ।
 दन्तो विड्डं त्रिफला चापण कटुकगोहिणा ।
 चित्तकं देवकाष्ठं च चिकित्ता हस्तिपिप्पली ।
 घृणान्धतानि तुल्यानि द्विगुणं व्याटगोरज ।
 लारण । लोका द्य पातानि येन स्वययनाशनम् ।
 त्रिफलायाम् कुडवं पिप्पला कुडवं तथा ।
 विड्डं मिषिचानां तु हे हे चैव पले मूत्रे ।
 पले पले च कुर्वति दन्ताक्षितक्रयोरपि ।

(अष्टोत्तरीय रमायनम् ।)

एतं च पिप्पलांमृतां तुष्टभ्यः । च पलं तथा ।
 मृद्विचैरपलं हे च गद्यात्पञ्चपलानि च ।
 शिष्यास्त्यर्धपलानि यानि तानि निबोध मे ।
 राक्षा वला गोक्षुरकं मधुक देवटाक च ।
 वचा सारतिविषा पाठा मुस्ता कटुकरोचिणो ।
 कटुफलं शारिषं हे च ग्रामा भव्वातकानि च ।
 धुनर्मखं मर्तजोह्व त्वक च पत्र गतावरा ।
 निदिग्धिका व्याघ्रनखं मज्जिता कुशकं च वला ।
 त्रिफला त्रिजवा भार्गवी कुटजप्ल फलत्वक् ।
 एतदाहृत्य संभारं हिमन्तावस्ता त्वया दयी रत्न ।
 तथैकध्या कृत युक्त्या लेखयेन्मधुमर्षिणा ।
 लोवं चानुपिषेयुक्त्या निरसमेविता ।
 अष्टोत्तरीयमित्येतत् ख्यातं सिद्धरमायनम् ।
 संवत्सरप्रयोगेण गतवर्षाणि जायते ।
 वर्षद्वयेन सप्तजो हे श्रौतेत् गरदां गतम् ।
 निरुन्ध्यात् स्वयत् प्रोवं वृक्षभिन्दागनियंया ।
 पाण्डुरोगमघाशोमि सन्दमग्नि किमोनपि ।
 भगन्धरं कामिला च कुमाणि अठराणि च ।
 मर्द्धोक्तानसपम्भारं शूलानि परिकर्तुकाम् ।
 अतिभारं प्रमेकाय चतुर्णां का सं सत्यं तथा ।
 यस्मिन् यस्मिन् विकाले रे तु योगोऽयं संप्रयुज्यते ।
 तं तं निरुन्ध्यात् रोगं देवारीन् केज्वी यथा ।

(सूक्त रमायनेऽनुष्ठान विधिः ।)

अनुप्रयोगा लाजानां सक्तं ऋतो मधुना सह ।
 लोवाभुपान्निष्ठाऽयं दिवमान् सप्त पञ्च वा ।
 अश्वे स्वामातिभारेषु विधिः स्यात् परिकर्तनम् ।

ततः क्षीणेषु कार्मिषु ज्वरपु विषमेषु च ।
 वर्षाहितोऽपि श्वययु तस्माच्छामेन शाम्यति ।
 रसायनप्रयोगाच्च पूर्वार्हद्विष्टाद् यथाविधि ।
 शाम्भान् मर्षाष्टिकाश्चैव रसाच्चविकृतनीस्तथा ।
 क्षाराश्चलवशाद्वापि सदा धूमं विवर्जयेत् ।
 चागस्तुश्वययुचापि यो वा म्यादीपसमभव ।
 लङ्घनेश्च तिलैर्द्वैश्च क्षारमैकैः प्रशाम्यति ।
 अविपाको ज्वरश्चूर्दी टोषण्य परिकर्तिका
 शामातिमारा त्रिका च शूलस्योपद्रवा स्मृताः ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेदे चिकित्सिते षोडः कृत्वा गोऽध्यायः ।

अथात उदावर्तचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(उदावर्तं निमित्तम् ।)

प्रकृत्या धारि ति नो को यस्म कृत्वा न्यत्रानि सेवते ।
 कषाय कटुकान् नित्यं रसान् त्रिकाश्च सेवते ।
 कर्कशृनि र क पिष्टानि कर्षाग्निकृत्वाणि च ।
 पात्रावतानि भक्ष्यानि यच्चान्यत् फलमोदगम् ।
 शूलकानि च ज्वरं पिष्ट्याक कोटुव वैः ।
 अभिष्यन्त्यान् कटुकं वैच शाकं च सेवते ।
 वातमूत्रपुरीषाणां विचा धा रा त् प्रै मे) मारुतस्य च ।
 एतैरन्यैश्च भुक्नुभि हेतुभि कुपितोऽनित्य

निष्ठकालि गुटद्वारं शरीरं वाप्यमवंग ।
न शोषयति तत्तत्त्वं शरीरं शाययन् भृशम् ।
अधोवहानि स्त्रीतांभि पिप्पल्यैश्चयक्तान्यपि ।
मूत्राश्चमनवार्कानि दध्नाति पवनो भृशम् ।
वातमन्दूषितामो तु धावतो हृध्वमास्थिता ।
आमपक्ताश्चयस्यः उन्मादन्ति सुदारुणम् ।
ऊर्ध्वं शृणुते मंप्राप्य उदात्तम ममागतम् ।
उदावर्त इति प्रोक्तः शस्त्रे मर्यादोपमः ।

(उदावर्तं निमित्तोपद्रवाः ।)

अस्य शूलानि तीव्राणि दाहं मृदु विवर्णता ।
स्तूयते वस्तिमूलं च मूत्रक क)चः कृ) यक्षस्तथा ।
तनावय च कुक्षो च हृदि पाश्चादरे तथा ।
वेदनाभिपर्वतश्च निश्मन्तो वेदनेऽसक्तम् ।
उपद्रवा ह्युदावर्ते मृणु तेया चिकित्सितम् ।

(उदावर्तं चिकित्सा ।)

सुखिगन्धमेनमभ्यञ्ज्य तेमेन मयणेन च ।
सहर्षं १) वस्तरस्त्रेदो दृष्ट्यामास्त्रेदयत्ततः ।
ततोऽस्य गुटमभ्यञ्ज्य निरुद्धं मंप्रदापयेत् ।
एकं ही वा भिषकृत्वा यावदाय तु मन्थते ।
सुनिरुद्धं च तं ज्ञात्वा सुखास्यु परिचेवितम् ।
उष्णोदकानुपानं च भोजयेन्मृदुमोदनम् ।
सुहाया सप)चकारिण त्रिहृच्छाकेन वा पुनः ।
ताभ्यां युपेण भुञ्जीत यश्चान्यद्देदनं परम् ।
नित्यं भिन्नपुरीषैस्तं भोजनोपैरुपाचरेत् ।
एवं तस्य पुनैव हि वायुर्भूता न शो . (१) ।

(इति भेले चिकित्सिते विज्ञोऽध्यायः ।)

(सांख्यपातिकहृद्भाग निदानम् ।)

गानि दृश्यन्ते सदैर्गोगिणः(१) ।

सविपात समुत्था,सौ नव च सिध्यति कर्मणा ।

निभिद्यते वेदनातां दृष्टान्ते मय दृश्यते

भक्तद्वयी क्वरा मुक्ता कामय दृष्टितस्य ते ।

भिसवणोऽथ दानय हृदि कन्द्य ज्ञायते ।

हृद्गंगा किमिका पञ्च पञ्चमम् तु दुजय ।

माध्याह्नयन्तु हृद्गंगा वातपित्त कफात्मका ।

हो वामाध्वो स्मृताः) तत्र माध्याह्नां गृण भयजम् ।

(हृद्गोग चिकित्सा ।)

हृद्गोगिणं स्मरयित्वा शामयन्तामयेनया ।

मह्येदचिरात् त हृद्गोग वातिकादिना ।

जरातका स च वा रास्त्रा पिप्यन्ता विश्वभयजम् ।

गटा पुष्करमूल च चूर्ण हृद्गोगनाशनम् ।

पाठा वचा यवस्तारा चभया चास्त्रवेतसम् ।

दुशनभा विषक च तृपणं लवणत्रयम् ।

गटा पुष्करमूल च तिस्त्रिणाकं सदादिमम् ।

मातुलङ्गय घातानि मुक्षचूर्णानि कारयेत् ।

हृत्वाटकन सदैर्वा चूर्णान्येताति पाययेत्

चर्कगुलं महृद्गोगं गुल्म चापि व्यपोहति ।

मौर्वेषलं मृद्विवर दाडिमं भास्त्रवेतसम् ।

शतामहृद्गोगमनमिदम्वादिहृत्पञ्चकम् ।

(१) अज्ञातवाता रिपये पञ्चमम् पयोभिद्यते ।

साध्व विदारीतभायजयोषा अभिष्यजेते ।

पादत्रये रसे तस्मिन् पिप्यन्ती मातरे वसति ।

विहृष्ट मैत्र्ये विहृष्ट वापयते विहृष्ट गटीम् ।

चित्रक कथकं रास्त्रा पिता कर्कशमे सिध्यते ।

इत्यं च पयसो दत्त्वा इतस्तत्र विद्याचयेत् ।

एतन् अज्ञातकं चर्त कफमूलकं परम् ।

इति चर-चिकित्साध्याये (५) ।

(भजातक छतम् ।)

....."पञ्चमोवर्चनस्व च" ।
 चतुर्गुण जले मुख्यं छतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 एतद्वत्तमकं नाम प्रश्लिनां सर्पिकृत्तमम् ।
 अमृतप्रतिमं स्रष्टुं श्वासहृद्रोगनाशनम् ।
 पिबन् कल्याणकं सर्पिर्धोन्वन्तरमद्यापि वा ।
 मातुलुङ्गस्य च रसं पिबन् का मक्ता ग गटानपि ।
 शतपाकं बलान्नैलं शैलायं सकृन्मरकम् ।
 तैलान्मेतानि मेवेन सदा हृद्रटपादित ।
 पिबेद्भसायन सर्पिः साराणि च गुडानपि ।
 पित्तहृद्वागशमना ये चैका छतमोटकाः ।
 जीवकर्मभक्तो द्वास्ता शक्रेण ययर्मा बला
 हे मेदे हे च काकोम्पा स्वर्जरमिलमुत्पन्नम् ।
 छतप्रस्थं पचेदेभिन्मन्वाग्भोजिषं भिषक् ।
 चतुर्गुणैः पयसा पातव्यं युक्तितय तत् ।
 वातपित्तममृत्थानं हृद्रोगं नाशनं परम् ।
 वसा नाभेन मक्ता च तुल्यं तैलछतं तथा ।
 अमृनि नाभतो दद्यात् चय चापि चतुर्गुणम् ।
 बला त्रिकटुर्लं शस्त्रा जीवन्तो जीवका बला ।
 मिदिन्धिका चाशुमता नालो भार्ग्वि पुनर्नवा ।
 सिद्धमेभर्मन्वास्त्रेहं बलमान्मोक्षं पाययेत् ।
 हृद्रोगं वार्तिकं स्रष्टुं मद्य एव चिकित्सति ।
 विचारयेत् स्वयं बुध्या वैद्यो हृद्रोग भेषजम् ।
 मधुरं पित्तहृद्रोगं सिग्धमुष्णं च वार्तिकं ।
 त्वयस्तु परिशीपा ये ताक्ष्णोऽणोमानुपाचरेत् ।
 सारं सारगटैस्त्रैकं वसनैस्मविस्सने ।
 चिकित्सितं विस्तरणं यदुक्तं किमिकुठिनाम् ।
 तदेवं किमिहृद्रोगं कर्तव्यमनमृगया ।

चौदकाऽनृपमांसानि दधि दुग्धं गुडारसम् (१) ।
 सभिष्यन्दकरं सर्वं वातहृद्रोगनाशनम् ॥
 त्वि (ए) तान्द्वेव तु तेषु हृद्रोगेषु विवर्जयेत् ।
 लघुनि खाद्यपानानि शस्यन्ते तेषु सर्वदा ॥

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेले चिकित्सिते अष्टाद(एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथातः कामचिकित्सिते व्याख्यास्याम इति ।

अ आह भगवानात्रेयः ।

(काम निमित्तम् ।)

पञ्च कामान्समुद्दिष्टा वातपित्तकफात्मका ।
 क्षतजो जयस्येति तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 उदावतादभाघानाद्व्यामात् यमकर्षणात् ।
 संभोजनार्हिवाम्ब्राद् घृतपासात् प्रलम्बनात् ॥
 कर्शिताना च रोगेभ्यो दोषाः सात्प्रतप्तात् क्षयात् (१) ।
 तीक्ष्णोष्णगुरुमेवाभिर्नृणां कामा भवन्ति ते ॥
 तेषां कृपाणि वक्ष्यामि चिकित्सां च पृथग्विधाम् ।

(वातकाम लक्षणम् ।)

साकताकामते शुष्कं शुक्रपूर्वकम् (१) यथा ॥
 निहोवति च शुष्कं च तच्च शुक्रं न कामते ।
 प्रताप्येत्काममानस्य हृदयं चावकुप्यते ॥
 पार्श्वे च कज्जलेऽत्यर्थं श्वासेन च विकृजते ।
 शङ्खोर्ज्जयते शूलं तान्द्वोऽगोपश्चर्येव च ॥

श्यावि.वे.निर्जं च वाच्यते स्वतां वर्णय विद्यते ;
विशेषाद्विक्रकाष्टय कामते ज्ञातपाहित ॥

(पित्तकाम लक्षणम् ।)

शङ्खरुत्तात्रपानानां व्यायामाणानिर्विणाम् ।
कटुक तारुत्ताणां तौल्यमद्यनिर्विषाम् ।
मटाहमज्वरस्यैव पित्तकाम प्रवर्तते ॥
हारिद्रं कटुकाणं च पातं भावति चाति मः ।
मुखस्य कटुकत्वं च लृणा वाप्योपजायते ।
हारिद्रे चक्षुषो वाप्य लज्यते पित्तकामिनः ।

(कफकाम लक्षणम् ।)

अभिष्यन्ति गुरुस्निग्ध शीतसेध्यासमेदिन ।
दिवास्वप्नप्रसक्तस्य वेगाद्यापि निरुध्यत ।
कफप्रमेको वल्लभा कामस्तथ्यापजायते ।
गुरुत्वं शिरसीऽन्यथं साधुर्यं वदनस्य च ।
काममानं च हृदयं भक्तस्यानभिनन्दनम् ।
स्नान्धस्यैवादिपाकस्य कफकामस्य लक्षणम् ।

(जलकाम लक्षणम् ।)

व्यायामाद्वावहरणादिप्रहादश्चटन्तिनाम् ।
निष्ठव्यते यस्य वल्ल जलकामस्य उच्यते ।
मरुतं धूतिपूयाभं सशितं दीपमश्नयम् ।
निष्पृष्टीवति स कामार्तां प्ययते चातिमायते ।
तरो निर्भियमानं च मन्थते स खमित्यपि ।
स तार्थ्यत् काममानस्य लृणा शीयो मुखस्य च ।
मुहुर्वायुयते कण्ठः स्वरभेदश्च जायते ।
मघोषं कामते चापि विकृतं भिन्नविस्वरम् ।
दुर्गन्धं च तथाद्वावं जलकामे विमुञ्चति ।

अथ काम लक्षणम् ।

सर्वेषां मसिपताश्च लयकाम प्रवर्तते ।
तस्य ज्वर वाक्मज्जा सन्तपाद च दृश्यते ।
काममानस्य निर्दोषित कफपृथ मशोणितम् ।
क्षयिते इत्यवर्णा च गतं च परिहर्षयते ।
न चास्य स्वदत्ते भोज्यं न भुक्षं च विपश्यते ।
अतिमारा ज्वरकृदिर्महा वास्योपप्रायते ।
लयकामस्य मास्व्यातश्च वासाध्य प्रकानित ।
लयकामस्य ग्रास्य स्यात्साध्याना साधनं मृण ।

। कामिना भोज्याभोज्य विवरक ।

इत्यवर्णं क्षरदान साधनस्यमुपाक्षत् ।
साधितं भोज्येष्टं न पुमान्नात शान्तिपटिकान् ।
आह्वानाना च सामानि नियंत्रकमपक्षिणाम् ।
चोटकामपसामानि गुरुणि च विवर्जयेत् ।

कल्याणकादिष्टम कामनिर्कृत्ता

दशकल्पापमिह रि कल्याणकमथापि वा ।
रमायनं च सर्वेभ्यो मयि मर्पिगुडानि च
मपिमादकयाग वा रमायनविधि तथा ।
यदुक्तं शान्तिं पुत्रं तत्कामेभ्योपि योजयेत् ।

कासे लेख विज्ञाया ।

पिप्यन्धामनक द्वाला मृगालार्थय शकरी ।
मात्रा छतं सासिक च लेख कामविनाशन ।
पिप्यन्धामनक राखा लेखी सासिकमथुत ।
चरितक्यामपिप्यन्धा. चूर्णं सासिकमथुतम् ।
प्रलेखक्यामपुष्टुत मस्तोदं शर्करास्वितम् ।
व्याधेण विफलं चैव पञ्चक देवदारु च ।
राखा वलां विनद्वाना मृगचूर्णं न कारयेत् ।

चूर्णं शर्करया युक्तं लेहयेन्मधुसपिपा ।
 एष लेहः प्रणटति पञ्च कामान् समुत्थिताम् ।
 यत्र स्पर्शं विलङ्घयति जातु भाङ्गो मत्तोषधम् ।
 मैथुनोऽपिप्यन्तो राक्षो लुप्त्यान्वितानि चूर्णयेत् ।
 घृतमात्रायुतं चूर्णं पिबेत् काष्ठविनाशनम् ।
 मण्डाम्बितां तमश्वामं ॥ त्रिङ्का चैवापकषति ।
 ममूलफलगाङ्गा तु कुडयेत् कण्टकारिकाम् ।
 तां पञ्चकानिलद्वेजे चतुर्भागावशेषितम् ।
 कषायं तं परिस्त्राव्य पुनरभ्यासधिश्येत् ।
 घृतं च युक्त्या टातव्यं कल्मान्तान् प्रदापयेत् ।
 दुर्गन्धभां द्विवेकं च तृणैश्च विचकं तथा ।
 राक्षो कर्कटकाद्यां च पिप्यन्तामूलमेव च ।
 एताम्यधर्षनीकानि तथा फाणितशकरा ।
 पलानि विंशतिं दत्त्वा तं लेहं मान्दमडरम् ।
 शीतं तं दद्यात् पिप्यन्तानां चूर्णस्य कुडव मितम् ।
 तुगार्ज्यार्याय कुडवं मधुमं कुडवं तथा ।
 तं लिप्ताभ्यास्य लेहं पञ्चकामविनाशनम् ।
 ज्वरीनामथ त्रिङ्का च श्वामं चैवापकषति ।
 मिहमन्त्रं यथा मर्षां नातिकामिदुदोरितम् ।
 तथा लेहमिमं कामो नातिकामति देहिनाम्
 (इति भेने चिकित्सिते द्वाविंशाध्यायः ।

(दशमूल्यादिनेपनेन शम्बकं प्रिकित्ता ।)

दशमूलोमपामुगं शङ्खपुष्पं गदो वचाम् ।
 चित्रकं चात्मगुमाच पिप्यन्तामूलमेव च
 बला पुष्पकरमूलं च तद्यैव शजपिप्यन्ताम् ।
 दापनीनां पृथग्दद्यात् प्रत्यगं चाभयागतम् ।

यदात्मकं महेभिष जलं पञ्चादकं पचेत् ।
 श्वेतार्थं यवे मिहैकहंसं वंगशलाकया ।
 भेटनं तासु कर्तव्यं ततो वंगशलाकया ।
 एतदानीं पत्रं कायं गङ्गकस्य विनाशनम् ।
 एतान्येव तु सर्वाणि कषायमुपधारयेत् ।
 तेन शीतेन कृतव्यं वरुणं परिधत्तम् ।

(सूर्यावर्तं लक्षणम् ।)

नित्यविश्रमर्तौघातादृज्जालाद्यशनादपि ।
 रक्तां वायुस्य कुपितो मस्तकं प्रतितिष्ठत ।
 स मस्तकगतो वायु रक्तं चैकत्र मृक्षितम् ।
 उदयेऽर्कस्य संपातादादित्यकरद्विप्रितम् ।
 वेदना जनयेत्तदा गङ्गयोर्मूर्ध्नि गण्डयो ।
 निघ्नसिख गिरीऽत्यर्थं मुहूर्त्तं जालि पाणिना ।
 निष्यन्दते हि मस्तकमादित्योच्चममुद्यतम् ।
 वर्धते वर्धमानं तु सूर्यं शीघ्रं कजाङ्गत ।
 मर्मस्तकस्य निर्वो र्यां ति दिवसस्य परित्यात् ।
 सूर्यावर्तमिति प्राक्मृतयोऽनेन हेमुना ।

(सूर्यावर्तं कल्याणघृतादिचिकित्सा ।)

कल्याणकं पिवन्मर्षं सूर्यावर्तनिपाडित ।
 विरचनं च कायं ध्यात् तथा शायविरचनम् ।
 मध्यकर्म तथा कुर्यात् खेदयोऽपरभक्तिम् ।
 घृततैलरसाभिन् धार्याभ्यु शीघ्रं वस्तय ।
 मयूगान् कुङ्कुटान् लावान् शीरणं मधु मादयेत् ।
 त्वत् क) शीरणं न्या या नो इतं नवनातमथोद्धरेत् ।
 त्वत् क) शीरणं पङ्कजं साध्यं शीवनायैवमर्धेभ्यधे ।
 ततोऽस्य भक्ष्यं दातव्यं सूर्यावर्तविनाशनम् ।
 विष्वमंशमर्तो राखा मज्जदेवा पुनर्नवा ।
 कान्ता गुम्फां सपत्नी पद्मकं मधुकं वला ।

पतान्म्राजिन दुग्धेन मिहानि परिचंचनम् ।
एतैरबोप(प)टै धै मिहं मर्पिगजव वि नाशयेत् ।
आङ्गलानि च मांभानि कारयेदुपमाङ्गनम् ।
नेनास्त्र शाक्यति व्याधि मृशोवतश्मृटारुण ।

(अनन्तप्रातनामशिरागंगानिमिसन्नक्षण)

एनर्त्त दधि सक्क्याच्च पिष्टाक्षविकृति पय ।
दिवास्वप्नं च भजतः चय कुप्यन्ति धातवः ।
मद्यात् पथाद्यया तासु तासां कुर्वन्ति वेदनाम् ।
ततश्चैवाश्रितं तोरणं भ्रूवोश्चाक्षौ च तिष्ठति ।
व्यन्त्येद्वग्नपात्रे च जनमात्रा व्या य तिष्ठति ।
नेत्रयोर्गाम्यान् कुर्वीत् शङ्को चास्त्र प्रतोदयेत् ।
अनन्तवात वन्द्येयः शोषेव्याधिश्मृटारुण ।
सविपातममुद्गावः तस्य खज्यामि भेषजम् ।

(अनन्तवात चिकित्सा ।)

मलाटस्त्र शिरां विधेत् संभयानं च कारयेत् ।
कार्यं विरचयेत्तस्य शिरयास्त्र विरचयेत् ।
चिकित्सितं यथा म्यात सूर्यावतं शिरीषत्रे ।
अनन्तवाते तत् कार्यं तदा मपद्यते सर्वम् ।

(अधोवभेदकशिरागंगानिमिसन्नक्षणे ।)

संभोजनादिवास्वप्रात् कटिलवणुनियन्तात् ।
अभिघातात् पतापात्र वेगमभारणादपि ।
शिरीषत्रा भृशं गुण्डे च तस्माभौ कफमारुतो ।
शीघ्रं शङ्खमूलं च दारयन्तो च तिष्ठतः ।
अथप्रजायते गर्हं चक्षुर्देवं विरज्यते ।
अधोना(व)द्वभेदको नाम शोषेव्याधि सदुस्तर ।

(उक्त शिरीषांग चिकित्सा ।)

विरंचनं च शिरसो नष्टकर्म च कारयेत् ।
लाभ(ता)स्य यमा भर्वा घृतं तैलं च युक्तिम् ।

तस्यैव महतीं माता पाययत्तेन मिध्यति ।
 कार्पाभक्षेत्रं माषाद्य गोधूमान् मषपान् यवान् ।
 पञ्चमूत्र्या तथा ह च तारण मरु माधयत् ।
 शौण्डिभरता तेन नाडास्वेदेन स्वेदयेत् ।
 उष्णेन ते तारमिडे कुर्यात्तस्यापनाशनम् ।
 करञ्ज शिगुर्वीजानि त्वक् पत्र शर्करा तथा ।
 सर्वेषां शार्पशोगाणां घनक्लृपविरचनम् ।
 शिरसोऽन्त ननाटान्ते शङ्खप्रथन्त एव च ।
 मन्थयोषाणि पिप्पल्या दहत् काण्डेन वा पुन ।
 तथैवाध्रावभट्टस्य तनैव विधिना भवेत् ।
 घातिक शार्पशोगे च दहनं यमकऽपि च ।
 तस्मादतिप्रचउषु शार्पशोगेषु बुद्धिमान् ।
 शारण्यपिप्लमाभिवा दरेत् काण्डेन वा पुन ।

(शिरशोगान्तर चिकित्सा ।)

रुसायनेयिना नित्यं तथोदावतिनामपि ।
 जध्वंसुतकास्य पवन गिर कम्पमुदारयेत् ।
 तं पाययेत्कृदुक्षरं वनातनमद्यापि वा ।
 नम्यकम खलपान नित्यं चैवान्वासनम् ।
 ममश्रुतसर्वरमान यजान्वाद्यशिनामपि ।
 कुर्वन्ति मूर्ध्नि श्वयशु तयो दापाम्भुन्यता ।
 तस्य पूर्व शिरां विधेत् पिबेन्म्राणघृतं तथा ।
 विशोधन धूमपानं शिरमय विरचनम् ।
 इत्येष शार्पशोगान्ता पादेष परिकीर्तितः ।

(कण्ठशोग निमित्त चिकित्साते ।)

अतः कण्ठगताशोगान् वक्ष्यामि सचिकित्सितान् ।
 उर्ध्वं प्रलापात्मकश्चादतिवात्यगनादिभिः ।

रुक्ताक्षपानमेवाभि भिन्नानि एवमे परम् ।
 धूमायने गलस्तस्य तथा धूमधूमायने ।
 दृश्यते हृदयं चास्य स्वरभेदेन नामाकृतम् ।
 नय्यकर्मणि पाके च प्रनातेन प्रगम्यते ।
 " तरे धार्यास्तरेव कचमयज्ञः ।

[कचम् चक्रविशेषः ।]

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरीचानि जगत्तका ।
 शृङ्गारं यवसारं लोभं नजोवता तथा ।
 एतानि समभागानि चूर्णानि मधुना मज्ज ।
 शरीरकं चैधमवे प्रधानं मुखधावनम् ।
 पिप्पली मधुकं मूत्रं चन्दनं कसलात्पलम् ।
 उर्गारं पद्मकं लोभं एला नामाकृतं तथा ।
 एतानि समभागानि लोदण मज्ज साधयेत् ।
 द्विगुणं शर्करां दत्त्वा पित्तखाया मटाकृता ~) ।
 शजाज्यो मरिचं कुष्ठं शिखं मोवर्चनं तथा ।
 मधुकं शर्करा तैलं वालिकं मुखधावनम् ।
 जम्बूवाक्पल्लवं लोभं तिफला चञ्चलिको ।
 एटीलं मज्जमूलं च गिरौधं खदिरामना ।
 दार्वी हरिद्रा मुस्ता च नजोद्धा मधुकं वला ।
 एतानि समभागानि कषायमुपसाधयेत् ।
 इत्येष कचमयज्ञः कर्मण्यो मधुसंयुत ।
 माद्रवचकपि . . . श्रोत्रामधुशर्करा (१) ।
 शरीरकं प्रगम्यता धावताम्बुशोधने ।
 शजाज्यो मरिचं दाला तिन्त्रिणाकं मटाडिमम् ।
 लोवर्चनं कारवीं च गुडसात्तिक संयुतम् ।
 दालाधौतकपि मुखविशोधनम् * ।
 शरीरकानां सर्वेषां प्रगम्यः कचलोत्तमः ।

(मनशुण्डिका चिकित्सा ।)

संभवन्ति तेषां द्वाधा गर्भे यस्याटनार्थिनः ।
 मनशुण्डिं वधयन्ति योगा गन्तव्यमारिणाम् ।
 मिराव्येध स्वरूपान् तासुण्ण जायन्ति च नम् ।
 य धूमं च नाशयन्मनशुण्डिकाम् ।

कणशूल चिकित्सा ।

शार्तिक कणशूलस्य कणवातस्य शार्तिकः ।
 बाधिर्यं च भस्माख्यातं वातशूलसमुद्भवम् ।
 श्लेष्मानानि तस्य च नाशस्तदपानादनम् ।
 धातुपायं वसा कणपूरणी ।
 पिप्पल्यां दिव्यमूलं च कुष्ठं मधुकर्मेव च ।
 लाघ्नं व्याघ्रनखं ग्राम्यां मृत्तानां देवदारु च ।
 गर्भेणानेन तेनस्य प्रस्यं मर्दयित्वा पचेत् ।
 मूलकस्ये... .. खोचमसी तथा ।
 तेन कर्णं पिबुः दद्यादथ्यकर्म च कारयेत् ।
 मत्तपुष्पाख्यं तस्य कणशूलं सुदारुणम् ।
 शैलाद्यं शलपाकं च वनामैत्रं च चिकित्कम् ।
 दाशु कर्णगतं शूलं बाधिर्यं चापि कर्षयति ।

मयूराणां नक्षत्राण्यकार्यणि ।

तुलां मांसस्य विपचेत् क्षारं लोहं मर्पिं च ।
 पाटभागावशिष्टं तु शालं पुनः विमण्डयेत् ।
 तत्र शुक्लवर्णां श्यामलदेभिर्विपचयाम् ।
 तत्र... .. कश्चित्कोमे (संस्थितं वसा १) ।
 वसा व्याघ्रनखा ग्राम्यां देवदारुशूलं तथा ।
 जीवकयांभकोवेरं मृदां कर्कटकस्य च ।
 धातुगुणफलं दासां त्वकपलमथ धातुकम् ।
 तस्यैव स्त्रावयित्वा तु स्वतुगुणां विधापयेत् ।

अथ टानं वस्तिकम् च कारयेत् ।

एतेन शीर्षरागाश्च कर्णशूलानि शान्ति च ।
कर्णस्त्रावाश्च शास्यन्ति रोगा जलभवाश्च ये ।
एतद्वातासरे धौक्तं कर्णशूले चिकित्सितम् ।

रक्तजट्टि कर्णशूल चिकित्सा । ।

अथ परं तु । वक्ष्यामि रक्तजं किमित्र च यत् ।
यदा दृष्टं पित्तरक्तं कर्णमेव प्रधावति ।
अथ यत् किं रागाश्च कर्णशूलश्च जायते ।
विध्यान्मिश्रं मलाट्कं दद्याद्वाप्य विरचनम् ।

स्त्रं १ । शिरपानं च तथा शीर्षविरचनम् ॥
अक्रियाभि क्रियाभिश्च कर्णवाकावियच्छति ।
तस्यापनाजं कुर्वति त्वणतन च रोपणम् ।
तथाकालं तिभि १ कर्णस्त्रा० विरोधयेत्

(कुर्यान्नादि तैलम् ।)

मृदवर्णं मधुवर्णं कृष्टं मञ्जिष्ठा मधुक तथा ।
राक्ता करिष्ठा तैजोह्वा वराहं विश्वकं त्वणम् ।
माला मूर्धा १) क कर्णशूलश्च शिरसा ।
मूर्च्छना तगरं पत्रं त्वण्वाघमखमेव च ।
धारनामतिम्बा माया भूर्भयजिनिदिग्धिका ।
एतेनैव कर्णशूलैर्भागे तैलप्रस्यं विषाचयेत् ।
भोगिमश्च वमा दद्याद्वाप्य वभ्रो वरश्च च ।
एतेन पूरयेत् कर्णं मृद्वर्तावावनामयेत् ।
कर्णशूलं कर्णशूलं वाधिय कर्णवेदनाम् ।
मर्वाश्चैव शिरःशिरागान् तैलमेतद्वियच्छति ।

(किमित्रकर्णरोग लक्षणम् ।)

कर्णस्त्रीतस्तु रुध्रेषु तानुके भस्तके तथा ।
वेदना जायते तावा विदाहस्तोदविभ्रमी ।

एतानि कणशून्यस्य किमिजस्य मनापिच ।
 रुपाण्यस्मात्समुक्तानि तन्नामाध्यमिर्लोच्यते ।
 एतद्गुणं शतयुध्यस्य तथा काटं दिपान्तिका ।
 प्रविश्य कणस्वाता वै भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ।
 कणयोस्तु द्युतस्मस्य तथा घृष्टप्रायम् ।
 काटे चरति रुक् तौघा निष्पन्दन भवञ्च रुक् ।
 मधुयुक्तेन एयमा मरया वाऽ, मवेन वा ।
 उष्णो न परयेत् कणं मुन्दतश्चावनामयत् ।
 स्मृते काटे तु यद्यस्य कणस्त्राव भवतेतं ।
 यथात तस्य कुर्वति कणस्त्रावचिकिम्बितम्
 इति भन्ने चिकिम्बितं त्रयार्धवशाऽध्याय ।

अत्रापि दिवाभुक्तस्य दृष्टकलाहेत् ।

अत्रापि यदिवाभुक्तं न दृश्यति यथा नृणां ।
 दृष्टितं दृष्टितं वा, पि तत्र हेतुं निवाधं मे ।
 व्यायन्तुस्तौ तौ विचरता व्याप्तिममनमस्तथा ।
 मन्दे रमप्रसेकं च दिवा भुक्तं न दृश्यति ।
 कमलप्रतिमं माहृ हृदयं दिवमस्तयात् ।
 मञ्जते विजते वैव भवत्यादित्यरश्मिभिः ।
 विबुधे हृदये चास्य स्त्रातम् विजतेषु च ।
 हृदयप्रभवाचास्य स्त्रातभिर्विजतेदिवा ।
 न केदमुपगच्छन्ति दिवा तनास्य धातवः ।
 अत्रोर्णे धातराजे तु सुप्रस्यपि दिवा तथा ।
 अनेन विधिना भूतं मायमाणा न दृश्यति ।

(अत्रोर्णे निमित्ता रोगाः ।)

दृष्टितं दृश्यते चापि रोगान् मञ्जतयस्तपि ।
 मंहतेष्वपि देवास्व(१) वातुधास्मिन् देहिनाम् ।

व्यायामिनं विनैदेह तावनयचतानिभि १ ।
 माने तु हृदये रात्रौ उत्मेकषु पदेषु च ।
 मंहनेष्वपि स्त्रोतम्भु उत्मेदं च न मेवते ।
 यद्वर्गेषु हृदये तिष्ठत्यामागये,पि च ।
 तेनाप्यामप्रनम्बेन देवपात्रमगच्छता
 हृदयं व्याधिते दह विमृषस्य निशात्यये २ ।
 उपस्थिते चाक्षरने पित्तश्लेष्म ममज्वर ।
 पक्षमपुटकृष्टे च मारुते चोर्ध्वमास्थिते ।
 हृदययक्ष्मुमेकमुष्णाम गुरुगात्रताम् ।
 तद्वर्गेषु जनयेच्छक्तां धरिक्किनादधाम ३ ।
 ज्वरं कटिभतांमारं विद्धा भक्तस्य वा,रुचिम् ।
 चर्त्रीणाध्यधितं कुर्यात् संगानेतान्विषापमान ।
 तस्मादत्रोर्ध्वधितं भोजनं प्रतिविध्यते ।
 इति भक्त्यै चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ४ ।

(निद्रादिनिमित्तम् ।)

निद्रा चेवातिनिद्रा च भुक्ता चैव निबोध मे
 तमसा हि ममाकान्ते जावे दिवसमहृयात् ।
 इन्द्रियाण्यस्य कर्मस्य कर्मात् विरमस्यथ ।
 भुक्तेऽस्य पचमाने च श्लेष्मणा हरतेन तु
 विहृष्टेन निकर्षेण चक्षुःश्रोत्रवन्धेषु च ।
 कर्मक्रिया सूर्यपादे कटिता प्राणिनो दिवा ।
 शरीरमार्ममसैव ५ तेभ्यो ब्रह्मण्यदृताम् ।
 एवं क्रियाबभञ्जानि तन्वा विगतिं तामसा ६ ।
 एवं सर्वेषु भूतेषु निद्रा नामोपजायते ।
 चिन्ताशोकश्रमहरा ब्रह्मणा विहिता पुरा ।
 ममतुस्तस्य देहेऽस्मिन् प्राणापानौ सहस्रको ७ ।
 जायता जीवसंयुक्त नामा न विनश्यति ८ ।

इन्द्रियाणामुपरमं मनस्यपरतं यदा ।
 मेवतं, गोचरं तेषां विदितं स्वप्ननाशनम् ।
 पितृदेवमनुष्येषु मन्त्राणांमुपति च ।
 परं च नभस स्वप्न भद्रस्य हि नरात्मन ॥ १ ॥
 अतिनिद्रा तु जस्तृणा येषाण्युक्त्यायमागते ।
 शालोत्तराणां नियतं निद्रा नाशः सप्तत्यपि ।
 वस्त्ययं च कृपानानि चाभ्यान्पादका रमा ।
 गुहदुग्धस्य पानं च निद्राभजननं परं ।

(मर्द्यं मधुहृतं तथा ।

मनः प्रमादा नित्यां तिस्र निद्रस्य भेषजम् ॥ २ ॥
 धूमपानं शिरकस्य धूमपानं शिरस्यसम् ॥ ३ ॥
 प्रच्छुदेन सहजं च निद्रामहं निवर्तयेत् ।
 पत्रं नायं छायासी गुटार्थपरिविस्तृतम् ॥ ४ ॥
 यथाशक्तित्वमेवायं निद्रामहं निवर्तयेत् ।
 इन्द्रियाणां धमस्यत्यं समस्ताश्च तदाश्रितम्
 हृदि मन्त्रिहते चित्तं दृष्टिमयन्द्रियाश्च यम् ।
 म. स्यात्तं च रक्तं च तया दोषाश्च दृषिता ।
 मिषादयस्तेषां नृणां हृदयं शीघ्रयत्यपि ।
 चाशुश्रमाणं हृदयं प्रमादादि विमुक्तति ।
 मर्षादिभिरं च हृदयं मनयित्तं च मोजयेत् ।
 मोदनाच्चित्तमममं संप्राप्नोति विमंजनाम् ।

इति भेमे चिकित्सिते पञ्चविंशोऽध्यायः । ।

वातरोग चिकित्सा । ।

पञ्चादितम् ।

इतुषजं वातरूपं पात्रं शूलं ज्वरं रुधिरं
 वत्सकुण्डलकृच्छ्राणि हृदयजं चात्र संक्रमम् ।

अङ्गोत्तमार्वातिकान् रोगान् नैवमेतत् व्यपोहति ।
 मन्त्रिपालसमुत्थाञ्च संपृक्तांशोरजास्तथा ।
 यानि व्यापन्ति वध्नात्वं प्रवृद्धं गदसन्धरम् ।
 बलवर्णकरं चैव कामलवर्णिवर्णम् ।

(भूलक नैलम् ।)

इह भूलात्पलगतं दृश भूलात् गतं तथा ।
 गतावर्था गुणव्याघ्र राक्षसधुकदारुण ।
 कुर्यादृशपलान् भागान् कुलपान चटशान् तथा ।
 सायाञ्च कुडवांशानि जम्बूद्वीपेषु पश्यसु ।
 कायं द्रोणावशिष्टं न तैल्लोककमसाधुतम् ।
 हृतप्रस्थेन विपक्षेत् क्षीरद्रोणन चाप्ययम् ।
 तैल्लोमदद्यात्स्वच्छो वै तगरोर्गोश्वानुकम् २ ।
 कुडधान्यकमुस्तैला यथा चागुरुचन्दनम् ।
 परिप्लव कान्नामं २० मांसं शिथिलकं रसम् ।
 कुन्दुरक्तं च तक्षीमं मग्ना नानिकां तवम् ।
 स्पृष्ट्वा कुङ्कुम कर्पूरं जातिनिन्दुकयोः फलम् ।
 पत्रं चौरकलागाङ्गा शराङ्गा मकरं गङ्गा ।
 चतुरक्त (१) जीवनीयां प्रियङ्गु जम्बू तथा ।
 स्थीलेयकीमृगोराणि ग्रीलेय च समं हृतम् ।
 कल्कपिष्टे पचत्तैलं पतङ्गातामयापन्नम् ।
 पात्रे चाभ्यञ्जने नखे वस्त्रे चापि प्रयोजयेत् ।
 सर्वदेहाग्रया वाता संस्पृष्टाश्चोरजाश्च ये ।
 तेषां निघ्नने युक्तं इत्युक्ताश्च पुनर्वसु ।
 तैलैर्भर्तनं सततं विधिवत्तपितं तवम् ।
 सर्वसया शृङ्गयन्ति मित्रवाटं यथा मृगा ।

(वल्मा नैलम् ।)

वल्माया जातसाराया तुला कुर्यात्कुहिलात् ।
 पञ्चेतायै चतुर्द्वीपे चतुर्भागावधितम् ।

पलानि शृङ्ग पिष्टानि वनायास्तत्र द्रापयेत् ।
 लुप्तिताना तिलाना तु दद्यात्पलादकद्वयम् ।
 चतुर्गुणैश्च पयसा पचेत्तं मृदुताग्निना
 वातव्याधिषु सवपु रक्तापिप्ताश्रयलये ।
 व्यापस्वाम् च यानां शुभ्रं नष्टं च रतमि ।
 तानुशेषं तृणं टाड पात्रशालममध्वरम् ।
 हन्ति शीघ्रमपस्मारं विमघ मशिराघ्नकम् ।
 पायुरंगकरं चाक्र वनामनं प्रजाकरम् ।

(वाय्वा तैलम् ।)

शङ्खामूलस्य कूर्वीति हे शते च वनाशतम् ।
 जलावरागुह् चोभ्या वरणं च शत शतम् ।
 घटिकान् शिशुकैरग्नदशिराचारस्वधाटपि ।
 श्वेतं दृष्ट्वा भृतिकाभ्यां च पृथक् पृथग्गतं सिपेत् ।
 तोयद्वानेषु दशसु साधयेत्सप्तकुहितम् ।
 तोयावराण्ये तस्मिन् तैलव्याधोर्मणं पचेत् ।
 द्रोणान् दश च दम्बस्य घृतस्यार्धदकं तथा ।
 तथैकध्वं विपलव्यं गर्भं चात्र विपाचयेत् ।
 मधुकं मालतीपुष्पं मञ्जिष्ठां मटयन्तिकां च ।
 काष्ठमर्धगुण्यत्रमादं च नृहि कपिलमस्तकम् ।
 आत्मगुप्ता, ऽटकां मृदां वार्ताकानि मधूलिकाम् ।
 मन्ददेवा मटार्यटा । रीरिधं नवभानिकम् ।
 क्षणिकक मधुकानि बीजानि पटकां वनम् ।
 कन्तां च पान्पान्नाशं कुमार्श्ववत्यैन्दकम् ।
 क्वाचं पिप्पलां कुष्ठं द्राक्षा कटुकरोहिणाम् ।
 कायव्या च वयव्या च मधुपर्णा मञ्जिष्ठां च ।
 मन्नापुरुषटकां च मादकीं मवकीं मपि ।
 देवटावंगुह्यैस्तौ चन्दनं परिप्रेतवम् ।

मौनोत्पन्नमुगागणि मृदाकां मास्त्रवेतसाम् ।
एते पल्लवमं पिष्टे समं तैलं विधाचयेत् ।
भोजनेऽभ्यञ्जने धाने वस्त्रे नख्ये च शस्यते ।
वातव्याधिषु सर्वेषु क्षतज्वाले गिरोग्यम् ।
स्वरसये रक्तपित्ते त्रिकृत्त्रामेष्वभ्यक्षरे ।
माकते पित्तममृष्टे संमृष्टे गोणितेन च ।
विषमज्वरहृद्रोगं गालकस्यै तथैव च ।
अपश्मार रक्तगुल्मे पृष्ठां नष्टे च रतमि ।
रास्त्रातेनमिदं यष्टं बलमामविषधेनम् ।

(सक्कषर तैलम् ।)

समुत्पन्नगावस्य गर्तं मज्जवरस्य च ।
चतुर्षु तीयद्वारेषु माधुर्यस्यैव कुहितम् ।
द्वीणावग्रेषु धृतं च पले च सैका ना टर्कं गते ।
मांसैश्च शिथिलस्थोपनाहते ।
न च कर्म च कुर्वीत पित्तं मूर्ध्नि च दापयेत् ।
भुक्ष्य विघ्नहृत्तस्य मन्दग्रेन यथा सुखम् ।
भुङ्गाश्च प्रयच्छन्तं खेहमासकं तथा ।
अभ्याटधानस्य तथा दन्तानुदधाद्य संवतान् ।

(चामाशयशाल चिकित्सा ।)

चामाशयगतं वातं खरेनोपचिरे भिषक् ।
संचनं तस्य कुर्वीत तथा मशोधनानि च ।
चामपलेपसंभृतः खं चस्थानगताऽनिल ।
खरेमासरसे चैव शिशुमानो विवधते ।
तस्मात्तस्य विरुज्जानि भोजनानि कटुनि च ।
आहारं चोदधार्यं च विट्श्वाच्छास्त्रकीविदः ।
चामशयस्यै वसनं क्षारा क्षारगुडास्तथा ।
अग्निराशोधकैश्चैव क्षितं मांसं च प्राङ्मनम् ।

श्यामाका कारदुपास मुद्रा नोहितशालयः ।
स्वेतो यवाक्षं च हितमामाशयगतेऽनिले ।

(पक्षाशयगतवात चिकित्सा ।)

यदा पक्षाशयगता रुधं विकुरुतेऽनिल ।
मिश्रसु मवगात्रेषु मज्जस्वस्थिगतोऽनिल ।
विरूपपूर्वमुक्तस्य तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ।

(वातशूलशृङ्गधस्यादि चिकित्सा ।)

कृच्छं शृङ्गपट्टिष्ट तु वातव्याधिचिकित्सितम् ।
रक्तव्यागगते वायो पूर्वमुक्तं चिकित्सितम् ।
वातशोणितक तप्ततु कुर्याद्रक्तगतेऽनिले ।
समुत्थिताया शृङ्गधस्यां वनातेनं प्रशस्यते
चर्म मुक्तकतेनं वा तेनं मज्जसरस्य वा ।
वस्तय शूलपातानि श्लेष्मान्धर्तनानि च ।
शृङ्गधस्यां तु प्रशस्यन्ते शोणितस्य च मोक्षणम् ।

(वातरोगमुक्ता विकाराः ।)

चणोतिर्वातरोगा ये भयाः पूर्व प्रकीर्त्तिताः
तेषामेवा चिकित्सा तु वायोक्ता व्यानेषु ममसु ।
माध्या ये चाप्यभाश्यान् रोगा माकतसभवा ।
उत्पत्यन्त्यश्च तिष्ठन्ति वायो व्यानेषु ममसु ।
अस्थिमज्जगत भङ्गं कम्पनं शाकजोत्थकम् ।
पक्षयज्जमपस्वारमुखाटमपि चार्दितम् ।
चतुष्टयं कुण्ठं कुञ्जं पङ्कं त्वं मन्थिविन्धुतम् ।
वतरोगा भवन्त्यपि ।
माध्यस्थानवगादेव तर्पयिकि केद्यथाक्रमम् ।
इतोयं विस्तृणोक्ता चिकित्सा वातरोगिणाम् ।

(वातप्राधान्य विवेकः ।)

वातो हि जीविते हेतुः प्राक् कर्मांश्च
 चन्द्रमसं तथा ।
 वर्षणं वायुना भवति तथैव च निवारणम् ।
 वसते च विमानानि मयि स्वर्गवासिनाम् ।
 सागरं कुरुते वेगाद् वायुर्मेघान् सृजत्यपि ।
 दिगतिर्वायुना मेघा विद्यान्त्यति वायुना ।
 त्रैलोक्यधारां पवनम्मवे वाताण्यवर्तते ।
 निर्धनेत्येषाम्फलं वायुधारयन् जनम्
 उल्कापातान् सृष्ट्वाक्रम्यन् तारणधारणानि च
 आकाशं धारयेद्वा वायुस्त्वतिवन्नावृतः ।
 एकवान्धश्च वरुणो वायोर्गुणविभावना ।
 तस्मात्प्रयत्नतस्तस्य चिकित्सां भिषजा वर ।
 कुर्याच्छास्त्रानुसारणं तथा मिहिमशाश्रयात् ।

इत्याह भगवानाश्वेयः ।

इति भेलं चिकित्सितं दण्डविशोऽध्यायः ।

अथातः प्रोहहलीमकं न चिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानाश्वेयः ।

(प्रोह निमित्तम् ।)

अभिष्यन्दीनि भाज्यानि भुञ्जातातीव यो नरः ।
 लक्ष्मिबो वा पि विरिक्तो वा व्यायाममुपसेवते ।
 भुक्ता पीतादृको यन् मरुमा मप्रधावति ॥

पृष्ठयानाद्वाङ्मापि प्रवनास्त्रैरुविभ्रमात् ।
रोगैरन्येय किन्नाना दृक्नाना च दृष्टिनाम् ।

(पित्तप्राज्ञादिमन्त्रानि ।)

प्राज्ञा स्थानात्पद्यन्त ते तस्य रूपानि मे शृणु ।
करात्परममोटवं च शूल कटिनमेव च ।
महापरिश्रमश्चैव प्राज्ञा वातममुद्रक ।
मज्जर मण्डिपामस्य स्वेदनस्ताम्रवेदन ।
पीतक म्लधगात्रस्य प्राज्ञा पिप्पलात्मकौ भवेत् ।
निन्द्यानाश्रितकान्तस्य निन्द्याधा दौ वर्तपाडित ।
वेदनाभिपगतस्य प्राज्ञा यक्षात्मका नर मेत ।
तस्याणा यत्र रूपानि दौषाणां लक्षणैर्द्वयम् ।
अमाध्यमागितं विद्यात् प्राज्ञानं मासिपातिकम् ।

(माध्यामाध्यप्राज्ञविवेकः ।)

सुट्टिमात्रममाध्यमं पगतममपाश्वरत् ।
अतिप्रमाणवदक्षु न मिध्यति कश्चन ।
मर्तेषु तेषु गा दौ वन्यमानाहो गात्रमादनम् ।
अरुचिर्वात्रिपाकश्च घृता मत्रप्रहो अवर ।

(औष्ठशिक्षिता ।)

माहर्कि च पिबेद्युक्त्या गण्डागारिष्टमेव वा ।
चन्द्रमभं शाकरा वा पाययस्तु जलासक ले ।
अयोवज्रायं लावण पाययस्तु रसायनम् ।
अगस्त्याभयलेह वा भवेत् प्रयत्नगुर्वि ।

इत्याह भगवानात्रेय । .

इति भेने चिकित्सिते पञ्च मम विंशोऽध्यायः ॥

अथातोऽपतन्त्रकचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति

॥ अथाह भगवानात्रेयः ।

(अपतन्त्रकनिमित्तमस्त्ये ।)

रुक्ताश्रयाममेवाभिवगमश्चात्रेण च ।
 कण्ठितस्यातिमंजस्य चेष्टितस्य तथैव च ।
 विरिक्तयुक्तमस्यस्य वस्त्रिना कण्ठितस्य च ।
 अथस्त्रंसितभक्तस्य भक्तस्थाप्यतिमंजस्य ।
 शुद्धः पक्ताश्रयममो वायुर्बृह प्रशस्यते ।
 स पित्तयित्वा हृदयं धमे स मि ना र्दंशं ज्ञा भस्यते ।
 ऊर्ध्वमापूर्य स्त्रोतामि गिरगद्गा च धावति ।
 धातुपतस्य च, गात्राणि नास्यन्त च धन्यया ।
 निर्मोन्नितास्तभस्तथा वा निरुच्छामो विचेष्टते ।
 रुक्मं श्रमितिम पिर्धो व कञ्जस्यपि कपोतवत् ।
 भुक्ते च हृदि वातेन पुन स्वास्थ्यं नियच्छति ।
 भृगुस्तु शीते स्त्रस्तास्तो मुञ्जस्यपयतो यथा ।
 धीरस्म वातिको रोगो धमनाहृदयाश्रित ।
 सखिरोधाय च। नाडो नां यन्त्रितानां च वेगतः ।
 स्त्रोतमां व्याकुलोभावाच्चित्त्यं स्यादपतन्त्रक ।

(अपतन्त्रे रुक्मविरचनादिचिकित्सा वमनादिनिषेधश्च ।)

नचैनं वामयेर्धारी नचाप्येनं विरचयेत् ।
 न चास्याऽऽस्थापनं दद्यात् चैनमवतपयेत् ।
 पिथम्बोऽथ विरुहानि शिष्टानि मराचानि च ।
 एतानि रुक्मपिष्टानि कुर्यान्सुक्ष्मविरचनम् ।
 श्वमतोऽयस्य महतिः श्लेष्मणो माजसस्य च ।
 तस्य श्लेष्मस्युपकृतं मंजो समुपजायते ।

(चापतन्त्रके मोचचर्मचूर्णम् ।)

मोचचर्मं दाडिमं च तथा त्रिङ्गुस्त्रिवेतसम् ।
मर्चोपधं च पातानि नाशयन्त्रपतन्त्रकम् ।
हिङ्गु पुष्करमुलं च तुङ्गुर्गुणि र्जितका ।
यवस्वादटकमेतत् दातव्यं लवर्णैस्त्रिभिः ।
हृद्रोग पाण्डुशूलं च घण्टं चापतन्त्रकम् ।
यागोऽयं शमयत्याशु शूलं गुल्मं च वातिकम् ।

(विभोतकाटि चूर्णम् ।)

विभोतकं चातिविधं भद्रमुष्णं सपिप्पलीम् ।
भार्ङ्गं मण्डूद्विवरं च सुक्ष्मचूर्णानि कायेत् ।
तानि चूर्णानि मद्येन पातान्मुष्णादकम् च ।
नाशयन्ति मृणां क्षिप्तं श्वासक्रामापतानकम् ।

(हरातकाटिचूतम् ।)

हरातको वचा रास्त्रा मैश्वरं मास्त्रवेतसम् ।
चूतमात्राममायुक्तं नाशयन्त्रपतानकम् ।
शुकनासा मन्त्रावली हे शुकन्या मन्त्रापधम् ।
निचुडयं च भार्ङ्गं च कार्ङ्गिका ।
पुननवा चेति समरजमात्रं पचेद्विधम् ।
सोयादकं चूतप्रस्यं तन्मज्जं चापि पाययेत् ।
श्वासक्रामो मन्त्राक्षिका हृद्रोगं चापतन्त्रकम् ।
नालिकार्मेटिटं सर्पिवलाभिव मन्त्रादध ।

(काकाटनीप्राचनम् ।)

काकाटनीं वला लम्बा हे शुकन्या मन्त्रापधम् ।
कटस्वपुष्पि प्याः काला च मन्त्रिवली तथा कृपा ।
खाटारी च विटारी नी च सखका कश य इत्यपि ।
एतेषां द्विपलाभभागान् जलद्वारेण विपाचयेत् ।

द्विगुणेन कपायेण तस्मिन् यत्कृतं प्रिवत् ।
अमध्यासंगं त्रिकां च श्वसं चैवापकधति ।
अपतानं महद्भागं श्वयय पाण्डितामपि ।

(इति तर्काष्टतययोगाश्रयम् ।)

भोजितक्याश्च पञ्चाशत् ह च मावचनास्तु ।
विपासयेद्भूतप्रस्थं द्विगुणं क्षारमयुतम् ।
अपतानं महद्भागमतस्मिन् विव्यपोरति ।
त्रिकाश्वसो च महद्भागं मद्य एव चिकित्सति ।
अपतानकनाशाद्यमेतदुक्तं चिकित्सकम् ।

(इति भोजे चिकित्सिते अष्टाविंशोऽध्यायः ।)

(आदिर्दन्त चिकित्सा उदितादिनेष्वपि ।)

अथादितामा वक्ष्यामि चिकित्सां लक्षणानि च ।
शस्त्रकाष्ठपञ्चाराय च याम्यधर्मातिमंत्रणात् ।
कटं नाशयामाश्च धनुषश्च विकर्षणात् ।
निम्बं व्यायामशोनामा पतनाच्छृणादपि ।
अवतं स्त्र । मितभक्तस्य व्याधिना क शि तस्य च ।
नरस्य कुपिता वायुरुन्मेषं प्रपद्यते ।
हनुमूने शिरसापि शोवां चैवादयन्यपि ।
मज्जिह्वां कुरुते तस्य वदनं चक्षुरपि च ।
कम्पनेऽस्य शिरोशोचं नामा वक्ताभवन्त्यपि ।
निम्बोऽथ चाक्षिणा तस्य निषण्ठे विषमे तथा ।
ऊर्ध्वे विप्रेक्षतेऽत्यर्धे निर्यगाकारकेशजः ।
शोहो श्वययुवसो च चिबुकं च विनाम्यते ।
शोवत्यथातिमेष च वेध नां न त्वयनागतं भवति ।

(अदन्तनिर्मिसलक्षणम् ।)

द्रुणस्य कान्ते सपश्यन् ततः कुर्यादुपकमम् ।
वदध न पाचनं चैव स्तुभनं गोधनं तथा ।

स्त्रावणं रोपणं चैव व्रणे कुर्यादुपक्रमम् ।
 उदितः (त) क प र्णमूलं च रास्त्रा मूलकपर्णिका ।
 शुकनासा सुगन्धा च समुद्रा न चि र कुठकम् ।
 कालेयकं वना दन्ता पाका ता शतपादि टी म्बिरा ।
 पीडनीया पलेपोऽयं व्रणश्चयश्च नाशन ।

(उदुम्बरादिनेपः ।)

उदुम्बरः शिरापय मधुकं चन्दनं तिला ।
 इन्दुकाम्ब समुद्रास्त्रा तथैव च शतावरी ।
 मोलास्पलं पद्मकं च स्वर्चः हे चापि शारिवे ।
 एष प्रलेपो रोगं च व्रणानां तानि नाशयेत् * ।

(व्रणरोपणतिलकम् ।)

तिलकम्बुमधुको पिचुमन्दश्च कम्बवान् ।
 पुराणमर्षिषा यक्तो व्रणेषु व्रणशयण ।

(विष्णुमर्षिणम् ।)

विष्णुना धातकी लाघ्र समगा मधुक वना ।
 हे इक्षुस्यो समुद्रास्त्रा तथैव च शतावरी ।
 मोलास्पलं कटफलं च भानता स्वर्णगुथिका ।
 एषां कम्बुमर्षिणश्च तैलं स्वादुगुणरापणम् ।

(व्रणरोपणतैलान्तराणि ।)

विष्णुनाममर्षिणां च पत्रव मधुक वना ।
 एतैश्चकद्रुमैश्चिह्नं तैलं व्रणनिवर्तनम् ।

(व्रण धावनादिविक्रियाविशेषा ।)

मधोधीदुम्बरावत्यप्ररुपावावराज्ञेना ।
 शर्मावदया एतेषां कषाया वणधावनाः ।
 यवाकं शामि लु का रक्ताः मुरा नीवारपटिका ।

जाङ्गलानि च मांसानि व्रणा भक्ष्यान्वयसदा ।
चर्मं च दधि शाकं च मांसं चाऽऽनूपवारिजम् ।
घोरं गुरुणि चात्रानि व्रणा यः परिवर्जयेत् ।
एतानुपक्रमान् कुर्यात् व्रणे कायचिकित्सकः ।

(व्रणे शष्पादिविक्रिया ।)

शम्यक्कृत्वापि कुर्वेत् व्रणं गोदानुपक्रमान् ।
द्विदं भेद्यं च लेख्यं च भेसा स्य प्रच्छेद एव च ।
पाचनं यच्च तैलमथ भवेदन्यच्च किञ्चन ।
वाटश व्रणदोषाश्च यः पराला भेष पट्टिभ्यः ।
उपक्रमाः षड्विधाय नियताः शम्यक्सेतुकः ।
उद्दण्डः क्रियायेतां कुर्यात्कायचिकित्सकः ।
विकला मधुकं लोधं मस्त्रिडा विन्धुगुण्डिका ।
ममद्रा धातका लाला निर्यामः शाल्मलेरपि ।
पलाशस्य च निर्यामो निर्यामः ककुभस्य च ।
सुप्तान्वितानि चूर्णानि व्रणानां रोपणं परम् ।
गुग्गुलौःशमकानां च मर्जस्य मितिशस्य च ।
निर्यामा रोपणा मोक्षा भवन्ती पृथक्च च ।
व्रणधूमकमा ये च प्रत्युत्पत्ता ये वा क्रिया ।
एतच्छ्रेयं शम्यकता कर्तव्यं दृष्टकर्मणा ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भने चिकित्सिते षष्ठा उनाविंशतिः शोऽध्यायः ॥

अथातः पानान्वयचिक्किम्भितं व्याख्यास्याम इति

॥ स्मृत्वा भगवानात्रेयः ।

(मद्यगुणदोषविशेषकः ।)

मर्पिर्नवणवज्याम् रभा मद्य प्रतिद्विता
तादृशं चाणं तथा रुजमाजकाया व्यपाय च ।
देवनायं च ज्ञेयं च भवभुतजितं नद्यु ।
चित्ताशोककमकर रतिप्राप्तिविवधनम् ।
जर्दस्थानं कपकं भयस्थानं भयापहम् ।
रतिविहार जननं हृतिशुभं करं परम्
शरीरावयवान् मवान् च नृग-कृत्यणनपि ।
तेजसात् मोक्षयते चित्तभागात् पित्तकरं च तत् ।
जर्दं वैशद्यभावाच्च वैश्यं श्वाकृतकायनम्
श्रेष्ठं तादृशभावाच्च कपणादृणमुच्यते ।

(मद्यान्वयदोषाः ।)

मद्यावधारणास्तस्य कृपिता पित्तमाकरो ।
शोधयेता रसवच्च गिरा रोमं च तान् च ।
तृषापरात ओन्वय पानमेवाभिनन्दति ।
पानं पानं शोधयती देव तस्याग्निमाकरो
गच्छत्याहुः जरा देवं सिकताग्रामिवोदकम् ।
तस्याद्वेष्टेरात्रमपि पित्तं पानमेधिन ।
तृष्णा नोपशमं याति पानं जायति चा०३५ च ।
भ्रामितस्य तु मद्येन पित्तं वायुश्च देहिन ।
विह्वलं चित्तमनमि बुद्धि पाडयत्यस्त ।
स राजति प्रवहति विस्मृत्यति धावति ।

पतत्युत्पत्तेरुत्ति वृद्धगम् विभायते ।
गच्छन्त्यगम्यमानय कार्याकार्यं न वृद्धते
नत त्वत्तु च पतति त्वत्तु च मृतगायिकाम् ।
नन्तोऽवशय विचरत् विचरहि विचरतः ।
इदृशोऽपि भवेत्तु पतितोऽपि नित्यम् ।

(परिमितमद्यगुण तन्मेविकतव्यानि च ।)

प्रमाणं पितृव्यं नातिमंदत पण्डित ।
युक्ता तु मेव्यमानं तत्पानं चामृतमुच्यते ।
पानं तद्वत्तु नित्यं कश्चिन्नयं, कराति च ।
नयं जलपते स्त्रीषु तस्य रोगं निमित्तकः ।
पानेनैव प्रगमयेत्तान्मन्त्रं च निमित्तकम् ।
तन्मन्त्रं निमित्तं तेषां पतमानि च ।
भर्तृवृत्तिं चास्मानि जाह्नवायनं म. मृगदिज्ञान ।
स्नानं सुगन्धै स्नानीये, कृत्वा त्वगनुलेपनम् ।
शब्दान् मनोऽज्ञान् मृगय च मनाज्जम्भे वृद्धिभिः ।
मृगैः स्वस्वमृग, प्येतत्कुर्यान्मन्त्रोत्तरासरम् ।
कान्ताम्भूमध्यवयसं तनुमभ्याशुचिर्मिता ।
चन्द्रपादाभ्यां हृष्टाश्चिन्माभ्याम्वरस्त्रज ।
चतुरा लोभुः सवमना मुक्तामणिविभूषिता ।
रक्तचन्दनदिग्भाङ्गा मनोऽज्ञमणिमेखनाः ।
ताम्भूमानिहृष्टा मयने मञ्जिता प्रतिमास्त्रियः ।
याचिता वै प्रधाना वै शास्त्रपर्यवभावका ।
मृगा स्वभावतर्जव नायों हर्षविवर्धना ।
मोमो हि शिशिरो धातु कृष्टि हर्षः प्रवर्तत ।
तन्मादानापसीनापस्त्रादनविनादनं ।
नारीं प्रह्वज्जननीं मेदिताशु मदात्यये ।
गीतनृत्यस्वनास्तत्र सुहृदश्च मदोत्कटेः ।

प्रिग्रानुवति गायन्ता जप कुर्येमदात्यये
निद्रापाणि च मद्यानि युक्तानि शिगिरं जल ।
यानि तानि शुभेसासे मीपदमानि पाययेत् ।

(पानात्यये पानकर्तृकम् ।)

पानकानि च मद्यानि पादवास्तपणानि च ।
पविशारे सचुको, क्त' च मेवेतासा मदात्यये ।
तक्त डाला रमस्मिन्नुस्तसिराका रमी मधु
धारनालं सचुक्त च कालटाडिमया रमी ।
जालामन्तपणाखं व मसमास्य यत्रतपण ॥ ।
मोदचलमजाल्यस्य मेधस्य लक्षण तथा ।
शिगिरक जलेनेतसपण पानवस्तिवत् ।
मातुनृडापदगं च जन्वात्पानात्ययं नृणाम् ।
मात्तारमस्मिन्निरिको टाडिमस्य रमी मधु ।
पुत्रकस्येज पातस्य मपव पानविभ्रमे ।

पानक तद्वृत्ताय ।

ककेश्वरदवाणा च प्रस्य कुर्यात् सकृद्वितम् ।
मपस्ये गानयन्त्याये मसक्तत्वं पुन पुन ।
मृगमये तयवे भागव मन्तुम निधापयेत् ।
हे च दद्याद्दुपले शकस्या पनं तथा ।
सुत्तं च मरिचात्कर्षयत्युय कमरस्य च ।
त्वक्पच भरण हेच सुत्तमेलाकर्षमेव च ।
पामृणानाधकप च मन्तुनृणानि कारयेत् ।
जातावमममोपेत पानक पानविभ्रमे ।
नागयत्याशु पानेन द्विवाभाणाव मारुत ।
एतच्छक्तिं तथा दाहमतिमारं प्रवाहिकाम् ।
पकषि मूत्रकच्छ च जन्वात्पानात्ययं नृणाम् ।

(काशमर्षादिपानकम् ।)

काशमर्षं दाडिमं द्राक्षां मधुकं मपरुषकम् ।
कुटजानि च मंसुद्य भक्षिपत् जम्बादकं ।
स्रग्ध्र्या मधुकं लोभं मस्त्रिष्टा पिप्पला तथा ।
एतानि स्रग्ध्र्यानि दद्यात् पानं च युक्तित् ।
कमरं चात्र दातव्यं पुष्पं नानात्वलम् च ।
एतत् पानात्यये देयं तृपादुदितिवारणम् ।
इं गुडुचो पर्ण इं च वना दिपलमेव च ।
नासार्पिकाश्चालाभ्यां इं परां ले मधुको का त्यलम् ।
एताभ्यार्पय्य तुभ्यानि नवे भाण्ड जम्बादकं ।
गुडश्च च पानात्यया दद्यात्सालीत्यलं तथा ।
एतत्पानात्यये देयं पानकं कमरयुतम् ।
अथ द्राक्षतृपाभ्यामन कटि त्रिङ्गां च नाशयेत् ।

पानके पानात्ययानुपशमे चिकित्सान्तरम् ।)

यदि संगमयेत्तत् न शास्त्र्यम्पानविभ्रमः ।
पाययेत्तं त्रिङ्गुणे युक्त्वा मद्यम मयुतम् ।
पिबेद्विरचनं चूर्णं मज्जातपंकमेव वा ।
पूर्वाक्रान् मोदकाद्यापि भरयित्वा पिबेत्तृणम् ।
वमनेत्यं यदा वायीत्तयेन वामयेद्विषक् ।
वमनमद्यमयुक्तयुक्तं पाचनकरपि ।
यत्रलारेव संसरे तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ।

(पानात्यये पानमेवोपधम् ।)

नहि पेयाः प्रशस्यन्ते मनुष्याणां मदात्यये ।
मदात्यये प्रशस्यन्ते यदा वा र्वा दायमाशना ।
यस्मात्पानकस्य पातस्य वेग जनयते पुनः ।
स मद्यमद्यं संवहं कुर्याद्द्वारानुपदवान् ।
तस्मात्पानात्यये पय्या संवहा पेया यथाश्वपि ।

सुक्ष्माणि देहस्त्रातांसि मद्यं ममनुधावति ।
 मिदन्त्ययवैशान्यं स्त्रातम् विषमेवपि ।
 भिषग्धृताम् काष्ठस्थानं काण्यस्थानिनादिकान् ।
 धातवस्ते त्वराभता विद्वद्वा पानदृषिता ।
 पानेन मद्यं ममदा जनयत्यामयात् वज्रम् ।
 व्यवायं मद्यमुद्दिष्टं विगंधेन मनाधिभि ।
 ये तु सुक्ष्माणि विषया मद्यान्ममनुधावति वै ।
 नहि तन्विषयानन्वी रमयाका विधारितम् ।
 तस्मात्पानान्ययास्थानां पानमत्रोद्यध परम् ।
 म्वां हि योमि च तत् पानं घनान् काष्ठमायितम् ।
 वशाभतं प्रदुष्टेन मद्यास्त्रातं प्रपद्यते ।

(विषयविक्रयया पानास्त्रयविक्रयः ।)

धार्मिकं मद्यमयुक्तास्त्यागध्यात्यपि सर्वगः ।
 मद्यान्त्यये प्रकुर्वीत क्रियाः गाताय सर्वगः ।
 धर्मय मद्यमयुक्तास्त्यागः खलु देहिना ।
 देयाकारिविधिरिक्ताय स्त्रातमा गोभनाय च ।
 पोषागार्त्तल्लेणगदिकामिवात्यभयित्वाश्च वैश्यम् ।
 तस्य हि रमयार्थाभ्यां विषं मद्यं च कर्तितम् ।
 तस्मात्सत्तत्क्रिया मद्यं विषयसमुपावृतः ।

(पानान्ययवर्णा भोज्याश्च ।)

केदन् ताणामुपग च विद्वद्वा वनधारकम् ॥
 तस्मादुद्योदकं स्वदे धूमनेन च सर्पिषः ।
 ज्वलाननं तु सर्वपा यथागृहं विवर्जयेत् * ।
 दधि दग्धं च गाकं च धाम्यान्पोदकानि च ।
 तिलपिटकं च स चैव पानयोगो विवर्जयेत् ।
 गान्धान् मषट्टिकान् मुद्गान् जडान्नाम्नृगफलान् ।
 पानान्यये प्रगमन्ति भोजनेषु चिकित्सका

(वातिकपानात्ययचिकित्सा ।)

समेधु धातुकोपेषु विरिक्तेषु च भेन मृण ।
 अतिमात्रं यदा पानं पित्तं कोपयन्निनि ।
 संदृश्य वातिकं कपं तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 मौखचर्चनश्लेष्मयुतं मद्यं मार्जिकमयुतम् ।
 चुक्रवारंभः^(१) संयुक्तं वातपानात्यये हितम् ।
 तीक्ष्णं मद्यं च शुक्रं च दधि त्वग्घ्नं च कार्शिकम् ।
 समार्जिकस्तर्पणोऽयं वातपानात्यये हितम् ।
 अभ्यङ्गो मर्दनं स्नानं पानात्ययो धातुकात्^(२) च ।
 व्यक्ताश्लेष्मसंयुक्तान् रमान् शार्ङ्गान् शालयेत् ।
 छागम् तैलिरिं कौञ्चं काकूटं वज्रिणं तथा ।
 वातपानात्ययात्मानां भोजनाद्यं हितं नृणाम् ।
 आस्यमास्त्रातकं भक्ष्यं कर्पित्यं करमर्दकम् ।
 पूर्वकर्णपेन पातव्यं पानकं वातरोगिण्यम् ।
 मारमाखर्चनं चिह्नं मातुलुङ्गं मण्डोपधम् ।
 तथाऽक्रमोदचूर्णं च सद्यन्ममं पाययेत् ।

(पित्तपानात्ययचिकित्सा ।)

पानात्यये पित्तकृते पानकं शर्करायुतम् ।
 पिबेन्मार्जिकमयुक्तमधेतो^(१) यपरिप्लुतम् ।
 कैचित्पानं तु गर्भेति पित्तपानात्यये नृणाम् ।
 तस्यद्यासज्जितस्य रिनाचान्ता चिकित्सितम्^(२) ।
 संयुक्तं तद्धि पित्तघ्नेमद्यमेवातिरुवत्^(३) ।
 विदार्याम्लकानां च रमरिचसुरमेन वा ।
 मधुकमधुकाशमयंस्वर्ज्वरं नोनमुत्पलम् ।

(१) चर्षादिकं पयः क्लृप्तमात्रावपुनः पानेन इति संसारी

(२) चर्षादिकम् ।

पानक मद्यसंयुक्त पूर्वकल्पेन साधयेत् ।
 चादंतीमपरिच्छेदा मृक्तासक्तविभ्रुषिता ।
 श्यामाश्वत्थनिदिग्धाह्वस्वप्लादाधिष्ण यापित ।
 मद्य स्वर्जरक्तकेन पित्रेदित्तरमेन वा
 पक्वं पात्रुरमं वाऽपि क्षात्ताकोरममं वा ।
 रसो द्राक्षाविदारभाभ्या मद्यमिलुरसो मधु ।
 पित्तं वा नात्यगातानामंतत् पानं हितं तृणाम् ।
 दृतिं हिमाश्वसुषुणा गन्धसान्ध्यासमुदितताम् ।
 श्वप्लाशपरिक्लृप्त्य रश्मिं पित्तपानान्ध्यादित ।
 मरमा वनराजिष्ठ तल्लिता फलपट्टजा ।
 भवेत् पट्टजपत्रेय गयन चन्दनोत्तितम् ।
 तपश्च सृणालानि कम्पारकुसुमानि च ।
 श्यामं जलसंसृष्टं श्वत्थनरुपसाजितम् ।
 पानान्ध्ये पित्तकृत शस्तकम विधापयम् ।
 जाडुलं समयुक्तं भाजयेद्भक्षणात्मिकम् ।
 मुत्रयुग्मं वा, गालं भाजयेत्पट्टुलादनम् ।
 त्रिफलाया कषायं वा पित्रमद्येन समयुतम् ।
 कौटुण्य रसमिलीषा त्रिप्रकल्के न वा पुन ।
 त्रिफलात्वङ्मधुकामि पट्टकं पट्टकमरम् ।
 नालोत्पलं सृणालानि जलदं चन्दनं वल्गु ।
 भिक्षं कषायं गालं ते शकं रामधुमयुतम् ।
 किञ्चिच्छयेन संयुक्तं पित्तपानान्ध्ये हितम् ।
 द्राक्षा पाप्पुनि पक्वानि स्वर्जरानि पकषकम् ।
 चर्व्यं पनममश्रा च मन्त्रा ताच ह्म फलस्य च ।
 चापोथ्य तानि सर्वानि यन्त्रागानि जलादके ।
 चतुर्भागावशेषं तु नवे कुण्डे समावपत् ।
 दत्त्वा गातोत्पलान्ध्रौ पनं नालोत्पलस्य तु ।
 तत् पित्तपानकं युक्त्या पित्तपानान्ध्यादितः ।

(श्लेष्मपानान्ययचिकित्सा ।)

शक्किं वातरोगं च मद्येन वमनं हितम् ।
पटोलं पिप्पलमन्तं च मदनस्य च पञ्चवम ।
गुल्मूर्च्छां चाटुक्षयश्च त्रिफला पारिभट्टक ।
कषायं पायस्यदेतं शीतं मांसिकं मृगतम् ।
मित्यं मेवेतं तिक्तानि कषायकटुकानि च ।
जाङ्गलानि च मांसानि मेवेतं मृगपर्शिणाम् ।
पिबेत् कुटुम्बटाचूर्णं त्रिफलारसममृतम् ।
दोषनाशाय च मेवेतं यागाग्न्यान्नेन नित्यशः ।
शिकारि श्रेष्ठाणि हितं मद्यं भूयिष्ठमेव हि ।
तस्मात् पानान्यये मद्यं शक्किं परित्यज्यते ।

(मक्षिपातपानान्ययचिकित्सा ।)

एषा विमानतः प्राक्ता श्लेष्मपानान्यये क्रिया ।
सर्वतः मक्षिपाते तु भट्टा कुर्याच्चिकित्सितम् ।
यद्वापि मस्य चाष्टौ वा नृणां पानान्यये स्मृतम् ।
पाने हि भजने ज्ञानेनैव कथं विमलगत ।
अनेन कामयोगेन यो रोगो न निवसते ।
कृत्वाऽनुपूर्व्यां पानस्य कुर्यात्तच्चिकित्सितम् ।
हिकाश्वासमादया रोगा ये च भवे समुत्थिता ।
तेषां चिकित्सितं कुर्याद्यथा स्वे स्वे चिकित्सितम् ।
इति पानान्ययादीनां विस्तरणं चिकित्सितम् ।
प्रजाहितमिदं प्राक्तां शिष्याणां मर्धमिदये ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेले चिकित्सितं त्रिंशोऽध्यायः ।

इति भेले चिकित्सास्थानं समाप्तम् ॥

अथ कल्पस्थानम् ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्याम इति

इति श्री भगवानात्रेयः ।

(मदनकल्पप्रयोगः ।)

पिण्डातकानि तु तानि मण्डोक्तानि मे शृणु ।
 लघानां ह्येत उभे तत्र तृतायं मदनं स्मृतम् ।
 फलाणां त्वेवमेतेषां मदनं मयशोधनम् ।
 वसनं : स्थापनं योऽर्थं तथैवाप्यनुवासनं ।
 यदा न परिपूर्णानि परिष्कारानि तानि च ।
 भवन्ति समवर्तीनि ततस्तान्मुहुरद्विषक् ।
 यथेष्टाणि तथैतानि तृपयणं तस्य पुनः ।
 समशान्तं वानयित्वा मङ्गु इति नितफलत्वचः ।
 सभासितानि विज्ञाय मृदुभूतानि शोभयितुं ।
 द्विधा त्रिधा शोधयित्वा सम्यक् भोग्यं वाऽऽवर्षेत् ।
 धान्येषु मासं संस्थाप्य मृदा चैवावर्षयेत् ।
 निधुमे च निशाने च कपाटविहिते शृङ्गे ।
 वैजायन्ते स्थापयेच्च यथा खेटो न संभवेत् ।
 एतेषां फलमज्ञानं सवृतं मुष्टिमश्नरेत् ।
 ऊर्जशीकृत्य दृष्ट्वा पात्रेष्वभ्यधि + प्राक्षरेत् ।
 मधुकस्य कपायणं रात्रिमिकां निधापयेत् ।
 अथ चोदयाय पूर्वाह्ने जप्तां प्रक्षाल्य मदयेत् ।
 परिशुनं मनवणं मधुगुलं प्रताप्य च ।
 पाययेदानुर खिम्बं कदयेत्तत्र भाधुना ।

(मदनकल्यायं जीमूतादिकषाय ।)

एतेनैव च कल्पेन जीमूतकफलेरपि ।
 इत्याकु कुटजाभ्यां च मवनेष्वपि कारयेत् ।
 कृतवेदे(धै)र्हस्तिपर्णैः धामागेवफलेरपि ।
 कषायं कारयेदेभिः फलैर्वाजानि भावयेत् ।
 अनेन कल्पेन भिषक् पाययेत् यथावन्मम् ।
 मदनस्य फलान्येव पुनरुद्धारयद्विधक् ।
 यथा श्विन्नानि पाण्डूनि तथैव हरिताम्यपि ।
 परिपूर्णानि पक्षानि तथा जातरुमानि च ।
 सूच्या वा कण्टकैर्वाथ व्यथयित्वा समस्ततः ।
 मदनानां कषायश्च 'श्वराज' भावयेद्विधक् ।
 एतेनैव च कल्पेन जीमूतकफलेरपि ।
 इत्याकु कुटजानां तु धामागेव फलेरपि
 कृतवेदे(धै)र्हस्तिपर्णैः कृत्यैस्तेन माधुना ।
 सतिगन्धकेन कल्पेन कुशानां वरुचस्य च ।
 काकीदुग्धरिकायाश्च कुष्ठास्थायाम्नाथैव च ।
 एकैकस्य कषायेण सुखिन्धं वामयेद्विधक् ।

इत्याह भगवान्नात्रेय ।

इति शैले कल्पे प्रथमोऽध्यायः ।

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्याम इति

इक्ष्वाकु भगवानावेयः ।

इक्ष्वाकुकल्पं दर्शयामास वसन्त, यः शरदापि ।
यदा संपूर्णितानि स्युर्मन्त्रागन्धानि वास्ति च ।
तेषां क्रिया प्रवक्ष्यामि इक्ष्वाकूणां यथाविधि ।
इक्ष्वाकुभिः पर्यस्मिन् तेनैव वामयेद्विषकम् ।
पयसा दधि कृत्वा वा वामयेत्त यथावन्नम् ।
निमग्न्या वामयेत्तेन नवनातेन वा नरम् ।
विक्रिता चेक्ष्वाकुश्च वा समाख्यात् ॥ क्रिया मया ।
हस्ताग्न्याद्राणि चादय व्यापयेत्वा का नितीदर ।
एकगतं स्युस्तान्यत्र हस्ते प्रक्षान्य मर्दयेत् ।
परिमृज्य तं मन्त्रेण संपुन्यं यथाप्य च ।
पाययेदातुरं सिन्धुं कर्दयेत्तन माधु म ।
एतेनैव च कल्पेन इक्ष्वाकुं वा विक्रे ।
तथा पीडयन् सौम्यं कारयेत्, समादकम् ।

(इक्ष्वाकुकल्पयोगान्तरम् ।)

अथवा कोविदारस्य पर्यस्मिन् सौम्यं धितानि तु
इक्ष्वाकूणां पञ्चानि मर्दयेद्दमयाग्निना ।
तानि स्विसानि संक्षुब्धं सौन्दर्यित्वा तन्मन्त्रेण ।
ततः फलकपायेण स्वभ्यामिच्छ ममस्य च ।
एकगतं कपायेभिन् स्वन्तुगुप्तं निभ्रापयेत् ।
पूर्वकल्पविधानेन वामयेत्त यथावन्नम् ।

(इक्ष्वाकुगुहिकायोगादिः ।)

इक्ष्वाकूणां प्रसृतं च सुष्मापुष्पानि कारयेत् ।
कोविदारकपायेण गुहिका कारयेद्विषकम् ।

एतेनैव कथायेण विनाय मुक्तिकां तु ताम् ।
 यथाबलं पादयेत् कुटयेन माधु म ।
 स स्वर्गवर्तन कल्पेन कुशानां तगरस्थ च ।
 एकैकश्च कथायेण सन्निधं वामयेद्विपक् ।
 यथाबलं यथादिष्टं कुटयेन माधु म ।
 वृत्वाकुम्भं यथास्मिन् पादयेत् यथाबलम् ।
 इत्वाकुण्डामयं कल्पं समनायाय कारितम् ।
 मृदुभ्यामसुखं प्रयोज्या देशकामतम् ।

इत्वाह भगवानात्रेयः ।

इति भक्ति कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्याम इति

इत्वाह भगवानात्रेयः ।

(धामार्गवकल्पयोगप्रकाशः ।)

धामार्गवाभ्यः न्यु हस्त कमले वा गवक्षयि ।
 यथा प्रपुष्पितानि स्युः सधुगधि स्था नि वान्ति च ।
 समे भूमिपदेऽस्मिन् कुशगेरिषमंस्कृतम् ।
 कृष्णामृत्स्नाप्रभे वाऽपि यद्यवा स्वर्गमृत्तिकम् ।
 व्यातपे न मदीर्तरे च्छब्दवर्णाकरोस्तथा ।
 परिपूर्णानि प्रकारानि तथा आतस्मानि च ।
 भिषगुहृत्य सः समान् यद्यपेनं निधापयेत् ।
 मुसपेनंऽथवा धीरः समरात्तं निधापयेत् ।
 सुभावितानि विद्याय मृदुभूतानि शास्त्रवित् ।
 गर्जगोक्तस्य हृदि पात्रेष्वासेष्य निर्भरेत् ।

कात्रिटा रक्ता येन रात्रिमिका निधापयेत् ।
 अथन्वालाय पुवाङ्ग सन्ता प्रक्षाल्य मर्दयेत् ।
 परिष्कृतं मन्त्रवर्णं मधुयुक्तं प्रताप्य च ।
 पाययेदातुरं क्षिप्तं हृदयेनेन माधु म ।
 धमार्गवाणामितथा मुष्टि मग्ना संज्ञतम् ।
 जजगत्स्य हृषटि पातस्वभ्यवहारयेत् ।
 कात्रिटारकयायेन रात्रिमिका निधापयेत् ।
 पुवाङ्गनैव कर्ण्येन धामयेत् यथाबलेत् ।
 मन्त्रस्य कषायेन तानाक्रान्तपुष्पयो ।
 कृच्छ्रं सुतां पाताया पूर्वकर्ण्येन हृदयेत् ।
 धमार्गवाक्ष्मिणि पूर्णं सृष्टवर्णानि कारयेत् ।
 श्वाभाकषाये प्रक्षिप्य एकगतं यथाविधि ।
 तथा कलकषायेऽस्मिन् इक्ष्वाकुक्रतवेधनम् ।
 आभुतकीं क्षतिघ्नं कषाये परिभावयेत् ।
 तत उद्धृत्य मग्नां सृष्टवर्णानि कारयेत् ।
 क्षमसा तेनमग्नामन्त्युगा पाययेत्वर ।

(उत्पलादि घ्राणयोगेन वसनम् ।)

उत्पलं पुण्डरीकं च मन्दं कुमुदं तथा ।
 तेन वर्णनं संस्पृश्य घ्रातुमर्ह्ये प्रदापयेत् ।
 सिगाहदयमाश्रान्ति शृङ्ग तिलमिश्रकम् ।
 स्वरितं तानि पुष्पाणि घ्रातुमर्ह्ये प्रदापयेत् ।
 घ्रातुं पुनः पुनर्मथो वर्णयित्वा मुहुर्मह ।
 यत्नेनैव च कर्ण्येन सखं वसति मानव ।

(धमार्गवादिगुहिकाः ।)

धमार्गवाक्ष्मिणि पूर्णं सृष्टवर्णानि कारयेत् ।
 विधा विभज्य मतिमान् ध्वजगुप्तं निधापयेत् ।
 अथ त्रिन्धकषायेन द्वौ भागौ चोत्तयेद्विषक् ।

न्यूनं कषायं विमलं सन्नुगुप्तं निधापयेत् ।
 भागं तु गुनिका, कायां कौलककधुमन्विता ।
 कौबिदारकषायेण पूर्वकण्ठेन कटयेत् ।
 कर्कशुद्धरागां च कौलानां वापि संधुना ।
 गुनिकां विधाय विधिवत्कटयेत्तेन साधु स ।
 रोहितस्य च मत्स्यस्य तथा ककटकस्य च ।
 पक्षिणाभादकानां च रमेन तु वमेकस्यम् ।
 स स्वह्वेतेन कण्ठेन चान्नैश्च सधुर्विन्दुभि ।
 गुनिकां विधाय विधिवत् पाययेत्तां यथावत्सम् ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेने कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः कुटजकल्पं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(कुटजकल्पवर्णनाः ।)

वमन्ते वा शरटि वा कुटजाभ्युद्वर्गद्वयम् ।
 शुचिशुद्धशिरस्त्रात पुष्पैर्वा वाभयुजेन वा ।
 मरुटानि शुचौ देगे कुशरोद्विपसंस्कृते ।
 कृष्णामृत्स्त्राप्रभे वापि तथा वा स्वल्पमृत्तिके ।
 म्यातपे न नदीतीरे श्वश्रवण्यौकयोस्तथा ।
 परिपूर्णानि पक्वानि तथा जातरमानि च ।
 कुटजानामयैतेषां मुष्टिं सङ्गृह्य संवृतम् ।
 कौबिदारकषायेण रात्रिमिका निधापयेत् ।
 यद्य चोत्थाय पुञ्जोत्ते वस्तौ पलाय्य मर्दयेत् ।

परिमुक्तमनवण मधुयुक्तप्रताप्य च ।
 पाययेदालुरं स्निग्धं कटयैस्तेन माधु म ।
 घर्तनेव च कन्दन कषाय कारयेद्विक्र ।
 कौविटारस्य बाजस्य नीपस्य शिदुर न स्य च ।
 गुलुष्या य सुषव्या च पटोमपिचुमन्दथा ।
 कृत्वा तु धूलिकाया च कषायैर्नेन कटयत् ।
 एवामेव फलानां तु मुष्टिं मद्गृह्य मज्जतम् ।
 मधुकष्य कषायण रात्रिमिका निधापयेत् ।
 एतेनैव कषायण तक्ष्ण परिमदयेत् ।
 यथाबले यथादृष्टं कटयैस्तेन माधु म ।
 कृतवेधनकल्पाय उक्ता वसनविस्तरः । १०
 य एवं मप्रजानाति स गच्छा कर्तुमर्हति ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेले कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातश्चतुरङ्गलीयं कल्पं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(चतुरङ्गलकल्पप्रकाशः ।)

मनोज्ञं देवजातम् गुं भवेच्चतुरङ्गलः ।
 फलमुष्टिं समाहृत्य ततश्चूर्णितं कारयेत् ।
 तक्ष्णितं त्रिधाकृत्य भागमकं निधापयेत् ।
 द्वौ भागौ च शुचिस्त्रय्यक् कृत्वा मज्जममेव तु ।

१ कल्पस्थानं चरकं वाटकाध्यायः इत्यत्र अनेनोक्तं यथा तु अथैकाध्यायः इत्यत्र । अथ
 तत्र श्रीमुक्तकल्पाध्यायवर्जितः कृतवेधनकल्पः । अतस्तत्कल्पापसङ्गात् अत्रापि तेनैव वर्णितार्थमिति
 सूच्यते । तदुक्तं च चरके उपमाध्यायेन चतुरङ्गलीयकल्पं च अत्राप्याहं निदिधिते । त्रिधाक-
 लकृत्यकल्पावपि चरकोक्तौ न भवेत् इत्यनेन ।

स्रोतयित्वा परिशिष्टा सुप्रमत्तमनाति विनम् ।
 परियोगं समामाद्य माधयेदोमयाऽग्निना ।
 तन्निम् सुधामिच्छमानं मृ च्छा र्णा, नो र्ता मानि दापयत् ।
 हरोतर्कोमामलकं विभातकफलानि च ।
 मधुकभागमावाप्य तद्दिनेपनमाहृतम् ।
 तत् पाथितनं चूर्ण लेह्यं तेन विरिच्यते ।
 एतेनैव च कम्पे न कण्टकाद्याः यः । फलेनपि ।
 स्रोतयित्वा सैज्ज्जात परितः स्वामर्षं पिबेत् ।
 चतुरङ्गुलमद्यानां मृष्टानां पूर्णमञ्जलिम् ।
 दन्तोक्तवाये संयोज्य परियोगमधिभयेत् ।
 विद्याय गुलिकायोग्यं गुलिका कारयेद्वियक् ।
 श्यामाकवायेनाऽऽलोहं पिबन्तेन विरिच्यते ।
 चतुरङ्गुलैश्चाधयित्वा पययोग्यं समस्कृतम् ।
 विरिच्यते तेन स मा धुना मः योगेनानि, ति, योग ति तः) ।

(पण्डामलक-हृतम् ।)

धार्तृफलरमर्द्राणं शर्करार्धतुला पचेत् ।
 हृतं चतुष्पलं पक्वं पृथग्धूपनं क्षिपेत् ।
 जलं वेज्ज चतुर्जातं यद्विसेन्भवज्वरकम् ।
 पलाशं विश्वमरिचं मृष्टोक्तायाचतुष्पलम् ।
 प्रस्यं कणाक्षितयोः मधुनाच मिहन्तवत् । १ ।
 तत्पण्डामलकं नाम पाण्डुरागृह्यकार्मिन्मम् ।
 शिरोभ्रमणमुन्मादं चान्धपित्तविकारजित् ।

(भक्तातक योगः ।)

भक्तातकामां पवनाहतामां

हन्तव्यतामामिह चादकं स्वात्

• तद्विष्टकापुर्णकयेर्विष्ट

प्रक्षालयित्वा विश्वजिह्वापे ॥

शुष्कं पुनस्तद्विदनीकृतं च
 विनिक्षिपेदप्यु चतुर्नृणां तु ।
 पादामग्नित्वा परिपृतगीतं
 सौम्यं तुभ्येन पुनः पचेत् ॥
 तत्पादग्नित्वा पुनरेव गीतं
 हृत्मेन तुभ्येन पुनः पचेत् ।
 तदर्धगा शर्करयाऽधमाढं
 नोदाभयोऽव्यपकचूर्णयुक्तम् ॥
 एतत्समं शर्करयाऽधमाढं
 ततः स्वर्जनीकृतं विधाय ।
 प्रखण्डयेनामलकीमधुभ्यां
 गीतेन तुभ्येन पुनः पचेत् ॥
 तन्महागतादुपजातवाय
 सुधारमादप्यधिकत्वमेति ॥
 प्रातर्विशुद्धीकृतदेहभाजा-
 मात्रा मि पि भे वे टात्मशरीरयोग्य(१)म् ।
 न चात्रपामं परिहार्यमास्ते
 मघोष्णवाताध्मनि मैद्युने च ।
 अन्तुर्मितान्तं नरमिन्द्रवज्रा-
 द्भवेन्नरः काष्ठनरागिगोवः ।
 दन्ताश्च जी(श)र्णा १) पुनरुद्धयन्ति
 केशश्च शुक्लः पुनरेति क्षणतः ॥
 विशोर्णकर्णाहूमिनामिकोऽपि
 काष्ठम्यम्य दिं तो भिन्नग क,राऽपि कुष्ठौ ।
 सोऽपि कसेणाह्नुनिगाधशरवः
 तर्ह्येषा बोद्धति वारिमित्रः ॥
 महाभयवान् जयति क्षरेण
 बभेन जागाम् तुरमान् कवेन ॥

(उन्मथयोगानुपानादिः ।)

इदं भक्ष्यतकं योगं सुधासौरिण भावयेत् ।
तन्निपिबेत् यद्योत्साहं तेन साधु विविच्यते ।
दन्तचतः तु तत्रोक्ता सत्कारा सुदुर्गन्धभा ।
कषाय काय इत्येतत्सुधा सौरिण मिश्रयेत् ।
तन्निपिबेत् यद्योत्साहं तेन साधु विविच्यते ।
सुधा सौरिण गोक्षारं एतन्ममभिसंयुजेत् ।
तन्निपिबेत् यद्योत्साहं तेन साधु विविच्यते ।
कतमूत्रपुराणस्य वाति तं, चाप्यनुनामिने ॥
प्रथमं खिग्धकोष्ठस्य स्विन्नस्य च यथाविधि ।
सन्ध्यावेनामतिक्रम्य विमले च दिवाकरे ।
मते मुहूर्ते व्यक्तं तु योगानेतान् प्रयोजयेत् ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेषे कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीफलकल्पं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(दन्तीकल्पप्रकाराः ।)

त्रिधा विभक्त्य मतिमान् स्वनुगुणं निधापयेत् ।
रसे चाऽमलकस्यापि ह्री भागो योगतयेद्विषक् ।
च्युतं कषायं विमलं परियोगमधिश्रयेत् ।
तन्निन् सुधासिन्धुमर्गे तच्चूर्णमभिसंयुजेत् ।

तस्याचं त्रिकलाचूर्णं चावपेक्षधुमंयुतम् ।
 लेहभूतं विटित्वनं चर्धेनमवतारयेत् ।
 तस्य पाणितन सृण मेष्टा तैम नः विरिचयेत् ।
 एतेषां चैव मूलानां कृत्वा चूर्णानि मृच्छतः ।
 श्यामाकषायेणाऽऽलोच्य स्वक मिह विपाचयेत् ।
 जर्नायापनद्याया मिह चर्धेनमवतारयेत् ।
 तद्दृढे मधुनिमि तु नवं कुम्भे ममावपेत् ।
 मृत्कातु १५ स्वर्गुलिम तु स्वर्गुगुप्त निधापयेत् ।
 प्रक्षुतं पाचयेत्तत्र तैम माधु विरिचयेत् ।
 एतेषां चैव मूलानां कृत्वा चूर्णानि मवशाः ।
 हृत्तोरमर्भमिष्टं गुलिका कारयेत् तै ।
 गुलिकां कारयित्वा तु ककभुवदगपमाम् ।
 श्यामाकषायेणाऽऽलोच्य ह वा तिस्राऽपि वा ततः ।
 पाचयेत् यथोक्ताह तं सिग्धस्वेदितं गरम् ।
 विरिचयेत् तैम माधु नां स यारीनारा ति योगत
 खेहादिखेहमूल तु प्रक्षुदत विरेचनम् ।
 माधुज ११ सिग्धकादस्य विशुध्यति विशोधनम् ।

इत्याह भगवानाखेयः ।

इति भेले कम्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्याम इति

ह स्माह भगवान्भवेयः ।

(शङ्खिनीकल्पप्रयोगः ।)

फलानि शरिपत्तानि शङ्खिनीस्तु शङ्खिण्यम् ।
 अन्तरं चेत वैशाखमव्यये यवमनुके ।
 चतुषरं निकटारं सेते सयप्रतापिते ।
 कृष्णम्/स्त्राप्रभे वाऽपि तयाच स्वर्णमृत्तिका ।
 न भ्यम्भे नच वृन्नाकं न चापि तृणकादिने ।
 सुसमे भूपदेजे तु या जाता शङ्खिनी भवेत् ।
 तत्र द्वाणि समाराच्य मृद्धानि मिहिवन्धनम्(१) ।
 यवपणोपितां चाऽपि समोन्मृदु निधापयेत् ।
 समरात्रं (वाऽथ भा मा समारा च्छा य च ममन्ततः ।
 चालये परिश्रुत्कारिण सत्त्ववृर्णामि कारयेत् ।
 पलानामध्वैतयां हो भागो कारयेद्विषकम् ।
 तिनम् तृतीयकं कृत्वा सौन्दर्यत्वा उन्मृन्ने ।
 सम्यक् टि ह यदि नि'थद्वा(२) तेनमुद्धारयेत्ततः ।
 शङ्खिनीं ह्युत्तमात्रं तु त्रितु कल्कमयाऽपि वा ।
 तस्मिन् तेने पयस्येव भिषग्दद्याच्चतुर्गुणम् ।
 एतत्सर्वं समानोद्य पाययेन्मृदुनाऽग्निना ।
 एकमात्रस्य विस्त्रास्य स्वगुणम् निधापयेत् ।
 तस्यास्त्रनिं प्र त मि ट)हं वा प्रसृतं वाऽपि पाययेत् ।
 विरिचयेत् तेन माधुना स यामं मे) नातियोगतः ।

(शङ्खिनीचूर्णयोगः ।)

सुसुक्ष्मस्याथ शङ्खिनी चूर्णस्य प्रसृतं सुतम् ।
 क्षीरपात्रेण संयोज्य पत्रं वि योगसधिशयेत् ।
 तथा प्रहृत्य विस्त्रास्य गीतं कृत्वाभि स म)न्ध(न्ध)येत् ।

तत्पर्यं य न स वनात् स्वासद्गृह्य विपाचयेत् ।

शङ्खिनाफलकल्क सारिण समिलेन च ।

म पिबेत्तद्यद्योक्ताह तेन साधु विरिच्यते ।

(शङ्खिनीफलकल्कयागः ।)

शङ्खिनाफलकल्क तु सम्यादृषदि पेययेत् ।

गोसारिण समानाद्य पिबेत्तन विरिच्यते ।

एतेनैव च कल्पेन उदृक्षारिण पाचयेत् ।

अजाक्षाराविकाक्षारा इ मात्रिण वा, यथा पुनः ।

गाम्बुजाष्टमुखेन अविमृशेन । पुनः ।

अथवा हस्तिमुखेन पचेत्तन विरिच्यते ।

धाम्बुजाष्टमृदाकां दापयेत्तथा फा नितोदरे के ।

भृष्टा तु शङ्खिनानेन परियोगमधिचयेत् ।

अध्वर्णानि विषम्या करितक्याय दापयेत् ।

अतः पाण्डित्येन प्राप्य तेन साधु विरिच्यते ।

(शङ्खिनीमोदकयोगादिः ।)

शङ्खिनाफलमद्यानि दातव्यां कञ्चन तथा ।

शङ्खिनानेनभृष्टानि फाण्डित्या नाः य रुचयेत् ।

गोधूम्याज्ये, यो न संसृज्य मोदकान् कारयेद्विषक् ।

ताम्बान् ही वा, य सभज्य ततस्त्राध विरिच्यते ।

सूरां मोदकं तत्र दधिमम् तृपोदकम् ।

कट्फलं काम्बुमि वि भु, न्दु वा तद्विषक्तं तसस्तथा(१) ।

ककेशुबदराणां वा सि वि भु, न्दु । पौतुप्रियालयाः ।

भक्ष्यपराधतानां च मृदाका मद्यमेव वा ।

एतन्निशुक्रपित्यानां त्रिचरमान्वा सत्र पाययेत् ।

अथ तु शङ्खिनाकल्पो मया तु भस्मृदाहृतः ।

य एवं संप्रजानाति मा रात्रां कर्तुमर्हति ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेले कल्पस्थाने अष्टमाध्यायः ।

अथातः श्यामाविहत्कल्प व्याख्यास्याम इति

च स्यात् भगवानावयः ।

(श्यामाचित्तत्त्वंयोगविशेषा ।)

श्यामायास्त्रिजलायाश्च मूलान्यहाग्रेद्विषक् ।
 कल्याणदेशजलाया कुशगन्धिपसंस्कृतं ।
 कृष्णमृत्स्नाप्रभं वाऽपि शययि स्वर्कमृत्तिका ।
 मूलान्येतानि मंगृह्य मृत्पञ्चूर्णानि कारयेत् ।
 स्थिराकषायं मंगृह्य पाययेत् यथाचनम् ।
 विरिञ्चते तेन साधु स योगिनातियोगतः ।
 चिकित्सारमसात्रेण द्वास्तापोनुरमेन वा ।
 धात्रीं वाऽपि पयसा साधे स सा स्ना वाऽपि पाययेत् ।
 हरिकेश्य रसं दद्यात् मृदोश्च मन्त्रिपञ्च च ।
 पञ्चस्य कनविहस्य तिलिरेर्जातुकस्य च ।
 रसमन्यतमं तेषां त्रिविद्यामाप्रयोजितम् ।
 यथाहर्षं पाययेत् सुस्निग्धं स्वेदने नरम् ।
 श्यामायास्त्रिजलायाश्च कृत्वा चूर्णानि मृच्छतः ।
 त्रिधा विभज्य चितयं श्वयं गुप्तं निधापयेत् ।
 प्रियङ्गुतिगरं चैव तान्निभं जलदं तथा ।
 ईमेन तु प्रियङ्गुना दौ भार्गो अरोतयेद्विषक् ।
 भोजने तु परित्याज्य सुप्रसन्नमनादिनम् ।
 परियोगमधिनित्यं पाचयेन्मृदुनाऽग्निना ।
 तन्निम्बं सुधा मिश्रमाणे चूर्णान्येतानि धापयेत् ।
 प्रियङ्गुं तगुवं चैव तान्निभं जलदं तथा ।
 हरिकेशं च मुस्तां च त्र्यम्बां कामां जलम रात्रौ शिवाम् ।
 धात्रीकपुष्पचूर्णानि पद्ममौगन्धिकाणि च ।
 तन्निभं पुण्डरीकं च पिप्पलांमूलमेव च ।

मधुना मधु मसृज्य लेह्यान् पाणितन मितम् ।
 सुस्निग्धां ज्ञानयुक्तं यथागम्य यथाजनम् ।
 विरिच्यते तेन मधु म यामनातियोगतः ।

(पेलिकविरेचने योगान्तरम् ।)

चन्दनं पद्मकं नाथ माजं ममज्जुदं तथा ।
 पुनर्नवा तु पल्लवं किरात तिलमिव वा ।
 ये चा, ये तिलमधुगं रसा पत्र प्रकाशिता ।
 तथा कपोतेशाज्य स्यात् पेलिकानां विरेचनम् ।
 पारावतान् कपोताय कोष्ठदक्षिणकुक्ष्यान् ।
 कुरङ्गान् हरिणान्णान् हरितान् कालपुष्पकान् ।
 वनक्रान् तिलि रा रिचय गगनविक्कपिञ्जलान् ।
 रत्नेस्तकपयुञ्जान् पेलिकस्य विरेचनम् ।
 माशवः क्कानि टि च्छानि पत्राणि च पयामि च ।
 य उला स्यावरा पत्र तद्वत् मृगपक्षिणः ।
 पालानि च फलिकाश्चकपाशादिद्वान् रसान् ।
 लि मे हा न भलाश्च ना वा, खाटान् तेभ्यश्चमभिकम्पयेत् ।
 पक्षकस्य टालाया रसं ममधुगं वा रम् ।
 विरेचनममायुक्त पात्रा माधु विरिच्यते ।

(विहङ्गादक-लेह योगः ।)

माधयेच्छुक्रं रायुक्तं समं मे व न मधुना भिषक् ।
 मधु ते तस्मिन् विरेचनं यथाकारं समावपेत् ।
 ततः कपिलक पूर्णं दे गतं तिलद्रुक्स्थ च ।
 चारस्वधफनान् मध्यभागावाकल म।मास्ततः ।
 विरेच्युर्गस्य चरणं शर्करा मधुरं मधु ।
 मरीचं नागपुष्पं च तस्यत्वं च सुसृणितम् ।
 एतत्सर्वं समायाज्य मादृकं कारयद्विषक् ।
 यद्यवा कारयन्लेहं तेन माधु विरिच्यते ।

द्राक्षारसस्य कुडवं पक्ष्यकरमस्य च ।
मधुन कुडवाध च शर्कराफ प नमेव च ।
त्रिहृत्पूर्णाकृतो मेह नैन माधु विरिच्यते ।
एतदुच्छिन्नदोषाणां ईश्वराणां विरचनम् ।

(पौष्टिकशक्तिविरचनयोगात्मिकाणि ।)

शर्करा मीढिकं वाऽपि गुडधं भृ वा पप्रकम् (पक्ष्यकम् (१) ।
अनेन विधिना कुर्यात् पौष्टिकानां विरचनम् ।
त्रिहृत्पूर्णाणि पिप्पल्या फल न्यायवधस्य च ।
कल्कानलसमानेतान् पिवेद्वारं विरचनम् ।
त्रिहृत्पूर्णास्य धरणं शर्करा मधुक मधु ।
एतदलसमायुक्तं पोत्वा माधु विरिच्यते ।
त्रिहृत्पूर्णाणि पिप्पल्या यवक्षारा मज्जोषधम् ।
शेखकोपस्य शाल्यथं निश्चातन विरिच्यते ।
अविमूर्धमजाम्बतं उट्टस्य महिषस्य च ।
सृगस्त्य मृतं गामृतं गटभस्य हिपस्य च ।
एतान्यष्टौ प्रयुक्त्वा त पृथग्वा यदि वा मज्ज ।
त्रिहृत्पूर्ण विमिश्राणि विनिष्य मधुना,पि वा ।
अजातानि च मध्या द्या नि तीक्ष्णानि निशितानि च ।
त्रिहृत्पूर्णविमिश्रानि पोत्वा माधु विरिच्यते ।
त्रिहृत्पूर्णं यथाकोष्ठं शेखक पानुमर्हति ।

(लेहविशेषाः ।)

त्रिहृतायाः कषायेष कस्तोद्रे वाऽस्त्रवेतनम् ।
अथवा दधिमण्डेन कौलकानां रसेन वा ।
कुतुत्यमूर्वायूषैर्वा सतानचिरिचिखिद्यो ।
यवकौलकयूषेष पिवेत्कौलकमेव वा ।
युक्तं वा तैन्त्रिणीकेन मास्त्रवेतनमदाडिमम् ।
यथेष शिग्रको (ना)ना गा द्वा मूलकानां रसेन वा ।

रसेन ।, मलकाना वा बीजपूराजैकस्य वा ।
 कपित्थरममण्डेन करमदरसेन वा ।
 यथान्यदपि वा किञ्चित् फलमम्बुमिति स्मृतम् ।
 पिबेत्तत् स्वरसेर्वाऽपि पञ्चमूनाग्नेन वा ।
 कटुकस्त्वक्त्रिमिश्रं वा यवक्षारेण संयुतम् ।
 मृदोकाफलकम्बुन निह्नाद्यमुपकल्पयेत् ।
 प्रत्येकस्य फलानां च पञ्चाङ्गानां चिकित्सकः ।
 सुजातानां सुपकानां प्रत्यग्रं याजयेद्दमम् ।
 तत्प्राग्भवनवर्णोभूतं विरिच्यार्त्तैश्च वा भवेत् ।
 मेर्कः, श्विन् त्रितृताचूर्णं यथाकाष्ठं समाविधेत् ।
 मलादु मगुडं वाऽपि लिङ्गात्सकटुञ्च तथा ।
 एतेन वि धना कुर्यान्मादकान् वा वा उगा वा)न् रसान् ।
 प्रानानि च फलाञ्जानि भण्य भाण्यं च संस्कृतम् ।
 एतद्वाचा समाख्यात ईश्वराणां विरिचनम् ।
 विधिमेव प्रयुञ्जान इमं वाचं चिकित्सकः ।

(चामलकादिमोदकादियोगः ।)

शाणभामलकानां च विभातकफलानि च ।
 चित्रता ममला टला शङ्खिना चतुर्गुणम् ।
 हरीतकानामेकं च यवक्षारो न च चैव हि ।
 पिप्पलानां च शालं क्षादिमृदा शाणमेव च ।
 त्रिहृचूर्णस्य त्रिगुणः वा तत्पर्वसवचूणयेत् ।
 तानि चर्षानि सधुना सर्पिषा वा गुडैश्च वा ।
 लेहं वा विधिनः कुर्यात् मोदकान् वा चिकित्सकः ।)

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(इति भेदे कल्पस्थाने नवमोऽध्यायः ।)

इति कल्पस्थानं समाप्तम् ।)

अथ सिद्धिस्थानम् ।

(वसनविरचनश्रीदेशकालभाज्य परिमाणादि विवेक ।)

विक्रकोष्ठश्च वसने माकल संप्रकुप्यति ।

श्रीका ३ प्र) वसतति स्थानात्तन्माद टोषान् निवन्धयन् ।

पेया(यं) मण्डं पिबेत्तन्मात् मुखिन्ध नखान्निवन्धयन् ।

सौम्ये तिर्यो मुहूर्ते च वसते करणे शुभे ।

शुक्रवस्त्रा शुचिर्भूत्वा चरयित्वा द्विजन्मन

ततोऽस्मै वसने देयं पूजयित्वा भिषग्बरान् ।

प्राङ्मुखेन तु दातव्यं निवर्तने करणे शुभे ।

मन्त्रास्य कुर्यादायामं मण्डं भोज्यं प्रजप्यते ।

विधिं च भवेत्काया वसने च विरचने

निष्ठावस्थ त्वय प्रस्था मागधा तु कर्नायसम् ।

ज्येष्ठं तु पुरुषे ज्येष्ठ वसने न कर्नायसम् * । ।

चतुःप्रस्य तु मयस्यात् ज्येष्ठं तुम्यस्य * ।

.... तं ज्येष्ठं त्रिविधानि पृथक् पृथक् * । ।

अधोतपूर्वं वसन विरेकी वाऽपि येन तु ।

कर्नायसा प्रमाणेन पराक्षेत न बुद्धिमान् ।

त्रिपलं ज्येष्ठमाख्यातं कर्नायस्य पलं भवेत् ।

मध्यमं द्वे पले विद्यादिति मे निश्चिता मतिः ।

विषकुष्ठहता ये तु कामश्वामप्रपाडिताः ।

तद्वृणा वनवन्तश्च वामयेदुत्तमैर्न तान् ।

मध्यमे प्राणवयसि मध्यमं तत्र कारयेत् ।

कर्नायसो कर्नायसम् तथा प्राणं कर्नायसि ।

विपरीतं प्रयुञ्जानो न रोगान्निजयिष्यति ।

उपद्रव्यान्वा विज्ञानं जानयेदातुरं वा विनाशयेत् ।

(वसन प्रधानोपधम् ।)

अंकानिष्पाद्य निवस्य निष्पाव साधु योजयेत् ।
 सर्पिषा भेषजैश्चैव स्रवोक्तं शीतमेव वा ।
 मदनस्य एनं पिष्टा देवदानोफलेभ्यम् ।
 निम्बपत्राणि मादुराणि मन्थयं मरिचानि च ।
 मैथवेन समागृह्य तक्रमंडेन वा पुनः ।
 बभ्रुजावाद्य पिष्यन्त्या मदनं सर्पिरेव च ।
 तत्कषायेण मयूकं प्रधानं वसनेयधम् ।
 मदनं बभ्रुजावद्य शतपुष्पा शकानमा वा ।
 मैथवेन समागृह्य प्रधानं वसनेयधम् ।

(वसनप्रधानयोगान्तरम् ।)

मदनस्य च पत्राणि पुष्पाणि मरिचानि च ।
 मैथवे बभ्रुजावद्य राजकापातकानि च ।
 एव प्रच्छदने याग प्रधानं वसनेयधम् ।
 निष्ठस्य विषयुक्तेषु काशश्वसि तु पूजित ।
 यदा तु वसनं पात प्रच्छदयेति मानवम् ।
 किं तत्र भेषजं कुर्यात् कथं वैद्यस्ममाचरेत् १) ।
 दशयेसस्य भिषक् फलितानि पृथक् पृथक् ।
 मलिकाकां गो शिक धृणानि तत्र मण्डेनि (न) योजयेत् ।
 एतेन तु प्रयागेण निष्ठं कटयेति नर ।
 तथा क्रिया समारब्धाता दुर्बलानां विज्ञेयत ।

(वसनक्रमः ।)

हृदयं पृष्ठदेशं च विष्टम् च वमिषम् ।
 न चास्य चपति स्मारापिडाक्ष्मिषूपक्रमे १. ।
 कफं हि पृथे वमति तत्र पिप्पलमनन्तरम् ।
 पिप्पलस्यास्य भवेदात, ततो वमति शीतितम् ।

(सम्यग्वात्स लक्षणम् ।)

लक्षणानि तु वक्ष्यामि सम्यग्वात्सस्य लक्षणः ।
 लघुगामागये रुद्धिः हृच्छुद्धिदाप्यतन्द्रिका ।
 क्षुत्पिपासै यथाकालं स्नात, शुद्धिर्यथास्मितम् ।
 शेषिकानां च सर्वेषां व्याधीना विनिवर्तनम् ।
 नच वैरस्यप्रास्यस्य सम्यग्वात्सस्य लक्षणम् ।

(अतिवात्स लक्षणानि ।)

अतिवात्सस्य लक्षणानि संक्षेपानि निबोध मे ।
 हृत्प्रासाथऽगिरोद्गर्षो मन्यः । कण्ठश्च टोर्यत ।
 पथ्युद्गस्तमः कामो निष्का ग्वास स्वरस्तथ ।
 वातज्वर शुक्लवमि, तृष्णा शूलो क्षामिद्रता ।
 पाण्डुहृच्छोषश्चैव लतय कधिरागमः ।
 इन्द्रियाण्युपकथ्यन्ते मूर्च्छा चाम्बोपजायते ।
 हनुस्तम्भश्च कम्बश्च त्वऽथ तिवाते प्रवर्तते ।
 जर्ध्वरक्तप्रमेहोऽय गुल्मि लम्ब, धात्रोभगन्धर ।
 तटरो पाण्डुरोगो च हृद्रोगो कुमिक्रोष्ठकः ।
 अपस्मारी विषालश्च शोफः प्लम्बश्च वातिकः ।
 विषमज्वरऽविवा सपिर्षो वातशोणितकश्च यः ।
 अशोऽतिविषमाग्निश्च कुष्ठज्वरययुर्वाडितः ।
 पित्तश्लेष्मसमुत्थाना म्याकुला ये च च धातवः ।
 सर्षपातसमुत्थाश्च योनिदृष्टाश्च या स्त्रियः ।
 शुन्नाती रक्तगुल्मिन्यो याश्च मौस्येन पाहिताः ।

(सुखिरक्त लक्षणम् ।)

अस्त्रिम्बो रक्त नां नाद्यव गात्रमार्दवम् ।
 हृदयोद्गारसूत्राणां शुद्धिर्वातानुलोमतः ।
 प्रसक्तस्तरवर्णत्वं वृभुक्षा व्याधिजियश्च ।
 श्लेष्मणां च स्वयं स्वानं सुखिरक्तस्य लक्षणम् ।

(दुर्विरक्त लक्षणम् ।)

उदरं वातसंपूर्णं कण्डुमण्डलमभवम् ।
 पिटं टि कजम् गात्रेषु भ्रमणं ज्वरमप्युच्यते ।
 हृदयावेष्टनं वाह्यविषादं कुलिगौरवम् ।
 कण्डुविण्मूत्रवातत्वं दुर्विरक्तस्य लक्षणम् ।

(अतिविरक्त लक्षणम् ।)

मृत्वा शुनं गुदभंगं शाष्वाभकाचसंभ्रमम् ।
 वातहृदिर्विमज्जत्वं गुदशूलस्तथा क्रमः ।
 शुन्यता जजराभावः तर्तयिर्मिषिमायनम् ।
 रुपाण्यतिविरक्तानां शुनं शाफत्रं जयितुम् ।

(दुर्विरक्तादीनां भोज्यनिर्णयः ।)

गौरवे दुर्विरक्तस्य यदजाणं तदुज्ज्वलम् ।
 मांसस्य तु पथं भेषज्यं निरुद्धोद्वाहवचसाम् ।
 रुपाण्ये क्त्वा ते तं विरक्तस्य मज्जत्वा चारुतादिभिः ।
 स्नेहेनैवापनः सैव चभ्यङ्गेयं भिषक् जयेत् ।

(इति भेले भिदिस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।)

(नव्यविभागं गोप्यैर्विचनचिकित्स्या वीणासः ।)

चक्षुर्धोडानुवासाश्च धृमाः प्रथमगानि च ।
 चतुर्विधं नव्यमाह पृथक्त्वेन तु मे शृणु ।
 मन्त्रगृहो गोष्ठिणिका शंकरोर्दावभेदकः १ ।
 प्रतिष्ठासश्च कामश्च ग्रामो जिका विडानिका ।
 मुखगोत्रो यो ज्ञापयारो दन्ततालुकविदुधिः ।
 दन्तपुष्पटकश्चैव प्रतिनाभामुखं तथा ।
 अभिष्यन्दाश्च चत्वारः तन्मो ग्रन्थसंभवाः (२) ।

भाङ्गुदावाप्यदामन्दा, नामागार्ध भगवन्महा ।
तयजिह्वगन्धयन्त्रि, कण्ठतानुक एव च ।
गन्धशुण्डिकानमक काय शीर्षविरचनम् ।

(शीर्षविरचनोपधानि ।)

सरिधानि विलङ्घानि पिप्पल्याऽय फणिज्जक ।
सवसो धवनसैवा, श्लिष्टुजात्रं मयूरकम् ।
तिङ्गुमौवर्चन भाङ्गि रक्तमालफलानि च ।
अधोलिप्तता अङ्गिरेव शैरायं वाजमेव च ।
एतच्छीर्षविरचनं उक्तव्याधिषु याजयेत् ।

(शीर्षविरचनान्तराणि ।)

सवपीडोऽय भूधूमो वा हस्तशःसर्वशोऽपि वा ।
एतैरेवोपधनैस्तैश्च धरो विरचयेत् ।
अविमृतेन मयूर श्लेष्ठ मव गायं विरचनम् ।
धूम च सर्वगन्धानां कुट्टं च सविश्रितम् ।
धूमवर्ति पिबन्नाटक् श्लेष्ठ गायविरचनम् ।

(शीर्ष विरचनगुणाः ।)

शिरमसु विरक्तैश्च कर्णजिह्वाशिनानामिक ।
विशुध्यन्ते यथा दीपं मुखं रमवज्जानि च ।
विह्वलवस्त्रानि विगटं निकश्रंश्वा भमिच्यते ।
सम्यक् शिरसि संश्ले वेदना चीपगाम्यति ।
व्याधौ च भङ्गचूर्णत्वं स्वातमां सु शु चिशुधना ।
तथैवाति विशुद्धेषु स्वात्वं त स्वास्थ्या मप्यायते शिर ।

(नस्यचिकित्सा रोगाः) ।

दन्तचार्मे हनुस्तम्भे मन्दास्तम्भे शिरोयन्त्रे ।
बुधिये कर्कशूले च कर्णमूलाश्च भेदने ।
अव(पा)तम्भे केशभाटे प्रसाधे दृष्टिविभ्रमे ।

हिकाम्बुवमुग्रस्त्रावे स्वरभेदेऽयचायते ।
गण्डोष्ठमुखचान्तेषु कासेषु तिमिरिषु च ।
दौर्गन्ध्य भुक्त्वासाभ्या पानित्ये वाऽप्यकाम्ये ।
ऊर्ध्वजलुगता ये च रागास्त्रपरिकीर्तिताः ।
नष्टकर्म जितं तेषां तैलं वा मर्दिरेव वा ।

(नक्षोपयोगि तैलघृतम् ।)

जीवजर्षभका टासा पिपल्या मधुकं वना ।
प्रपोण्डराक मेढा च शर्करा नानमुत्पलम् ।
निदिग्धिका चांशुमता नानिका मन्थवं वक्रा ।
राक्षा शर्ददा भस्त्रिता ज्वला मपुननवा ।
एभिर्घं प मममै मिष्ट तैल वा यटि वा भृ घृतम्
चतुर्गुणन पयसा मध्य तत्परमुच्यते ।

(नक्षतैलसंज्ञगुणाः ।)

मस्यता त । खेजपानेन दृष्टाद्वयमा दृष्टमिदं य ।
चवन्निम्ब निद्रप(वर्ति) चक्षुषा जायते मरः ।
कर्णाक्षिनामावक्त्राणा स्त्रेमावस्थ तर्पणम् ।
इन्द्रियणा विमुक्तत्वं प्रमादे दृष्टं स्व स्ववर्णयो ।
स्त्रोव(न)मा विमलत्वं च नख्येन सिन्धुमलम् ।

(अक्षिन्धातिस्निग्ध लक्षणम् ।)

अक्षिन्धलिङ्ग कलत्वं स्त्रोतसां ति विज्ञेता तथा ।
शिरसां शुकदु खत्वं स्त्रोतसा स्त्रपुर्णता ।
कर्णनालु मृ पटेकच नम्यातिस्निग्धलक्षणम् ।

(निरुद्धाण्यनिर्णयः ।)

मात्रेण नाद्रिगिरमि पत्र्यानें गन्तुमिच्छता(त) ।
न पोतमात्रे पानायि अविरतस्य न द्रापयेत् ।
न मैथुनं गतवत मद्यपोतस्य नैव च ।
नावलिमस्य.....वृत्तमात्रा(१) ।

(सम्यङ्मिरुद्धादिनक्षत्रम् ।)

सम्यङ्मिरुद्धादिनक्षत्रम् ।
यतो मूत्रं पुरोषाभ्यां यतो यस्य निवर्तते (१) ।
निरुद्धस्तं भिषक् दद्यादनिरुद्धस्य नक्षत्रम् ।
तथैव व्याध्याधिनाम्ना ध्यात्वा शुभं विनामुक्तनिश्चयः ।
पुण्यकुलित्वमानास्तान् निरुद्धादिनक्षत्रम् ।
निरुद्धस्य पुनर्यस्य शोणितं भगवदुच्यते ।
यतोऽपि तु निरुद्धस्य नि पुरोषस्य माहृत ।
शुभेनावेष्टमानस्य मर्त्यगात्राणि पादयेत् ।
इति पञ्चविधचोक्त व्याख्यात समुपाचरेत् ।
पञ्चकर्मविधानज्ञो राजाज्ञो भिषक् गुण्यते ।
इत्येकं भगवान्नामैव ।

इति भेन मिहिस्याने द्वितीयोऽध्यायः । (११)

इति भेन मिहिस्याने तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो दशव्यापद्मिण्यां वसन विरेचनमिह

व्याख्यास्याम इति

इत्येकं भगवान्नामैव ।

(वसनप्रयोग्योपधानि ।)

अधोभागोर्ध्वभागानि भेषजानि प्रयत्नतः ।
कल्पयेन्नातिमान्नेद्यो विषशस्त्रनिधानि तु ।
कटुतिक्तकषायाणि विदारकानि नी, तगणि च ।
सूक्ष्माक्षुण्णानि ताप्सानि विष्यन्दीनि गुरुणि च ।

(१) यत्र नास्तिभेन ततोऽपि व्याध्याध्यायः

तानि मंघ्राप्य हृदय वमनं प्रतिपद्यते ।
 तिर्यगूर्ध्वमधोर्ध्वं टोपास्त्रिणन्दयन्यपि ।
 स्रग्माच्छुरीरावयवास्त्रास्त्रादन्मरुत्सि च ।
 विस्त्रावयति धातुं च विस्त्रागरपि देहिनाम् ।
 आनयन्ताश्च हृदयं टोपास्तानति मूर्कितान् ।
 आमाशयं पुरयित्वा कृब्वभागभवास्तथा ।
 एकमेव च विन्यन्दं सपयामाशयं पुन
 अधोभागे प्रयतन्तं विकारा इह देहिनाम् ।
 संगोध्यन्त्यतः पश्चादूर्ध्वं वा यदि वाऽप्यधः ।

दृष्टुं यागनिमित्तदगव्यापयाम ।

तेषां तु दृष्टुं यत्नानां विभ्रान्तानां विधावताम् ।
 अयागाश्चातियागाश्च ज्ञायन्त्याप्यपटा दृश ।
 परिक्रावस्तथाऽऽधानं विवर्त्तयितुं गृह्णन्ति च ।
 हृदोगर्भे च शून्ये च तद्यथै परिकृतिका ।
 ओषादानि शिरोरागं गाः दृशमा च पवारिका ।

दृशव्यापविरमायान्वासनादि ।

तामामैकैकतस्मिन्निह व्यापटा तु निबोध मे ।
 अयातिपोत्वा वमनं त न व्यस्य तास्तान्तरं पिबेत् ।
 अन्वासा म न न मिदं संगोध्य ॥३॥ व्यापयेत्तरम् ।
 अस्मिधति विरेकः , वि पि भुजस्नमन्वासायेत् ।
 अस्मिधपि जरायाति) तस्मादूर्ध्वं पिबेद्दुतम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नं नष्टं च प्रतिभाजितम् ।
 विरेचनं च वमनं नरुद्धास्तान्तरं पिबेत् ।
 यदा विरेचनं पौनः वमनायापयत्यने ।
 प्रयोग एव वमने विरेकःपि च यत् भवति ।

आधानादि प्रत्येकनिमित्तविवेकः ।)

स्नेहस्वेदविमुक्तं च कृरकोष्ठं च देहिनाम् ।
 अर्जोर्ध्वपिधं पातं च माऽप्ययति मानवम् ।

नक्षितस्य सुभुक्तस्य रुक्षस्थानजनस्य च ।
 परिकर्तं, परिक्राव प्रलेप स्वदितस्य च ।
 खेदस्वेदविभुक्तस्य मृदुकोष्ठस्य देहिनः ।
 दोषास्त्वय च मांगस्य जनयन्ति प्रवाहिकाम् ।
 अतिरोक्ष्णादतिभेजादोषधाना च मभ्यमात् ।
 गुणा गुणं प्रभवति गुदस्तभय टाकण ।
 ममते रचने दाऽपि तथा विगविधारितः ।
 वातपित्तकफा, कृद्वा कुर्वन्ति हृदययकम् ।
 तस्य गात्राणि मि वि ध्वन्ति क्रम गुणय टाकणः ।
 शिरोपहत्य को () विमंजय भवत्यपि ।
 स्विचस्य मृदुकोष्ठस्य र्नेत्रितस्य विरचनम् ।
 अतिमार्चोपधं पि, पो शान जीवः टात्राय कल्पते ।
 तुषां शुक्रस्य मक्षतं लङ्गां वा रक्तमेव वा ।
 मोधपुष्पमवशां या भण्डपुष्पनिभं तथा ।
 प्रविरक्तो यथा, टा) गातां क्रियां समुपमेवते ।
 करवाणि च श्रोतानि वारि शान च मेवते ।
 स्त्रोतांसि कुपिता वायुस्तस्य खादस्य तिष्ठति ।
 मरुभभवति तेषां टोपा स्कन्दन्ति देहिनः ।
 वातमूत्रपुराणां चभ्र मि हन्ति, हि स्तूपा खर ।
 विषश्च एष व्याख्यातो भिषजा बुद्धिविभ्रमात् ।
 र्शेक्षन्धं तु यथा, टा) रुक्षमोपधं पाययेद्विषम् ।
 गृह्णाति कुपितस्तस्य सर्वगात्राणि मारुत ।
 कटिपुहिशिरोयावाहृदयं च यदा, निन ।
 प्रपद्यते तदा मोक्षां (च) पित्तनाशं च गच्छति ।
 दग्धेता व्यापट्ट, () मोक्षा कर्पेर्नानाविधे पृथक् ।
 (अयोगिन स्वेदानुवामनादिचिकित्सा ।)
 चिकित्सां तां सुकुर्वीति यथाऽ, वेयस्य शासनम् ।
 तत्रायोगिनमभ्यर्शो ज्य) तैलेन नवर्गन च ।

मह्यप्रस्तनिर्वाचि खे न्य द नाडास्वदेव्या, पि वा ।
 मध्यद्विकटं विद्यान्तं परिधाप्य सुखास्वना ।
 आहसेन रसेनैव भोजयेन्मृदुमोह द नम् ।
 फलैर्लेनैव कोणन ततस्तमनूषामयत् ।
 धात्वा ध्या न प,रकता नि च परिस्त्रावय गाम्यति ।

(सामार्थदष्टत स्नेहादि चिकित्सा ।)

मार्गो कटकस्त्रिफला दं द,न्त। चिचक एव च
 सर्पिर्गन्धिविणाशक स पाययेच्च यथावनम् ।
 तत् स्नेहपात्रं सुस्निग्धं स्वदकमापयावि चितम् ।
 वसन रचन वा,पि पाययेत्ताश्चामोक्षप्रस
 ज्जदयन्तः गालहर्षश्च शार्पकण्टकश्चस्तथा
 विबन्ध परिक्रित्य गुल्मघ्नं नै न गाम्यति ।
 परिकर्ति परिस्त्रावा यथा तत्स्वन गाम्यति ।
 कषायवर्म्भि प्रषयेत् पिनाशा च्छु। वस्तिमयाऽपि वा ।
 स्रुतं मधुरम् वा,पि क्षारवर्म्भि प्रदापयेत् ।
 जीवनायापमिहैव सर्पिषा चानुवासयेत् ।
 एरण्डमुक्तं त्रिफला द्राक्षा काश्मन र्य मेव च ।
 एभि स्तन पयो दद्यात् द्विविधरपि धि निर्ययेत् ।
 यावशुको भवेत् क्षार मेश्वरं मास्त्रवतमम् ।
 त्रिङ्गु, दाडिममारुत पिप्पल्या विष्वभेषजम् ।
 सर्पिषा पयसा वाऽपि मण्डनोष्णादकन वा ।
 मू पो नं निवर्तयेत् मु शं मं गोत्रं च परिकर्तिकाम् ।
 देवदारु च विन्ध च रास्त्रा ककटकाद्यम् ।
 एरण्डोष्णश्च पुतिष्ठ मैलमंभ मि वि विषाचयेत् ।
 तैलानुवासयन्नेव तदा मण्डनं सुखम् ।
 गालहर्षश्च गुल्मश्च परिकर्तिस्य गाम्यति ।

(वमनाद्यनियोगे विरचनादिचिकित्सा) ।

उपद्रवणामेतेषां गान्धिर्येष्टि न विद्यते ।
 तेषां चिकित्सितं कुर्यात् यथा स्वं स्वं चिकित्सितम् ।
 अतिप्रवृत्तां स्तं वमनं विरचनमुपाचरत् ।
 विरचनं चाऽतियुक्तं वमनं पाययेद्विषक् ।
 वमने चातियुक्तं तु कार्यमास्थापनं भवेत् ।
 उभयोरनियोगे तु स्तम्भसं न क्षितमुच्यते ।
 उक्षिप्तं चोद्विग्नं न नरस्तनूनाम्बुना ।
 पादौ (टो) कथं निर्येदस्तां तथा वाप्यवगाधयेत् ॥ १ ॥
 कामकर्मकृत्वास्तैश्च चन्दनैश्च मण्डपैः ।
 मन्दिद्यान्मर्गं चाणि कपायवाक्यमेषयेत् ।
 धातकी मधुकं नोषं पद्मं सावरमस्तथा ।
 नीलोत्पलं समझा च कर्पूरं पद्मं क्रमम् ।
 एतैर्नोक्षितगार्ग्येनां मां मिदं पेषं सुगतम् ।
 पिबेन्माक्षिकमयुक्तं तदा द्यास्यापनं परम् ।

(रक्तशुनाटो वमनाद्याध्यानि ।

लाक्षा नोषं समझा च भाक्षिकं कमलोत्पलम् ।
 चात्रेन पयसा पातं रक्तशुलेन मुच्यते ।
 रसं कपिलपल्लवं पाययेन्मधुमयुतम् ।
 पयसा वाटवं द्वास्ता मधुना च पिबेत्तरु ।
 रसाच्च जाङ्गला देया व्यक्ता टाडिममारकं ।
 घृतटाडिममयुक्ता देया च्छं चारुवस्तथा ।
 अतिप्रवृत्ते रक्ते तु रक्तमवामुपाचरत् ।

रुक्तानियोगे द्यास्यापनविशेषाः ।

शाश्वतमार्गस्योरभ्रं भरणं गावः साक्षिपमेव वा ।
 चोदने पयसाऽऽमृष्टं परिपूर्यते समाक्षिकम् ।
 पिबेद्विषमैर्वाऽपि परिमर्ष्योदने पुनः ।

न्यस्रोधादुस्मरप्रवतमास्य ख भ व जे के दया ।
 नृदेवर्षेया सौरथ यवागु खा म्यापन परम् ।
 पशु शाण्डानितियास ममडा धातका तथा ।
 जम्बाम्भमारः मधुकं ल जा नासा प्रियङ्गुव ।
 अतिशृत पशु पय यवागुयार्पि पायदत
 तण्डुलोदकयुक्तानि पवदा मधुना मज्ज

काण्डपोदनप्यानुपानविशेषसं

युक्तस्वातोमारनाशकत्वम् ।)

पोदन काण्डो नृ पाणा मधुना मज्जमयत् ।
 मलाह - सारम युक्त अतिमारं निवतयेत् ।
 म युक्तं तिलतनन ममराशस्थित दधि ।
 काण्डो नृ पा पा ध द नापत अतिमारवकाशनम् ।
 ममराश स्थितं तक्र मूलक साधयेद्विषक् ।
 काण्डपोदना योज्य तेनातमारनाशनम् ।
 कटाक्षरा गो माटरसां मोधमास्त्रास्थिकण्डक ।
 तक्रणानि च चित्त्वानि धातका कसमानि च ।
 पक्षराशस्थितं तक्रं गुपमभिन् कारयेत् ।
 काण्डो नृ पा पो दने योज्यस्तशातोमारनाशनम् ।
 नाभाशयनं नानतिना ममडा मोधमेव च ।
 सारं विपाचयेदभिरतामारविनाशनम् ।
 तिलतन तथा मोध पात्रं सारं विपाचयेत् ।
 प्रवाहिका गुदभञ्ज सर्वमेतेन शास्यति ।
 बला चातिबला चित्त्व एरण्य सौरक क , तथा ।
 एभिर्विपाचयेत् सारं कफपित्तप्रणाशनम् ।
 इन्द्रधुमे च पातव्यमग शने च टाकणा ने ।
 चनेनेव च कल्पेन कर्षाक्षवरणं भियक् ।
 तेन मूर्च्छा भ्रमश्चेव प्रशास्यति शरीरिणाम् ।

भेषजं क्षतिमात्रं तु जीवदानाय कल्पत ।
 ऊर्ध्व दशाहृत्यरत स्नेहस्यटापट्टितम् ।
 पाययेन्नाद्यामिवेतं न भषज कल्पकश्चितम् ।
 मिहिविरक्तस्यैव व वसनस्य च कतिना ।
 यथायथा विक्रियाया यथावदनुपवश ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेने 'महिष्याने चतुर्थाऽध्यायः ।

अथातो वस्त्रिमात्राया मितिं हि व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

वस्त्रिकसयाग्यविधयो मतमदः ।

मसृष्टभक्तं शमस्ति वस्त्रिकम विक्रियाका ।
 विर वि कल्पय प र वेद्या निकर्त ट त्वपर जना ।
 सोप्येताण्यवशाण्याकन शमस्ति विशारदा ।

विरक्तवस्त्रिकमंटाया ।

मते तेषामह मय्यक व्याहरिष्यामि संतुभिः ।
 तदेतत्पुत्रि वि कल्प्य शान्ताभवति पाकक ।
 हृदयाश्रयाणि स्त्रोतामि गुटकाश्रयाणि च ।
 प्रवृत्ती मारुतस्य प हा का वा चाने प्रधावति ।
 शोलाकरोति कायामि वने काव्यायकधति ।
 स्त्रोतस्य शह हा शहपु यदि वस्ति प्रदायते ।
 म शम्भारो गत काय मर्चरो न निवर्तते ।
 कटिं विपामा हृद्रागं पश्यत्व मयध तथा ।
 जनयेद्विह तन्माहि विरक्त मानुषामयेत् ।

। ममृष्टभक्तानि कटुवस्तिस्त्रककसुदोषा ।

ममृष्टभक्तस्य पुनजातदोषस्य दंष्ट्रिन ।
स्त्रोतम्पु ममृष्टिमेपु भवेत्स्त्रज्ञा निरयक ।
तोष्ट्रोतरनिरुद्धेण निरुद्धस्य शराविण,
ममृष्टकृष्टेषु दापेषु स्त्रज्ञवस्तिन गम्यते ।
केचिन्नापि शरावस्य रात्रिपदुष्टितस्य च ।
प्रशान्ता दोषमज्ञान प्रशमन्यनुवाचनम् ।

(वस्तिकर्म निदानम् ।)

वस्तिकर्म निदानं तु गुणं मे निरुद्धवम् ।
स्त्रोतस्य यथाशायं विविक्तस्य च कल्पम् ।
स्त्रोतम्पु यन्मिमेपु भवेत् स्त्रज्ञा निरयक ।
तोष्ट्रोतरनिरुद्धेण पुनश्च स्त्रोतस्य च ।
पञ्चरात्रात्यरातस्य कारयेदनुवाचनम् ।
मोपपत्तिः स्त्रोतकोष्ठस्य कल्पस्यनुवाचनम् ।
वार्ता स्त्रोतकोष्ठस्य हृदये परिवर्तिहति ।
उचिता भक्तानिवाप्ते ऊर्ध्वरात्र तु भोजयेत् १ ।
तनुना मुद्रयुपेण जाड्यलेन रमेत वा ।
हृत्पाततन्ममाश्रयं शङ्कन्ते विमर्शं च ।
म(वा)मेत पादोपेण नर संविशेच्छ्रुयते ममे ।
महोचयेहृत्तले च मकृष्टि वामं प्रसारयेत् ।
वामोपधानं कुर्वति शिरस्युपहितं नर ।
पञ्चरात्रेण प्रणयेत्तन मृगं वशानुगं सुखम् २ ।
पथ कर्मवत्तं चैव न ज्ञानं न विनश्चितम् ।
निर्व्यान्तीकं मृदुर्वस्तिस्त्रपनाना ता निरुद्धा ।
गाष्टे विनागुवशक्त्या प्रशस्तो वस्तिकर्मणि ३ ।
वेष्टीहातपद्वस्ति ममृष्टोक्तं पाणिना ४ ।
प्रपीडवेष्टापरेण हस्तेनापि न कपयेत् ।

पूर्वं च शुद्धमध्यन्तं दन्तिवन्तो च मानवम् ।
 प्रवर्तयेद्योत्तानं पादौ वास्य प्रवर्तयेत् ।
 मुहूर्तन निष्टर्जायाहन्ते वन्तो यथा सुखम् ।
 ततः परमतो वेगानामनाय विधारयत् ।
 सविबन्धं मखातय मपुगावस्य सिध्यति
 दन्तमात्रं पुनर्यस्य तैलवस्तिनिवतत ।
 न मे कार्यकरं भ्रातृ तस्माद्य प्रणिधापयेत् ।
 दृषितस्य तया रात्रिं कान्यमुशोदकं पिबेत् ।
 एकान्तरे च दातव्या वस्तिन मतनं शृणाम् ।
 अभ्यङ्गं मर्दनं च व कोणतायावमेव नमू ।
 उष्णादकानुपामं च वस्तिकर्मणि शस्यते ।
 चतुर्थे त्रिषु वा वेद्यो यद्वच्यं वस्ति वा पुन ।
 छेदवस्तिषु दत्तं कुर्यादास्थापनं ततः ।
 नाद्वैलितयु स्नातम् स्रजेन विहितस्य च ।
 शुचये स्नातमां दद्याद्विरुक्तां यत्किल सुखम् ।
 चतुर्धे मस्तिनं कोष्ठं स्रजवस्ति प्रयोजितम् ।
 प्रदणयति वैगिरु शक पवव्ययाकृतम् (५) ।
 विरचनोपनामश्च कनव्या वस्तिकर्मणि ।
 यथागू प्रतिपानं च वस्तिकर्मणि वर्जयेत् ।
 चतुर्विगतिषु यं स्तं स्तं यो निरुद्धा चय मवशाः ।
 एतत्कर्मं मे ति वि निदिष्टा ए मृध्ववाते प्रदापयेत् ।
 सुदुमस्य च मतोक्तेषु गेगेषु कुशला भिषक् ।
 सुदुमध्यमताच्छं च वस्तिकर्म च कारयेत् ।
 आस्यानुपोदकं मांसं पिष्टाक्षं पल्लवं दधि ।
 आन्त्रशाकविकाराश्च भक्ष्यान् विविधानि च ।
 गोतोदकस्य पानं च तथा गातावगारनम् ।
 गुरुणि चानुपानानि वस्तिकर्मणि वर्जयेत् ।
 शानिषट्कमुद्राश्च भोजनार्थं प्रदापयेत् ।

व्यञ्जनाय प्रदेया श्युः शशतिलिरिन्नावकाः ।
 कानवान् कुसुमिद्राता प्रागे वैद्यशमृष एव च ।
 यम् वस्ति(स्ता म्) नु पाशा(मा त म जविच्छुरदां गतम् ।
 इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भेषे सिद्धिस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो(त उ)पकल्पसिद्धिं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

(वस्तिनेत्यादिप्रयोगः ।)

उपकल्पग(म/वां तो, वस्तिनेत्र खेजं च सर्वशः ।
 तेषां प्रयोगयुक्तं च क्रियाकर्म च मे नृणु ।
 बालानामथ वृद्धानां सुखमध्यवस्य योस्तथा ।
 स्वस्थानामातुराणां च वस्तिकर्म प्रशस्यते ।
 मौषणं रजतं ताम्रं काष्ठं तपुमभायमम् ।
 मृद्ववगमिस्तस्मिन् वंगामाख्याहनेत्राणि पण्डिताः ।
 यथाक्रमं तानि प्रधानानां तर्गाणि च ।
 उक्तमाधममध्येषु मनुष्येषु प्रयोजयेत् ।
 गुलिकामा(ना) तु नेत्रं स्वादनृनदादगाङ्गुलिम्(लि) ।
 चङ्गुला कर्णिका वामातां च तत्रमयेद्दे (१) ।
 तत्र गोपुच्छमस्थानं सुशृणुं सुखकर्णिकम् ।
 प्रक्षेपिणीपरीणाहं दानेन निरस्यते (२) ।
 तत्र माचागतं स्थित्वा तेनेव विनिवर्तते ।
 यद्यकाले नवसंज्ञो मद्यमामप्रकल्पितः ।

न्यूनकान्तविवर्तनं ताच्छ्रित्वाप्तं निरुहति ।
 ततस्तु मधुरं किञ्चित् निवर्तितं गन्तव्यं ।
 एवं कान्तगतिकान्ता यो वस्तिन निवर्तते ।
 तौच्छ्रान्तात्मा स्थापनेनैव तिलप्र प्रतिनिवर्तते ।
 तस्मात्ताच्छ्रितं वस्ति प्रथमं पापकल्पयेत् ।
 प्राणमा म धारणे कृत्वा विवर्तयति न प्रशस्यते ।
 तस्मात्कान्तं च यो व्याधि निरुहणं वनावनम् ।
 धृक्कपं च क यो वेत्ति न मोहं न निगच्छति ।
 न त तं दास्यते त्वं गा गा हन्यान्नागता नि निःसङ्गतागताः ।
 य य दृ त प्रयुक्ताः शि य ता याः वस्ति स्तेः) प्राणे
 मयो(नि) योजयेत् ।

श क णस्त श प्राणसा वस्तिस्मया रागहरस्तथा ।
 भय्यद्विनिवृत्ता रागो यो ह्यनिवृत्तं प्राणसा १) ।

(वस्तिगुणाः ।)

स निर्वर्तनं वगनं दायातं तन्मोहमास्थितान् ।
 उन्मादस्थान्यन्माग मागस्थान्यन्मागस्थान् ।
 वस्तिर्वगो, निनादन्त एतन्माग वनाभुवा १ ।
 ककपित्तविकाराणि मेव वातवमानुगा ।
 चगातिर्वानिका रोगाश्चन्द्रारिगन्तु विस्तृता ।
 विंगति श्रेष्ठकायापि समष्टानामसङ्गतात् ।
 मययामिव चेतया रोगाणां सङ्गदम्भर ।
 चर्दितानामभु श् ता ला)ना वस्तिरयं परायणम् ।
 अनिलप्रभवा कृते मये वस्तिवगानुगा ।
 तस्मादध चिकित्सायां सर्वे वा वस्तिरुच्यते ।
 यस्तु वस्तिं निषेधत चातुर्मास्यं सदा नर ।
 रोगाश्च वर्जयेयुस्तं सिद्धाचामं यथा गता ।
 एते गुणविगयाश्च व्याख्याता वस्तिकर्मणि ।

(निरुद्धगुणाः ।)

निरुद्धभास्य सामर्थ्य उपचार च भेद युक्तः ।
स्विदे पर्युषितं ज्ञानेऽप्यन्यन्तं च निरुद्धवत् ।
मोऽस्य मृतं पुराणं च यथाण सापकर्षति ।
वातानुलोम्य कुरुते वल म जनयत्यपि ।
विषस्त्रिर-दोषघर्णे यच्च नाति भि यु मस्थितम् ।
विशोधयति मकरं निरुद्ध मप्रयोजितः ।
रोगानिनाः कश्च सर्वस्य प ह दो री नास्ति हि तत्कमः ।
व्याकुलानां च केशानां सामस्तकरणं यथा ।
तथा भृशं व्याकुलानां दोषघटो निरुद्धतः ।
निरुद्धो हि ममायुक्त मस्यस्वाय ममैगुणे
व्याधीनयादृशितः पुण्य युक्त यथा नरः ।

(निरुद्धनिवर्त्या रोगाः ।)

कृच्छ्रमृतपुरीषाणां शुम्भिनो मितशुम्भिनाम् ।
विरचनान्युदासते हृद्रोगे पाण्डेशुनिनि ।
उदरपु ममरपु कुष्ठपु क्रिमिकोष्ठपु ।
श्लेष्मणा मज्ज कसृष्ट गौणितेन च दूषितं ।
मसृष्टेन च सर्वेषु स विवाताद्वेषु च ।
गन्धोरा धातवो ये च तेषां ग्रहं निरुद्धितम् ।

(निरुद्धलक्षणं तस्य चिकित्सान्तराणि च ।)

यथा कफं विरिञ्चते शङ्खस्फटिकमस्त्रिभम् ।
कृते मृतपुरीषाभ्यां तन्निरुद्धस्य लक्षणम् ।
मज्जोणितं निरुद्धेण चाति पर्युषितं तथा ।
सर्वोषितं ममास्वाश्व स्य वत् भोजितं चानुवासयेत् ।
एकतो वस्तिकर्माणि शोकतो हि चिकित्सितम् ।
चसृतो तापं भं वस्तिकर्म कुरुते न म प्रयोजितम् ।

शुक्रवाशादिगोचरस्य सहायं याति दैर्घ्येन
 क्षाप्तं प्रमयेन कृयात् नवाणां सान्तरतमाम् ।
 इत्याहता तं वत्तं स्नाणा वर्याः गमं स्वमतं च ।
 वस्तिप्रयोगाच्छुक्लं धृत्वा लोकाः, पि पमानं भवति मर्दणः ।
 कृत्तानामपि मञ्जाना मोमसत्तेनैव स्मृतम् ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति मेने भिदिस्थानं पञ्चोऽध्यायः ॥

अथानः फलम् मातृमिहिं व्याख्यास्याम इति

इत्याह भगवानात्रेयः ।

निरुक्तं मटनादि प्रत्येकं निरामपुर्वकं
 फलमावाक्यं व्यवस्था ।)

फलम् मातृ निरुक्तेषु श्रेष्ठमाहमेनाधिना । (१)

तेषां तु मटनं श्रेष्ठं प्रवृत्तिं विकल्पिका ।

(१) अथपिनिर्णयः यः कल्पेनैव श्रीमत्तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

मटकोऽपिनिर्णयः श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

श्रीमत्तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

मटकोऽपिनिर्णयः श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

अथपिनिर्णयः श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

मटकोऽपिनिर्णयः श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

श्रीमत्तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

अथपिनिर्णयः श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

मटकोऽपिनिर्णयः श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

श्रीमत्तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः तत्त्वमाह श्रीमतेः ।

इति श्री भिदिः १ अथपिनिर्णयः ।

जोम्भक प्रमत्त कचिद्विद्वान्भव तथा ।
 कृतवर्धनसिन्धुक कुट्टन प्राक्तन्यथ ।
 गरिताम्भव एव न मा वान प्रत्येकश स्मृत ।
 भेषजानां च स यदातो निरुद्ध प्रगच्छते ।
 वातपित्तकफं का साया म् निरुद्धः । य । म् न् पुत्रेण ।
 व्याख्याभ्याम यथान्याय मक्षिपातद्विताथ ये

(वातनाशननिरुद्धः ।)

हे पञ्चमूर्त्यो कौन्त्यानि मनदृशकमुलकम् ।
 हिपरिनी नाति नि सर्वाणि जलद्रोणि विपाचयेत् ।
 चष्टभागावशेषं तु कृपायमवतारयेत् ।
 कम्प ल्क पेशाणि चेन्मानि भेषजानि समाययेत् ।
 निकृष्टिका खरपुष्पा पिप्पलासैश्चैव वचाम्
 तपुसोर्वाहवोज्ञानि शतपुष्पा यवानिक्राम ।
 कुष्ठं च तगरं चैव यष्टीसधुकमेव च ।
 मर्तीरम्भकपायस्य मर्गोन्मुखश्च काशक ।
 मतेनञ्च निरुद्ध व्यादानरोगविनाशन ।

(पित्तनाशननिरुद्धः ।)

पटोलपत्रमूलं च पित्तमन्दं शतावराम् ।
 त्रायसणा शला शस्त्रां मूर्धर्त कण्टकारिकाम् ।
 गुल्मूर्ध्वं चिपु फाला श्यामा गारिजा दृशकत्वचम् ।
 हीपनीकाम् पृथग्भागात् पृथक्कम्पेन माधयेत् ।
 सधुक वंशकफलं शतपुष्पा दुर्गन्धमाम् ।
 मन्नामहामेशुमर्ती कल्कं कृपांन्पृथक् पृथक् ।
 सौमन्नाय कृपायेव छतेन सधुना तथा ।
 कम्पसिन्धुस्मृशितो निरुद्ध पित्तनाशन ।

(छेदनागलनिरुद्धः ।)

दशमूर्तिन ल करुणा हा दल निवर्कमेव च
 उकाशाला तुवडा च विफला दवदास च ।
 पतिक रासिच ग्यामा क उ च ल राजकुणानि च ।
 एयक पञ्च पलानंतान मापयन्त प वरुण्येव त
 यथावभासभ्या १ मापयन्ताप योजित १
 मृतननयुत यज्ञो निरुद्ध छेदनागल ।

(उल्कृष्टनिरुद्धान्तरम् ।)

पञ्चगम्या बला शम्भा खटवा मपुनलशम
 पटालपञ्चमुखा च भाडा ग्यामा गलावरास
 गुणयो विफला गिय कणि काया फलानि च ।
 उगाई रजनापत पतिक कलणानि च ।
 एयक पञ्चपलान्तर ल मान खण्डगण्टटयोदयक ।
 जलदाण ययकश्च यजभागावगधितम् ।
 मधुक गलपुष्या च मेभ्यव मधवान गृहम् ।
 चपयामजमाडा च मदनेष्ट फलानि च
 यथासर्गकवात्रानि पिपयना कृदमत्र च
 एतानि कल्कपणानि भेषजानि एयक एयक
 सारतेनममायुक्ती छतमत्रममस्त्रित
 यज्ञेन मथित पुन म निरुद्ध प्रगच्छत ।

निरुद्धाय कथायपरिमाथादिनिर्णयः ।

एकल यदि हा हाभ्या विभिन्ना लिप्रमाणम् ।
 किञ्चिद्विनातिरिक्त वा काला व्याधिवन्तावनम् ।
 कर्तुं विगतियथाणां तत्र प्रथममाणम् ।
 अथ हादगावधाणां धधधम् प्रयाजयन् ।
 कवायकुडवं चात यदुषाणां प्रयोजयेन् ।
 मुक्तं लवणमेलाभ्यां सारण मधुना तथा ।

कषायवस्ति कुर्वति स्रक्वादि प्रसक्त भिषक
प्रसक्त मध्यमं कुर्यात् प्रसक्ताध कनायमि ।

शालिमधुरादिनिरुहगुणदोषविवेकः ।

नातिशाल न वा, न्यूनं कषायमुपकष्ययत् ।
वायु कुप्यति शालेत्वादित्युक्तं न गृह दत्तम् ।
शतिसान्द्रातिशयिता दापन मरु मृदित ।
मदप्रवर्गा भवति क्षयदृश्यापि प्राथम ।
अथवापि तनुयस्य कषाया, पत्रि नि ता भवेत् ।
मो, न्यं करति दाप च न च मग्राधयद्दम् ।
परिकृत च शूल च जनयेत् प्रवाहिकाम
अस्यै मधुरा दन्तो विदग्धस्तन्मदम
यङ्गर्णा रक्तमर्गाणि पाण्डुराग भगव्यम् ।
शतिसाणाम् दुर्युक्तं तस्य प्रतिमिश्रतम् ।
न निर्जरति दंष्ट्राय त्वं मृदं करोति च ।
त्वग्नि दंष्ट्रामाने च मरुमाने च मानवम् ।
शालिमधुरमयुक्तं यात्रयेत्कारवस्तिभिः ।
यस्याय लक्षणः कालं निरुह पेंसिका रुजा ।
जनयेत्तत् पुष्पं स्यान्मधुरेण निरुहणम् ।
निरुहा मधुरा यस्य येष्वाण परिकापयेत् ।
केटुकैश्च कषायेश्च निरुह यस्य मारुतः ।
प्रतप्येदधिकं तत् मारुतं निरुहणम् ।
तस्माद्वक्त्रयुक्तानि दृव्यानि मधुरानि च ।
तत् सुदृव्यान् शालानि तथोणाणि विरचयेत् ।

पित्तादियोग्यनिरुहविशेषाः ।

पित्ते शालनिरुह स्यादुक्तं कफहारम् ।
प्रसक्तं प्रवाले वा देयमाख्यायन भवेत् ।

मदनस्य फलं पिष्ट्वा तैलमच्छेन साधयत् ।
 तस्मिन् प्रशमन्ति फलतैलं त्रिकिञ्चका ।
 गोमुखयुक्तमेतत् फलतलनिकरुणम् ।
 निरुद्धं लवणं कुर्यात् येनमानाहभदनम् ।
 त्रिन्वेदगण्डफलं वापि पच्येद्द्विप्रस्यसमितम् ।
 चाक्षस्य लवणं भाष्यमष्टमागवर्गेपितम् ।
 कपाये तत्र पालूनि कम्पयन्त्यानि याजयेत् ।
 फलतैलं यतो वस्मिदाय चानाहभदनम् ।
 एष सर्वाङ्गुटावर्तान् सो गौ म फ गुग्गुलान् भिनक्ष्यपि
 एष च अङ्गिराध्याम उदाधत्तं विनाशयेत् ।

(पिच्छावस्ति ।)

पाक्षान्निह पृथग्गुण उरताकण्टकारिकम् ।
 चन्दन पद्मक चैव तत्र पुष्पं च शस्यते ।
 खण्डितानां यवानां तु कुडव तत्र याजयेत् ।
 तण्डुलार्धं पच्येत्तत्र जले वाष्टगुणं भिषकः ।
 घृतेन मधुना चैव पिष्ट्वा संयोज्य शक्तिम् ।
 निर्वान्निकाया शस्यति पिच्छावस्तिभिर्भां बुधा ।

(यवमूर्च्छितवस्ति प्रयोगी ।)

अतम् पीडये - चैव तले ह मधुमन्त्र
 कटाक्षक पद्ममूर्त्ति यवमूर्त्ति विपाचयेत् ।
 उपोदकाया लुण्ठ्याया स्वरमं च सुपाडितम् ।
 युक्तं तेन कषायैकं घृतेन मन्त्रं योजयेत् ।
 मांसिकेन च संयुक्तो वस्तिम् यवमूर्त्तिम् ।
 पिच्छावस्तिरिति ख्यातं शूले निर्वान्निकासु च ।
 तदुक्तं शिशुपापय कर्त्रेदारस्य पक्षवम् ।
 लुण्ठ्यमन्त्रं यवमूर्त्तिं संपिष्ट्वा घृतमयम् ।

मास्तिकलोभमयुक्तं म धर्मि य)वमृद्धित ।
निर्वाहिका वातशूलं सतलोभस्य नाशयेत् ।
एतं निरुद्धा व्याख्याता सर्वरागविनाशना ।
व्याकुलेषु विकारेषु तान् भिष क् समयोजयेत् ।

इत्याह भगवानात्रेयः ।

इति भले मिडिव्याने समसाध्यायः ।

अथातो दशव्यापंदामाध्यापनानुवामनमिद्वि

व्याख्यास्याम इति

अथाह भगवानात्रेयः ।

(अस्तिनिरुद्धयावयोगातिशयाद्याटोपा ।)

क्षेत्रवस्तिनिरुद्धय द्विविध याति त्रिभूमम् ।
न युज्यते वा द्युक्तो युक्ता वाप्यतिपुत्रम् ।
नेपां विपतिपक्षाना वस्तानां व्यापटो दश ।
तामां कपं चिकित्सां च प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
समति वा गुटे युक्ता वा गटपिच्यते * ।
पुगीषेणाहते वापि मनगाटं प्रधाडितम् (१) ।
अशेमा प्रतिमंरुद्धो श्रेष्ठणा भिद्यते गुटः ।
गुरुतन्त्रयुतो वापि नेत्रवान् जोगसपित (२) ।
न गच्छति कं गुटे वस्तिभिन्नान्तेषु च धातुषु ।
तमयंगमिति वृथादतिशोगं निबोध मे ।
वाताभिभूतपित्ते वा श्रेष्ठणा वाभितापिमनः ।

पुरोवेणाभिभूतश्च स्मर वाति प्रप्रादित ॥ ७ ॥
 न प्रस्थयावर्भो वस्तिरतस्योन्मथितस्य वा ।
 गुडवन्थां वृत्तीयायां शर्माभिर्वा निवारित
 विरचितस्य शम्भस्य मद्यगंकाकुलस्य च ।
 न प्रस्थयावर्भो वा वस्ति ऊध्व वाति प्रवर्तते ।

निरुद्धातिशोगनिमिषा दश व्यापद ।

तेषामुपद्रवा घाता जन्मन्त वस्तिविश्वमात् ।
 जाकाटानां वृष्णां वृद्धिं हृद्वागं प्रवय्यन्तथा ।
 शूलमगोमि पाण्डुत्वं श्रामा, य परिकर्तिका ।
 एषां प्रत्येकगो रूपं चिकित्सां च निर्वोच मे ।
 गुरुकोष्ठस्य कलस्य वृद्धोपस्य टिक्कन ।
 धर्मिष्ठस्य गुरुव्याधयेति वस्ति प्रदायते ।
 अन्त्यस्थोऽवाय कन्ना वा गीतवायापदस्तदा ॥ ८ ॥
 नववन्धुवर्जित्यां वा तन्मन्मन्दी, यवा भृशम् ।
 मन्मन्वृद्धोपस्य कगान्मृकगयत्यपि ।
 तत्वादी यत्त मर्षस्ति टायाम्ने पलित्वा भृशम् ।
 कटावभ्यूरुजहं च पादपृष्ठोदरस्तदा ।
 दस्यं रते भवेच्चाम्य मग्नमृदराटकम् ॥ ९ ॥
 वस्तिग्नमृदावर्ता गृदगोर्धा स्वरस्तथा
 निष्ठैवक्रा मन्मन्वासा भक्तदेयो विवर्तता ।
 स्मिष्ठस्य तस्य स्मिष्ठस्य मन्मन्प्रस्तरादिभि ।
 निरुद्धं कार्येत्तांशां चमे ॥ मा प्रतिवारुणम् ।

। विन्वादिर्विधि ।

विन्वास्मिभन्ट(त्य, स्थोनाक काश्मर्याग्निधनु पाटलाः ।
 राखा वसा गाक्षुरकयवकोलकुल्यका ।
 शतमर्षं समाह्वय(त्य) जलद्वानं विपाचयेत्
 चतुर्भागावशिष्टं तं कषायमथतारयेत् ।

कल्केन मर्षयानां च पीनूनां मदनस्थ च ।
 मयधं मकषाय तु तत्तेनैववर्णनं च ।
 मृचाणि च यथालाभं यथ मस्य न निरुजयेत् ।
 यथा हति वना तत्र
 तत्र चादितशब्दाय श्रेश्मय च स्वकान् ।
 शान्तिं पुण्याश्रयाय कुर्याद्वापि प्रदक्षिणम् ।
 तं निधाय शुभे कुम्भे वस्ति दद्यात्प्रमाणतः ।
 देव प्रसायशो २) वस्तिवर्जितानां महागुणः ।
 सर्वरोगहरो ह्यस्य सारसारकजावहः ।
 शतपित्तममुत्थानां रागा ये परिकर्षिताः ।
 कामदाशब्दवर्तय मामा विगतिर्जं ततः (१) ।
 त्रिभागमास्तिको ऋषे वनोर्ध्वान्तनाशनः ।
 कपवर्णकरः पुमां वनसामविबर्धनः ।

(शतावर्गादिवस्तिः ।)

शतावरीं मरुचरां राख' गोक्षुरजं वन्याम् ।
 शत शतं कल्पयित्वा तीव्रदृक्शतं पचेत् ।
 द्रोणावर्गयितं तच्च परिपृतं निधापयेत् ।
 वर्जिकुङ्कुटर्मानां सामान्यापि पृथक् पृथक् ।
 वना मास्त्रिषवाराच प्रयाणा पथ्यममितम् ।
 धिदायीमलककृणां रसप्रस्थान पृथक् पृथक् ।
 तत्र तैलघृतपथ्य सारमष्टगुणं भवेत् ।
 तत्रोमयास्मिना युक्तं कल्पयमानेन साधयेत् ।
 तुमार्त्तार्यामलकयो च द्राक्षा मधुकवन्दनैः ।
 मधूलिकापट्टोन्माभ्या पत्रं मौलात्यन्यथ च ।
 विगानां च मृणानां च कपिकच्छुपनानि च ।
 क्षुर्जपीटकपाकं च शोतपाकं निदिग्धिका ।
 जलमज्जात्वचं पत्रं हृदयेन समहासमम (१) ।

जीवकपेभका मिटा पिपल्याद्यापि भजन्त ।
 तस्मिन् शीतनाकस्य सौन्दर्यं नियोजयन्त ।
 तस्य वादित्वमष्ट य कुशात् स्वस्वयनानि च ।
 गजस्कन्ध समाराध्य स्वतच्छ्रुत्वानुपानितम् ।
 चेन्मातयाश्च - कुर्वन्ति माधुगष्टाश्च सवंग ।
 तताऽस्मिन् दापयद्दस्ति पुण्याकृति रमायनम् ।
 वस्तिनानेन दत्तने गच्छन्वागगतं नर
 न वातयन्वणा काचिदुक्ता नाडिविभारजा ।
 तृषा वलकरा वस्तिगाम चायुर्विधने ।
 पराएतितपानिभ्यं मेवमानां निगच्छति ।
 वण्डाय पुरुषान् कुर्यात् नलगाय गुण विना ।
 र्माणान् सतान् नटशकान् 'वपमञ्चरपाडिता' ।
 योमाना थापटा वस्या वस्तिरप व्यपोकति ।
 गुण्वाश्चरमप्रभं शक्यहन्तपाडितम् ।

। रामायनिकवस्तिः ।)

गतावरीरमप्रभं तद्वत्तचरस्य च ।
 विदायांमनकृत्वा द्वास्तास्वरयोरपि
 पृथक् कुर्यात्प्रमथ्य प्रस्था हो तन्मर्दिषो ।
 शान्तमार्द्धमथ्यानि सारणि दिगुणानि च ।
 क्षुम्पिष्टानि चेमानि पेषयित्वा विपाचयत् ।
 यधुटिकामुष्टा च मधुक पिपल्यामपि ।
 मृद्वाटिकं पुष्करिका काण्डं नानात्यनस्य च ।
 जीवकपेभकामिटा वन्ता नानात्यनस्य च ।
 तुगास्तारं महासिटां पृडराकस्य कमरम् ।
 ह्यमेषवकीराणा इंसकुब्जयोरुपि ।
 कावं जीवकमुष्मालिकुरराक्राञ्च वर्हिनाम् १) ।
 वमा मळा च सत्वानां मेवमांमरमन्त्रः ।

विभक्तं मालिकं चैव कुर्यात्सम्यग्विपश्यते ।
 गङ्गामेतेनिनादैश्च पटहेवां सुरास्त्रनेः ।
 सममेतं गजस्कन्धे श्वेतकुत्रध्वजायुधम् ।
 सिद्धानां परमं देवं मूर्ध्निगणसेवितम् ।
 शरणं सर्वभूतानां चर्चयेद्दृषभध्वजम् ।
 अशोभिर्मङ्गलकामैः सतीभिर्देवतार्चनैः ।
 रसायनानि सिध्यन्ति विधरातानि नलम् (१) ।
 तं श्रेष्ठं गमयेदस्ति रसायनिकमुत्तमम् ।

(उक्तरसायनगुणाः ।)

अथाहारविहाराणां नचेन्न यश्चैद्विषम् (१) ।
 व्यापन्नयोनयो बन्धा रक्तगुल्मग्रन्थ एव च ।
 ग्रामाहुत्यं ब्रातयते याच नष्टानुवन्तयः (१) ।
 नक्षत्रशुक्लतर्जनीणां विषमस्वरपौडिताः ।
 प्रक्षोभमांसरुधिरा बलोपलितपौडिताः ।
 आहु प्रशमयेद्दोगान् तान्नायुर्मांसवर्धनम् ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं नराणाममृतोपमम् ।
 रसायनविधानानि प्रोक्तान्येतानि यानि च ।
 मरुस्त्रगतपाकानि कार्याणि विभवे मति ।
 मधुकं सैन्धवं कुष्ठं गतपुष्पहरणवः ।
 मदनामि च रास्त्रा च भाङ्गी नोपरकञ्चलम् (१) ।
 मरि.....(१) ।
 मयूरकुक्कुटं वापि वैश्वारं सुकृचितम् ।
 मन्त्रितं दशमूल्या तु जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 रसस्य तस्य पूतस्य प्रसृताधे च दापयेत् ।
 वसातैलघृतानां तु मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
 तपुषा (१) पुष्पाणां मुस्तानां वापि कार्पिकम् ।

कल(ल्क)पेण पुनदेयास वस्तैर्लवणं सुखी ।
 पादगुल्फोरुजहासु त्रिकर्षणवस्तिषु ।
 शिग्रहपयोधैव वातरोगं नियच्छति ।
 मृगाणां तिसिरोणां च तथैव बलश...नाम् ।
 श्वानूपानां खगानां च कल्कमेतत्प्रयोजयेत् ।
 दुग्धं मधु च तैलं च तस्मादुष्णोदकं समम् ।
 द्वा पुष्पो शतपुष्पाणां कपेय लवणोत्तमम् ।
 एष रासायनो वस्तिर्दीपनोयाद्यैः कृत्तव्यः ।
 बलवर्णकरो हृष्यः पावना निरुपद्रवः ।
 गुल्फोदावर्तमाधानं प्रमेहक्रिमिकोष्ठिनाम् ।
 नित्यं गाढपुरीषाणां वस्तिरेष यथा स्मृतः ।
 घृतं मधु च तैलं च तामां शोणं मधं भवेत् ।
 पूर्वकल्पेन देयानि स वस्तिर्वलवर्णकृत् ।
 वस्तौ मेदुर्गते दाये विधिमात्स्यचिकित्सिते ।
 पैत्तिके मृतकृच्छ्रे च पित्तव्याधिषु धीरुतमः ।
 तुल्यं च वाऽथ लोद्रे च तामां मांसरसस्तमः ।
 पञ्चमातृ च मुस्तानां स वस्तिः पूर्वकल्पये(व)त् ।
 गुल्फो(ल्फो)रुजानुपृष्ठेषु सर्वतस्तश्चितेषु च ।
 पलागपादवर्धेषु (१) वस्तिः प्रशमनः स्मृतः ।
 वस्तौ हृषणमेद्रेषु गुल्फमाशु नियच्छति ।
 त्रिकजानूकपृष्ठादिवेदनां चापकर्षति ।
 मृदुत्वा स्न(श्च)प्रवर्तन्ते क्षुब्धन्ते वस्तयशिवा(रा)ः ।
 तत्क्षीरास्त्रायनं कार्यं क्षिप्रं प्रतिनिवर्तयेत् ।
 मृदुत्वाद्यपनानां तु केचिद्विभ्रमभोरवः (१) ।
 निदानानां कषायेण योजयन्ति चिकित्सकाः ।
 एवमप्येष विभ्रान्तो न निरुहेय वा पुनः ।
 वस्तयः कल्पदृष्ट्या हि यथा काले सुखावहाः ।
 क्षोणातिरिक्ता दूषन्ते तस्माद्योगं समाहरेत् ।

नित्यं नारीविहाराणां लीणानामभ्यर्तसाम् ।
एवमेव विधानं च रेतो वलविवर्धनम् ।

(शुकविवर्धनवस्तयः ।)

सुत्वात्विहारा(१) वक्ष्यामि वस्तिं शुकविवर्धनाम् ।
रसः कर्कटकानां तु शर्करामभुसंयुतः ।
घृतसौवर्चलयुतो वस्तिर्वृण्यतमः स्मृतः ।
हंसमारमलावानां तिस्रिभिकीचवर्णिनाम् ।
कल्पेनानेन कर्तव्या राजीकरणवस्तयः ।
पयः कुकुटमांसेन विपक्वं मधुसंयुतम् ।
घटकान्तरसं चैव कुकुटाण्डरसं तथा ।
घृतमालिकसंयुक्तः शर्करामेभ्यर्वैर्युतः ।
एष धस्तिः स्मृती ह्येषः मांसशुकविवर्धनः ।
येषां शतं वा पष्टिर्वा नारीर्गच्छति मानवः ।
एष वर्णवस्त्रोत्साहो स्याद्वरेऽपि प्रदृश्यते ।
तिमिहिले वा मकर पाठीने नक्तमौनयोः ।
दुग्धे कृमे च कुशे कल्पयेच्छिंशुमारवत् ।
नाराजवस्तवृषणी हृषणी गोहृषश्च च ।
घटकर्कटकाश्चैव लीरेण सह साधयेत् ।
तच्चिरुक्तं तु शुकेण वस्तोनामयः । मथयेत् ।
उच्चकै(टे)नुरसं चात्र कल्कपेष्यं समावपेत् ।
घृतमालिक संयुक्तं प्रणीतः शर्वरायुतः ।
किञ्चिज्जवणतो वस्तिर्गमयेत् स्त्रीगतानि वै ।
एष नारीविहाराणां दर्धनः पुरवामिनाम् ।
रेतोवलकरः श्रेष्ठः कीडावस्तिरनुत्तमः ।
आत्मगुमाफले लीरमुच्चटे लो(लु)रकैः(सै) स्मृ(क्त)तम् (१) ।
श, जिन वाऽनुपामेन हृष्यायं संप्रयोजयेत् ।
रसायना वस्तयस्तु ये मया पूर्वदर्शिताः ।

तामेतेमांमनि(नी)कहे यौ अयेत्कल्पकल्पितान् ।
 वम्भसुकरस्र्वाद्य छागगोरुहिरास्तथा ॥
 कौशकारण्डवान् कौशचक्रवाकवकास्तथा ।
 निरुजमेधां संकल्प लाभतस्माधु योजयेत् ।
 क्षीरं पद्मसजीजानि कपिश(क)क्षुद्र(फ)लानि च ।
 उश्चपे(टे)क्षुर(क)बीजानि मधुकं वल्लमंस्तु कम् ।
 पिप्पल्यः शारिषा द्राक्षा खजरो भदनाम्यपि ।
 जीवकर्षभको मेदा बीजं नीलोत्पलस्य च ।
 गर्भे गर्भेण तस्मिन् चटकाण्डरमायुतम् ।
 शकरा मधुसंयुक्तम् ।

॥ उपरि ग्रन्थपातः ॥